

AKADEEMIA

9. AASTAKÄIK

1997

NUMBER 1

Eestikeelse geomeetriaõpetuse rajajad	Olaf Printits
Ristipuud	Marju Kõivupuu
Ainult mitte loiduda	Traugott Hahn
Filosoofia kui loogikate dialoog	Andres Luure
Protestantlikud sektid	Max Weber
Hispaania vaimust	Sirje Krikk de Mateo
Mis meelde on jäänud	Arvo Mägi

Ilmar Laabani ja Tõnu Luige umbkõnelus

Kolleegium:

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalia</i>	Jaan Kangilaski Inta Soms
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Sarv
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:

43 13 73, 43 11 17

Fax:

43 13 73

Arveldusarve nr 12301797 ERA-Pangas

© AKADEEMIA 1997

OÜ GREIF trükitokoda,
Tartu, Ülikooli 17/19.

OÜ «Greif». Tellimus nr. 2019.
Trükiarv 2600.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

9. AASTAKÄIK 1997 NUMBER 1 (94)

- Eestikeelse geomeetriaõpetuse rajajad Joosep Kapp ja Jakob Tülk
Olaf Prinitis 3
- Ristipuud Lõuna-Eesti matusekombestikus
Marju Kõivupuu 35
- Ainult mitte loiduda
Traugott Hahn 63
Tõlkinud Nils B. Sachris
- Üks talveõhtu keele künnisel: Ilmar Laabani ja Tõnu Luige umbkõnelus
Ilmar Laaban, Tõnu Luik 72
- Filosoofia kui loogikate dialoog
Andres Luure 119
- Protestantlikud sektid ja kapitalismi vaim
Max Weber 123
Tõlkinud Jaan Isotamm
- Hispaania vaimust sotsioloogide pilguga
Sirje Krikk de Mateo 156

<i>Väitlus</i> : Vaim ei ole teadvus! Thomas Nagel. "Mis tunne on olla nahkhiir?" Tlk Tiit Hallap. — <i>Akadeemia</i> , 1996, nr 10, lk 2090–2107. <i>Jaan Kangilaski, Bruno Mölder</i>	175
<i>Arvustus</i> : Vabaduse väärtus. John Stuart Mill. <i>Vabadusest</i> . [S.l.]: Hortus Litterarum, 1996. <i>Eero Loone</i>	181
Editorial note. Summaries	186
Mis meelde on jäänud: Episoode ja meeleolusid. V <i>Arvo Mägi</i>	193

EESTIKEELSE GEOMEETRIAÕPETUSE RAJAJAD JOOSEP KAPP JA JAKOB TÜLK

Olaf Prinitis

Ajakirjas *Akadeemia* on varem avaldatud kirjutised ärkamisajal silma paistnud isikute Rudolf Gottfried Kallase ja Juhan Kurriku kohta (Prinitis 1991, 1994). Kallas oli aritmeetika õpetamise metoodika ja Kurrik algebraõpetuse esmaviljeleja eestikeelses trüki-sõnas. Nüüd lisame neile samast perioodist kaks nime: Joosep Kapp ja Jakob Tülk. Neudele kuulub esimeste geomeetriaõpiku-te kirjutamise au. Kõiki nelja meest oleme kohustatud austama niihästi silmapaistva tegevuse tõttu ärkamisaja suurüritustes Eesti Kirjameeste Seltsis ja Aleksandrikooli peakomitees kui ka erilise koha pärast meie koolimatemaatika ajaloos.

Rudolf Kallas pani oma raamatutes *Mõistlik rehkendaja* ja *Mõistliku rehkendaja tarvilisemad õpetused* aluse küllaltki originaalsele aritmeetika õpetamise metoodikale, mida aktsepteeriti veel käesoleva sajandi alguses ja kust me loeme välja tõeteri tänapäevalgi. Näiteks: "Lapsed ei õpi kõnelema, kui koolmeister vait olla ei mõista!" "Koolmeister olgu kärmem kiitma kui laitma!"

Juhan Kurrik kirjutas esimesed algebra kooliraamatud *Arvu-vald I* ja *II*. Et tollastes kihelkonnakoolides algebra küsimusi ei käsitletud, siis oli raamatule kasutajaid raske leida. Seda enam väärib aga esiletõstmist autori püüdlus tutvustada eesti keeles algebra elemente kuni progressioonideni. Olgu märgitud, et järgmised eestikeelsed algebraraamatud ilmusid alles 1920. aastail David Rootsmani (Taavet Rootsmäe), Theodor Koigi, Viktor Päs-si ja Paul Ederbergi sulest.

Eestikeelse geomeetriaõpetuse rajajad Joosep Kapp ja Jakob Tülik

JOOSEP KAPP

Olaf Prints

JAKOB TÜLK

Joosep Kapp ja Jakob Tülk on aga esimeste eestikeelsete geomeetriaaraamatute autorid. Nii kirjutas Joosep Kapp *Geomeetria kihelkonnakoolidele ja iseõpetuseks* (1878) ning Jakob Tülk *Lühikesed ja kerged geomeetria õpetused* (1879) ja *Esimesed geomeetria õpetused* (1880). Autorid kirjutasid oma raamatuid üheaegselt ja teadmata, et teine sedasama teeb, mis tõi kaasa ka mõningaid komplikatsioone.

Käesolevas artiklis tutvustame lugejat Joosep Kapi ja Jakob Tülgi elulooga. Joosep Kapp oli väga populaarne isik niihästi Suure-Jaanis kui Viljandis, Tartus ja kaugemalgi. Ta oli meie nimekate muusikute Kappide — Arturi (1878–1952), Villemi (1913–1964) ja Eugeni (1908–1996) esiisa. Jakob Tülk oli aga esimesi eestlasi, kes käis Lääne-Euroopa ülikoolides tarkust nõutamas ning Eestisse naasnuna sai ta Hugo Treffnerilt võlgades *Eesti Postimehe*, mida ta püüdis maamõõtja ametiga vee peal hoida. Refereerime lühidalt nende geomeetriaaraamatuid ning tutvustame selle pinnal tekkinud konflikti nende vahel. Anname põgusa ülevaate ka mõnedest teistest nende kirjutatud raamatutest ja artiklitest.

1. JOOSEP KAPI ELULOOST

Joosep Kapp on sündinud 12. mail 1833 Põltsamaa lähedal Rutikveres, kus tema isa oli kubjas ja hiljem kooliõpetaja (Joosep... 1894). Ta õppis esialgu Põltsamaa elementaarkoolis, seejärel läks Tartu kreiskooli ning gümnaasiumi, mille kolmandast klassist astus ta välja ning asus õppima Valgas Jānis Cimze seminaris. 19-aastaselt sooritas ta seal lõpueksami ning asus tööle Suure-Jaani kihelkonnakooli õpetajana ja kiriku köstrina. Neid ameteid pidas ta trult kuni surmani. Õpetajaameti kõrval kirjutas ta esimese eestikeelse geomeetriaaraamatu ning 1879. aastal avaldas ta lastekasvatamist õpetava *Eesti ema*. Ta oli Eesti Kirjameeste Seltsi asutaja ning eestseisuse liige, samuti Eesti Aleksandrikooli asutaja ja selle peakomitee liige. Veel oli ta Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi asutaja ja esimees, Suure-Jaanis juhtis ta Aleksandrikooli abikomiteed, peakomitee aruannetes avaldati talte korduvalt kiitust. Kirjameeste Seltsi lõhenemisel 1881. aastal lahkus Kapp koos Jakob Hurda pooldajatega koosolekult.

Kahel korral leiame toleaegeisest ajalehtedest Joosep Kapile suurema tähelepanu osutamist. Need olid tema 25-aastane tööjuubel ja hõbepulmad (Viljandi... 1878; Üks... 1878). Nii näiteks loeme 28. X 1878 ajalehest *Sakala*: “Suure-Jaani kihelkonnas peeti 3. oktoobril kaunist pidupäeva. See päev oli sealse kihelkonnakooliõpetaja J. Kapp'i 25 aastase juubeli püha. Peale selle kui hommiku Suure-Jaani laulukoor lauluga “Tere nüüd, sa kallis päev” ja sellesama kihelkonna mängukoor kiriku lauluga “Nüüd paistab meile kaunisti” pidumehe üles olivad äratanud teretas teda esmalt lauljate ja mängijate nimel koolmeister Auksmann liigutatud südamest voolava sõnadega. [---] Kus vahva rahva-mehe, kes terve Eesti rahvale tuttav, nagu kooli õpetaja J. Kapp, oma 25-aasta ameti-püha pühitseb, seal ei ole muidu võimalik, osavõtmine peab suur olema. Ja nii oli lugu ka 3. oktoobril Suure-Jaani kihelkonnas koolimajas.” Osavõtjaid oli seal olnud sadakond. Juubeliga kaasnes ka Joosep Kapi valimine Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi auliikmeks.

Ajalehed töid ära isegi ühe Joosep Kapile pühendatud luuletuse.

Teist korda leiame ajalehtedest Joosep Kapi ülistamist tema hõbepulmade puhul (Suurest... 1888). Ajalehes *Olevik* kirjutatakse “Suurest Jaanist” järgmist: “Reede, 12. küünlakuul oli meie kihelkonnas iseäraline tähtjas päev. Meie kihelkonna kooliõpetaja ja köster J. Kapp pidas hõbepulmi. [---] Juba neljapäev õhtul tulivad elatanud abielupaari vanemad lapsed, kes Viljandis ja Tartus ülemates koolides käivad, kui ka mõni lähem sugulane, neid tervitama ja kingitustega rõõmustama. Tütar pani oma emale hõbepärja pähä ja poeg isale hõbelindi rinda. [---] Pidupäeva hommikul laulsivad kihelkonna koolipoisid äratuseks “Sull”, sull’ Jehova tahan laulda” ja siis laulis Suure-Jaani meeskoor mõned ilmalikud laulud. Kui hra. Kapp välja tuli, andis talle Suure-Jaani vanem koolmeister mõne südamliku tervituse sõnaga kalli kingituse kätte. [---] Väga rõõmustav oli et ka mõisnikud sellest pidust osa võtsivad. Nii tuli Võõrmündri hra. von Bock pidule ja tõi tähtsa kingituse mõisnikkude poolt, nimelt, tosin hõbe söögilusikaid ja hõbe kulbi. Lõuna ajal pidas õpetaja pidupäevalistele, kes oma nelja tütre ja nelja poja vahel istusivad, lühikese vaimuliku kõne. Et herra Kapp mitte üksnes kihelkonna rahvast armastanud ei ole,

vaid et ta ka sugulaste juures suurt armastust on ära teeninud, seda näitavad suured kingitused ja õnnesoovid, mis nende poolt Viljandist, Tartust, Riist, Peterburist, Moskvast ja veel kaugemaltki saadeti.”

Joosep Kapp suri 20. veebruaril 1894. Ajaleht *Postimees* andis sel puhul teada, et “viimasel teekonnal kirikusse ja kirikust surnuaiale oli väga palju matuselisi teda saatmas” ning et “viimane kõneleja Suure-Jaani rahva nimel ütles välja mõtte, et Joosep Kapile tuleks püstitada ausammas, mis ka kohe vastukaja leidis”.

Juba 1896. aastal annab ajaleht *Sakala* teada, et “25. augustil 1896 avati see ausammas, mis oli valmistatud järgmise plaani kohaselt: “1 jala kõrgune lihvimata alus, 4 jalga igapidi lai, sinna peale suur neljakandiline kivi, kolm jalga kõrge, siis teine väiksem ja selle otsa 10 jala pikkune obelisk (neljakandiline servpost, mis päält peenemaks läheb), mille külje sisse rist on raiutud. Need kolm päälmist kivi on kõik lihvitud. Samba kõrgus üleüldse on 15 ja pool jalga.” (Viljandimaalt. 1896.)

Sellele hauaplatsile on hiljem maetud mitmed Joosep Kapi lähedased sugulased. Teiste hulgas ka tema pojad Hans Kapp, kes jätkas oma isa tööd Suure-Jaanis, ja Artur Kapp, meie tuntud helilooja. Sinna on maetud teinegi nimekas helilooja: Hansu poeg Villem Kapp.

Selle hauaplatsi vahetus läheduses puhkavad veel nimekas helilooja Mart Saar (1882–1963) ja teinegi Tallinna Konservatooriumi professor — Julius Vaks (1893–1952).

Eesti matemaatikaõpetajad ja -üliõpilased on aastatel 1970–1990 tulnud korduvalt õppeekskursioonide käigus Kappide hauale. Joosep Kapist kui esimesest geomeetriaõpiku autorist ning silmapaistvast Eesti ärkamisaja tegelasest on kõneldud Eesti matemaatikaõpetajate päevaldel 1981. aastal Suure-Jaanis (Sova 1981), 1984. aastal Jõgeval (Printits 1984) ja 1988. aastal Valgas (Printits 1988).

2. JAKOB TÜLGI ELULOOST

Jakob Tülk (Tilk) sündis 25. septembril 1830 Pärnumaal Uulu mõisa aidamehe Mihkli pojana (Veski 1918). Alghariduse

omandas ta Pärnus. 1848. aastal läks ta Tartusse maalermeister Redlini juurde ametit õppima. 1854. aastal tunnistati ta maalriselliks. See amet ei pakkunud talle aga kauaks rahuldust. Ta astus Lätimaal ühe rüütelkonna maamõõtja teenistusse, et seda elukutset tundma õppida. Maamõõtja elukutse omandamiseks pidi ta aga ennast täiendama Tartu Ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonnas ning 1867. aastal sooritas ta Liivimaa kubermangu joonistuskoja juures maamõõtja eksami. Paar nädalat hiljem nimetati ta Liivimaa rüütelkonna maamõõtjaks. Rahu vaim ei lasknud tal aga saavutatuga leppida. Maamõõtja ametiga enesele raha teeninud, otsustas ta minna Lääne-Euroopa ülikoolidesse õppima. 1873. aastal läks ta Strassburgi ülikooli filosoofiateaduskonda matemaatika-loodusteaduste osakonda. Ta õppis seal filosoofilisi ja matemaatilisi teadusi kaks aastat, olles teisel aastal ka sealse tähetorni juures meteoroloogia assistendiks. Järgnevalt õppis Jakob Tülk ühe suvesemestri Genfi ülikoolis loodusteaduste fakulteedis. Ta kuulus seal geomeetria, arvuteooria, geoloogia ja zooloogia loenguid. 1875./1876. õppeaastal leiame aga Jakob Tülgi juba Pariisi Akadeemia teaduste osakonnast, kus tema huviorbiidis olid kõrgem algebra, geomeetria, tõenäosusteooria, keemia ja matemaatiline täheteadus. On huvitav märkida, et Jakob Tülgi väga esinduslikus kujunduses maalriselli-, maamõõtja- ja kõrgkoolide tunnistusi säilitatakse Tartus Kirjandusmuuseumis.

Naasnuna Tartusse hakkas Jakob Tülk innukalt kaasa töötama Eesti Kirjameeste Seltsis. Ta esines seal kõnedega mitmesugustel teemadel: valgusest, varest, usaldusest ja truudusest jt. Pärast Kirjameeste Seltsi lõhenemist valiti ta seltsi raamatukogu hoidjaks ja aastaraamatu kaastoimetajaks. Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetistena andis ta välja oma erialalised raamatud: *Kerged ja lühikesed geomeetria õpetused* (1879), *Maamõõtmise juhatus iga Eesti põllumehele* (1879), *Esimesed geomeetria õpetused* (1880), *Viisika õpetus koolidele ja iga teaduse nõudjale* (1881), *Väike veeloodija ja kala kasvataja* (1884).

Kui Hugo Treffner 1883. aastal oma kooli asutas, oli Jakob Tülk seal lühemat aega matemaatikaõpetajaks. 1886. aastal sai aga temast Hugo Treffneri soovitusel ajalehe *Eesti Postimees* toimetaja ning kui Treffner selle ajalehe ära ostis, nimetas ta Tülgi

vastutavaks toimetajaks. Et aeg oli ajalehe väljaandmiseks ebasoodus, venestamine võttis üha enam hoogu, siis andis Treffner ajalehe väljaandmise õiguse koos võlaga Tülgile üle. Nüüd sõlmis Jakob Tülk trükikoja omaniku Heinrich Laakmanniga ajalehe väljaandmise lepingu ja hakkas seda oma käe peal toimetama. Nähes aga, et ajalehe väljaandmise võlg aina kasvab, hakkas ta maamõõtja tööga ajalehe ilmumist toetama ja palkas ametisse toimetaja. Neid oli tal lühikese aja jooksul õige mitu. Ajalehe võlakoorem aga kasvas ning lõpuks oli ta ikkagi 1893. aastal sunnitud *Eesti Postimehe* Tallinna raamatukaupmehele August Buschile 1000 rubla eest ära müüma. Ent ikkagi jäi tal veel tasuda Laakmannile trükivõlga 3000 rubla. Seda püüdis ta teha kuni nõudja surmani 1910. aastal, olles ise selleks ajaks juba ligi 80-aastane.

Palju energiat kulutas Jakob Tülk Tartu Eesti Põllumeeste Seltsile, kus ta oli aastatel 1883–1895 esimeheks. Ta esines kõnedega seltsi koosolekutel, korraldas näitusi ning eesrindlike talude ja mõisate külastamist. Kuid Jakob Tülgil puudus and seltsile uusi liikmeid juurde värvata, mis tekitas nurinat. Talle heideti ette ka saksameelsust, milleks andis põhjust tema valimine Sangaste Põllumeeste Seltsi auliikmeks. Selle seltsi esimeheks oli aga baltisakslane A. Roth. Etteheiteid Jakob Tülgil tegevusele on teinud eriti ärkamisaja tegelane Carl Heinrich Niggol (Niggol 1926). Seevastu Johann Voldemar Veski märgib oma järelehüüdes Jakob Tülgile, et “sellel süüdistusel puudub tõealus. Tülki kui vabameelse inimese mõtteavaldused eraelus ilmutasid hoopis selle vastandit” (Veski 1918).

Põllumeeste Seltsi esimehe ametist lahkumisega lõppes ka Jakob Tülgil aktiivne tegevus seltskonnaelus. Viimased aastakümned elas ta tagasitõmbununa Tartus, tehes ainult jõudumööda maamõõtja tööd. Esimese maailmasõja puhkemise järel 1914. aastal ei jätkunud tal enam teenistust ka maamõõtjana. Ta sattus väga viletsatesse tingimustesse, katkenud olid sidemed ka sugulastega Pärnumaal. 1918. aasta algul määrasid Eesti Kirjanduse Selts ja Bergmanni Abiraha Valitsus talle igakuise toetusraha. Jakob Tülk suri 22. mail 1918. aastal. Eesti Kirjanduse Selts võttis enda kanda ka tema matusekulud. August Kitberg oma järelehüüdes ajalehes *Postimees* kirjutab: “Põllumehed! Kui Jakob Tülk teile on kõigest vahest nurme on mõõtnud, mis nüüd nii palju

sisse toovad, aidake Eesti Kirjanduse Seltsi Tülki hauale raudristi kuldtähtedega üles panna.” (Kitzberg 1918.)

Kahjuks on saatus olnud armutu. Me pole viimase 25 aasta jooksul suutnud kindlaks teha Jakob Tülgi haa asukohtagi. Teame, et Jakob Tülgi elu ja tegevuse vastu on huvi üles näidanud Eesti Põllumajandusmuuseum Ülenurmel, Eesti Geodeetide Selts; kunstiteadlane Voldemar Ern kirjutas ajalehes *Sirp ja Vasar* Tülgist kui frankofiilist. Matemaatikaõpetajad on Jakob Tülki kui geomeetriaõpikute autorit ning silmapaistvat ärkamisaja tegelest mälestanud oma päevadel 1978. (Printis 1978) ja 1993. aastal Pärnus (Printis 1993a, 1993b) ning 1984. aastal Jõgeval (Printis 1984). 1994. aastal avati matemaatikaõpetajate poolt Uulu Põhikoolis Jakob Tülgile mälestustahvel.

3. JOOSEP KAPI KIRJUTATUD ESIMESEST EESTIKEELSEST GEOMEETRIA KOOLIRAAMATUST

Raamatu *Geomeetria kihelkonnakoolidele ja iseõpetuseks* (Kapp 1878) kirjutamisel oli Joosep Kapile eeskujuks Rudolf Kallase *Mõistlik rehkendaja*, kus oli tugevasti rõhku pandud metoodilisele aspektile, ja seepärast olid selle õpiku kasutajateks peamiselt koolmeistrid. Joosep Kapp veendus aga, et geomeetria metoodika paisub liiga mahukaks ja seepärast tal ei õnnestuks oma raamatut müüa. Raamatu “Eeskõnes” ta kirjutab: “Mulle ei jäänud viimaks muud nõu üle, kui niisugust raamatut valmistada, mis koolmeistritele õpetusviisi poolest õpetust annab, ühes aga ka koolilastest pruugitud võib saada.”

Veel kirjutab Joosep Kapp, et ta oma raamatu koostamisel nimeka saksa pedagoogi Adolf Diesterwegi eeskuju on kasutanud. See on ka loomulik, sest Jānis Cimze, kelle seminaris Kapp õppis, oli olnud Diesterwegi õpilane.

Et geomeetria terminoloogia eesti keeles puudus, siis avaldab Joosep Kapp “Eeskõnes” tänu Jakob Hurdale ja Rudolf Kallasele, kes osutasid talle abi vastavate sõnade kasutuselevõtmisel.

Koolmeistritele on raamatus pühendatud 14 esimest lehekülge. Need ei ole otseselt geomeetria õpetamise metoodika, kui võrd eelkõige vajab selgitamist geomeetria õpetamise vajalikkus. See-

pärast otsitaksegi siin vastust küsimustele: mis on geomeetria, kas peab geomeetriaat rahvakoolides ja nimelt meie kihelkonnakoolides õpetama, kuidas tuleb rahvakoolis geomeetriaat õpetada? Vastates neile küsimustele, ütleb Joosep Kapp mõndagi kasulikku meie tänaselegi õpetajale.

Esimesele küsimusele vastust otsides rõhutab ta, et geomeetria pole ainult maamõõtmiskunst, vaid ka ruumiõpetus. Kapp kirjutab: "Maailm on suur ja otsata, nende asjade arv, mis maailmas on, olgu nad nüüd kehad, lagendikud, jooned ehk punktid, — need jälle sügavad, madalad, paksud ja õhukesed, ehk kõrged, laiad, pikad, peenikesed, ümmargused, nurgelised, sirged ja kõverad, — see kõik puudub geometriasse, selle kõigega teeb geometria tegemist." Veel rõhutab ta: "Geometria töö algab vaatamisest ja katsumisest, siis hakkab töösse, — mõõdab sammudega, nõõriga, lati, tollipulga või süllapuuga, edasi juba vinkliga, malliga, loodlauuga, vaaderpassiga", ning seejärel, et geomeetrias peab tõestus olema tähtsal kohal: "Põhjendus ja tunnistus ei tohi geometria juures iial puududa, niisama vähe, kui värske õhk inimese elu ülespidamise juures."

Teisele küsimusele vastates esitab Joosep Kapp probleemi geomeetria ja aritmeetika õpetamise vahekorra: "Geometria on aga päris nägemisest sündinud ja saab ka enamiste nägemisega toimetatud, sellepärast — arvan mina — on tema hoopis osavam mõistuse harija ja teritaja kui rehkendamine." Väites, et ruumiõpetus on inimesele tema igapäevases elus suureks abiks, lisab ta, et ka geomeetria õpetus tugineb mõtlemisele: "Pääsajaks jääb ruumiõpetuse juures mõtlemine ja mõistuse harimine. Tema peab noore inimese pääd ja vaimu karastama, harima, teritama, kasvata, kosutama ja kindlaks tegema."

Kolmandale küsimusele vastates rõhutab Joosep Kapp õpetaja ja õpilase vahekorra probleemi: "Alles siis, kui koolmeister ise vaba "lahti" — omas töös on võib ta teistele nende priis otsimises abiks olla ja ei karda liialt laste otsimist, leidmist ja nende küsimist, nagu see ka paraku ette tuleb, vaid on rõõmus laste leiu üle. Niisugune õpetus on tõsine vaimukosutus, kus õpija ja õpetaja juurde õpivad." Just seda, et lapsed oma seisukohta esitada julgaksid, peab Joosep Kapp väga oluliseks ning sedagi, et õpetajad laste arvamusi ära kuulata sõandaksid: "[---] rõõmuga tunnistas

ta, kui lapsed mõne teise arutuse ühe tükile on leidnud, et ta seda veel ei ole tunnud! Üks hariv Geometria õpetuse tund on vaimu vabakstegemise töö, mis koolmeistrist küsimistega, ülesannetega, arutamise ja säääl — ühest ja teisest lapsest — vasturääkimisega, sõrmeülelistõstmisega alustatud saab. Kes ise otsida ei mõista ega otsimisele ei ole harjunud, ei või ka teisi sellele juhatada ja harjutada." Just selles näeb Joosep Kapp suurt ohtu geomeetria õpetamisele ning seepärast ta lisab: "Niisugusele ei jää siis muud nõu üle kui ette öelda "tuupida" — ja vaesed õpijad peavad järeleütlemata ja arusaamata järeletegema nagu papagoide ja ahvide. Kõige hirmsam töö on koolis "sisse tuupimine ja sissetrehterdamine"! ja nende hulk, kes seda teevad, on suur! ei mitte üksi koolmeistrite, vaid ka teiste seas." Missugust rolli mängib selle juures õpik — ka sellele juhib Kapp tähelepanu: "Õpetuse raamat näitab ühte teed, keda ta ise käib: ise vaatamisega, isekatsumisega, ja isetegemisega leitakse uusi teeseid. [...] Sell' kombel geometriat õpetada on elav vaimukosutamine ja kosumine ja õpijate kõige suurem rõõm! [...] Geometriat sel kombel õpetada, teeb ka kõige tõntsima pääteravaks ja kõige visama lapse tegevaks ja tugevaks."

Selle osa võtab Joosep Kapp kokku järgmiste sõnadega: "Inimese vaim on põld, põlluriistad on tähelepanemine, järelemõtlemine, põllusaak on tundmised ja vaimu tublidus. Haritagu, küntagu, äästatagu hästi! küll siis põld saaki annab."

Tutvume lühidalt Joosep Kapi geomeetriaraamatu sisuga. Põhilise osa raamatust moodustab planimeetria kursus. Nagu hiljem näeme, põhjustas aga arusaamatusi selle osa alustamine teemaga "Täring ja ümargune samm", s.o kuubi ja silindriga. Nende kehade juurest jõutakse aga pinna, joone ja punkti mõisteteni. Järgneb eraldi peatükk "Punkt", mis lähtub lausest: "Ei mitte üksi kehaliku ruumi, vaid ka pinna ja joone sees võime meie arvamata palju punkte arvata." Siit tõstame esile ülesandeid, kus tuleb läbi 2, 3, 4, 5 punkti joonestada nii palju sirgeid kui võimalik, või siis kindlaks teha, mitmes punktis võivad kõige rohkem 2, 3, 4 jne sirget üksteist läbi lõigata. Kolmas peatükk on "Sirged jooned ja vinklid". Siin esitatakse ka tolleaegne pikkusmõõtmise süsteem. "Venemaal on kõige pikem mõõt verst, 1 verst on 500 raudsülda, 1 raudsüld on 7 jalga, 1 jalg on 12 tolli, 1 toll on 12 liini. Näiteks 8°5'6"10''' tähendab 8 sülda, 5 jalga, 6 tolli ja 10 liini." Veel on

öeldud, et 1 verst on 1750 küünart ehk 3500 jalga pikk. Lisame, et 1 jalg on ligikaudu 30 cm.

Nurga mõiste tuuakse sisse kahe lõikuva sirge kaudu. Tänapäeva lugejale ei pruugi mõistetavad olla sellised nurkade nimetused nagu loodvinkel (täisnurk), tömpvinkel (nürinurk), madal vinkel (sirgnurk).

Peatükis "Kolmnurgad" tutvustatakse võrdkülgset, võrdhaarset ja isekülgset kolmnurka, näidatakse, et kolmnurga nurkade summa on 180° , ning käsitletakse kolmnurkade kongruentsust ja sarnasust.

Viiendas peatükis "Nelinurgad" käsitletakse nelinurkade sisenurkade summat ning tutvustatakse ruutu, ristkülikut, trapetsit, rööpkülikut ja rombi. Kuuendas peatükis "Pinnasuuruse arvamine" leitakse nimetatud kujundite pindala leidmise eeskirjad.

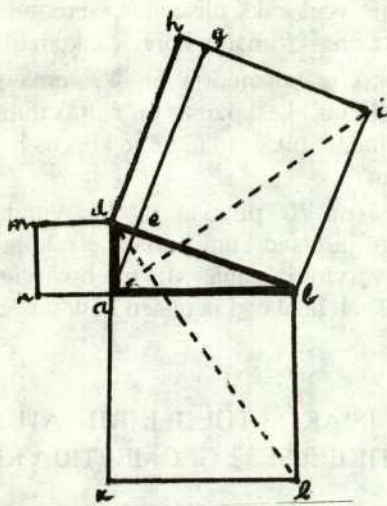
Omaette peatükk on pühendatud Pythagorase lausele järgmise sõnastuses "Hüpoteenuuse ruut on nii suur nagu loodjoonte ruudud mõlemad kokku". Edasi kaheksandas peatükis käsitletakse ringi ja üheksandas peatükis sarnaseid kujundeid.

Teises, õige lühikeses osas "Stereomeetria" tutvustatakse kehi ja nende ruumala arvutamist. Vastavaid valemeid aga ei esitata, kuna ei eeldata algebra kursuse tundmist.

Parema ettekujutuse saamiseks raamatust esitame tekstinäite- na Pythagorase teoreemi tõestuse ja paar ülesannet.

"Pytagräuse õpetustükk.

Selle tüki tõtt ei ole mitte raske põhjendada. Võetakse üks loodvinkiline kolmnurk abd , tõmmatakse iga külje (kahe loodjoone ja hüpoteenuuse) pääle üks ruut, lastakse a punktist joone db (hüpoteenuuse) pääle lood, pikendatakse seda joont g punkti- ni. Seeläbi langeb hüpoteenuuse ruut kaheks pikkruuduks $degh$ ja $begi$. Tõmmatakse nüüd veel abijooned ai ja dl . Nüüd on:

$$\begin{aligned}
 bd &= ib \\
 ab &= lb \\
 \angle abl &= L^* = \angle dbi \\
 \angle abd &= \angle abd
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 \angle abl + \angle abd &= \angle dbi + \angle abd \\
 \angle dbi &= \angle iba
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 \triangle dbi &= \triangle iba \\
 \triangle dbi &= \frac{1}{2} \text{ruutu } ablk \\
 \triangle iba &= \frac{1}{2} \text{pikkruutu } bige
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 \frac{1}{2} \text{ruutu } ablk &= \frac{1}{2} \text{pikkruutu } bige \\
 \text{täisruut } ablk &= \text{pikkruut } bige
 \end{aligned}$$

Niisama kerge on ka põhjendada, et täisruut $anmd =$ pikkruut $degh$ on.”

* L — Kapi raamatus täisnurga tähis.

Toome veel kaks ülesannet stereomeetria valdkonnast, selle osa kohta ongi raamatus kõige rohkem ülesandeid.

“Veskikivi täismõõtja on 4', tema paksus 10'', võlli tühi ruum (pilliauk) keskpaigas on neljakandilise posti sarnane, kelle põhjuspind 9'' pikk ja lai, kelle kõrgus 8''. Kui suur on veskikivi kantruum?”

“Maja on 70' pikk ja 35' lai, vundamendist kuni katuseni 15' kõrge ja otsad kuni harjani 30' kõrged. Seesama peab õli-värviga värvitud saama. Mis tuleb värvimine maksma, kui □' 10 kop. maksab ja aknad ja ukсед kõik täie ette saavad arvatud?”

4. JAKOB TÜLGI KIRJUTATUD ESIMESEST EESTIKEELSEST GEOMEETRIA KOOLIRAAMATUST.

Raamatu *Kerged ja lühikesed geometria õpetused* (Tülk 1879a) eessõnas annab Jakob Tülk teada, et temagi kirjutas esimest eestikeelset geomeetria raamatut: “Et nüüd noored eestlased ka geometria õpetusega võiksid tutvavaks saada, ja ka nende koolis võiks selle õpetusega algada, selle pärast on see väikene raamat nõnda kirjutatud, et kõik geometria õpetused ja õpetuste tõendused, lühikeselt, kergelt, aga kindla matematika seaduste järele üks teisega kinnikõidetud on, ja iga õppija nende varal oma mõtled kord korralt teravamaks ihub, neile laiemad tundmise piirid rajab ja seda viisi samm sammult julgesti edasi astub.” Veel nimetab Tülk raamatu eessõnas, et ta on eeskujuna kasutanud prantslaste Legendre'i, Vincent'i, Amiot' raamatuid.

Raamatu lõpus aga teeb ta mõned olulised märkused pealkirja all “Lühikesed tähendused”. Neist olulisim on teave, et ülesannete andmed on esitatud kümnendmurdudena, “sellepärast et kõik õpetud Europa rahvas oma rehkendusi, olgu nemad rasked ehk kerged, kus iganes murdusid vaja, nendega rehkendavad.”

Veel annab Jakob Tülk siin teada, et tema “oma kehva teadust täiesti ära tundes, sellepärast enese tööd siin kahe tubli mehe juhatuse sõnade järele” püüdis teha. Ta esitab ka veel kahe silmapaistva mehe juhtmõtteid, mida ta on püüdnud järgida: “Meie ei pea mitte oma mälestust koormama, kui meie mõistusega tööd

tahame teha (Renatus Cartesius)" ja "Ülesanded ja nende juhatus on kasulikumad kui pikad õpetused (Isaac Newton)".

Raamatu sisu on järgmine:

I Geometria eesjuhatus.

II Kreis ja tema vinklid.

III Ühenäüüsed ja ühekujuüsed Geometria suurused.

IV Üheküüjelistest hulknurkadest, kreisi joone pikkusest ja tema välja suuruse arvamisest.

V Stereometria (ehk ruumi kehade mõõtmine).

Geometria eesjuhatuses esitab Jakob Tüülk oma nägemuse ruumi olemusest: "Ruum on, kus kõik loodud kehad, olgu nemad eluga ehk eluta, oma teed käivad ehk ka meie silma nähtaval seisavad. Ruum on taeva lautus, kus meie päikene iga pääv ülestõuse ja jälle looja läheb, kus tuul puhub ja vesi voolab. Selle järele on ruum ilmlõpmata ja iga keha ehk ruumi keha on jagu tema sees. Igal kehal on oma piirid: nõnda on majal seinad ja katus, pähklil koor, kastil neli küüge, kaas ja põhi. Kus kaks küüge kastil, majal ehk muul teisel kehal kokku jooksevad, seal sünnitavad nemad nurga. Vahenurk alt senni kui ülesse nimetatakse jooneks. Kus joon peale hakkab ja ära lõpeb on punkt. Ülepea on ruumikeha piirid väljad: välja piirid on jooned: joone piirid tema hakatuse ja lõpetuse punkt."

Järgnevad geometria "alusjuhatused", s.o aksioomid. Neid loetletakse 20. Esimesed neist on järgmised:

"Ruumikehal on kolm mõetu: pikkus, laius, kõrgus (ehk sügavus).

Väljal on kaks mõetu.

Joonel on üks mõet.

Punkt on ilma mõeduta."

Järgnevad laused sirgjoone, kõverjoone, tasapinna, kõverpina ja planimeetria kohta, seejärel veel nurkade ja paralleelide kohta.

Teoreeme nimetatakse õpetusteks, eelduse asemel märgitakse "Õöldud" ning väite asemel "Tõeks tehtud peab saama", järeldusi nimetatakse "lisaõpetusteks". Tekstis esinevad veel "seletused",

mis tähendavad definitsioone. Need esitatakse näiteks ruudule, rombile, ristkülikule, rööpkülikule, trapetsile ja trapetsoidile.

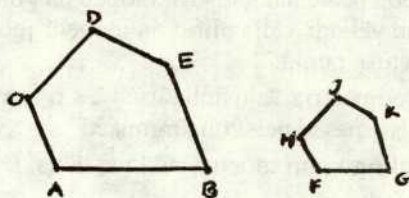
Teises peatükis käsitletakse ringi. Siin antakse "seletused" kõõlule, raadiusale, sektorile ja segmendile. Peatähelepanu on siiski pööratud konstruktsioonülesannetele. Neid esitatakse ka hulknurkade kohta. Selles peatükis käsitletakse veel "ruutarvamist", s.t tutvustatakse arvu ruudu mõistet ja ruutjuure leidmise algoritmi.

Kolmandas peatükis käsitletakse põhiliselt sarnaseid kujundeid. Tutvustuseks osundame sarnaste hulknurkade "seletust":

"Kaks vigurit on ühekujulised, kui neil vinklid ühesuurused ja järjestikku küljed oma suuruse järele ühejaulised on."

"Kahel ühekujulisel hulknurgal peab ühepalu külgi ja vinklid olema, ja nende ühesugused küljed ja vinklid mõlemal järjestikku seisma

$$AODEB \sim FHJKG."$$

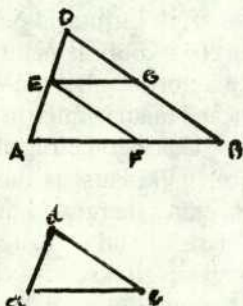

Stereomeetriapeatükis esitatakse ka mõned asendilauseid. Näiteks: "kui kaks välja P ja Q üks teise vastu ühtlasi seisavad (on paralleelsed) ja neist mõlemist üks kolmas väli läbi lõikab, siis seisavad ka need läbilõigu jooned AB ja CD teine teise vastu ühtlasi."

Siinkohal Jakob Tülgi raamatust veel tekstinäitena üks kolmnurkade sarnasuslause ja mõned ülesanded.

“Õpetus. Kaks kolmnurka on ühekujulised, kui neil mõlemil kaks vinklit ühesuurused on, nõnda et

$$\angle A = \angle a \text{ ja } \angle B = \angle b, \text{ siis on } \triangle ABD \sim \triangle abd.$$

Ööldud on: $\angle A = \angle a, \angle B = \angle b.$

Tõeks tehtud peab saama: $\triangle ABD \sim \triangle abd.$

Tõendus. On kaks vinkelt mõlemil kolmnurgal ühesuurused, siis on ka kolmas $\angle D = \angle d.$ Teeme $AF = ab$ ja tõmbame $FE \parallel bd$, siis on $AF : AB = AE : AD$ ja $\triangle AFE = \triangle abd$, sellepärast $ab : AB = ad : AD.$ Tõmbame veel $EG \parallel AB$, siis on $AE : AD = BG : BD$, ja sellepärast et $BG = FE = bd$, on $ad : AD = bd : BD$ ja $ab : AB = ad : AD = bd : BD.$ Nüüd on mõlemas kolmnurgas kõik vinklid ühesuurused ja nende ühtlasi seisjad küljed ühejaulised, sellepärast $\triangle ABD \sim \triangle abd.$ ”

Näited ülesannetest.

“Allika Jaan annab oma sugulasele 1/2 vaka suurust linamaad kaerakõrre peale, ja ta tahab selle 6 jalalise süllapuuga nenda ära mõeta, et üks väljapoolne külg 40 sülda mõedab: — mitu sülda peab teine külg mõetma, kui see põllunurk just täisvinkel on ja sugulase linamaa tükk kolmnurgaline peab olema. Maamõetja käest on Jaanil teada, et vakamaa 10000 \square küünart, ja 6 jalane süllapuu 3 küünart pikk on.”

“Mõisaherra Ehrenfels ehitab omale uue härbergi ja tahab, et roheline plats, mis tal ukse ees seisab, üsna ümmargune (kreis) ja suuruse järele täisvakamaa peab olema: kui pikk peab see poolmõetja olema, kellega seda vakamaa suurust kreisi teha võib.”

5. JOOSEP KAPI JA JAKOB TÜLGI DIALOOG

Et Joosep Kapp ja Jakob Tülk kirjutasid peaaegu üheaegselt esimest eestikeelset geomeetria kooliraamatut, siis on mõistetav, et sellel pinnal tekkisid ka autorite vahel mõningad pinged. Pinge te aluseks sai Joosep Kapi raamat, mis ilmus enne. Tüli algas Jakob Tülgi kirjutisega “Uus geomeetria raamat” ajalehes *Eesti Postimees* (Tülk 1878b). Ühe lausega tunnistab ta sellase raamatu vajalikkust ning seejärel märgib, “kuid autoril on kogemata ka mõningad vead sisse tulnud”. Kõigepealt märgitakse, et planimeetria nimetuse all räägitakse ka kehadest, nagu kuup ja silinder. Teiseks ei loe ta õigeks termini “loodvinkel” kasutamist. Ta kirjutab, et “kuigi “loodvinkel” on eesti rahva suus pruugitav, ei tohiks teda siiski geometriasse võtta”. Kolmandaks etteheiteks on kolmnurkade kongruentsuse käsitluse lühidus. Neljandaks peab ta ka kolmnurkade sarnasuse käsitlust liiga lühikeseks. Lõpuks, viiendaks, tõstatab Jakob Tülk korrapärase kehade küsimuse: et stereomeetrias on ainult viis korrapärase keha, siis ei saa igat korrapärase prismat ja korrapärase püramiidi korrapäraseks kehaks lugeda. Neil ei ole kõik küljed ühepikkused ega ruuminurgad võrdsed.

Joosep Kapp vastas sellele kriitikale ajalehes *Sakala* (Kapp 1879b), kuid hoopis kurjemas toonis: “Oleks soovitav, et T. raamatut tähelepanelikumalt loeks ja tutvuks sellega ja siis nagu peab, vigu näitaks. Peab tunnistama, et T. ise laste koolmeister ei ole ega laste õpetamisest ühtegi ei tea.” Nähtavasti oli Joosep Kapp teada saanud, et Jakob Tülk samuti geomeetria raamatut kirjutas. Seejärel ta jätkab: “Tema võiks muidu osav ja tubli geomeeter olla, aga geometriat Eesti kihelkonnakoolidele ei mõista tema mitte kirjutada. Oma puudulikku täadmist minu raamatu ja õige lapse õpetamise kohta näitab T. kohe oma esimeste avaldamistega minu raamatu üle.” Ning siis põhjendab Joosep Kapp küllalt veenvalt oma seisukohtade õigsust. “T. kui matemaatik peaks

ju ometi täädma, et stereometria mitte ei õpeta kehasid tähele panema, vaid kehasid mõõtmä. [---] Või ei tohi planemetrías ka seda nimegi "keha" ette tulla? Siis ei tohiks õigusega ka mitte üht joont, mis ometigi pinna piir on planemetrías ette tulla, vaid peaks longimetrías ette tulema." Veel rõhutab Joosep Kapp, et laps ei saa ju aru pinnast ilma kehata ja joonest ilma pinnata.

Sõna "loodvinkel" kasutamise õigustamiseks väidab Joosep Kapp, et see on võetud kasutusele ladinakeelsele tüvele tuginedes. Sõna "õige vinkel", mida soovib Jakob Tülk, tugineb saksa või prantsuse keelele. Ta toonitab aga veel, et prantslased ja sakslased on oma termini ka ladina keelest laenanud. Korrapärase kehade nimetuse suhtes annab Joosep Kapp Jakob Tülgile õiguse.

Jakob Tülk vastab omakorda Joosep Kapile ajalehes *Sakala* (Tülk 1879c). Esiteks nagu vabandades, et seda arvustust ei ole ta kirjutanud enda soovil, vaid et seda palunud mitmed Kirjameeste Seltsi liikmed, kuid ta lisab ka, et ta "ei teinud seda tööd üksinda, vaid ühe ausa ja targa matemaatika kaasabil, kes ütles kohe, kui oli raamatu avanud, et see on tehtud puudulike geometria teadmistega." Edasi ta väidab: "T-l oli võimalik geometriat õppida nii sakslaste, helveetslaste ja prantslaste juures ja ta on näinud palju õpetamisviise, kuid sellist ta küll pole näinud, et laps peab ise seda leidma, millest ta midagi ei tea."

Artikli lõpul pakub aga Jakob Tülk lepitust: "kuid lõppkokkuvõttes tuleks siiski seda raamatut kiita ja iga kooliõpetaja peaks oma geometria tarkusega autorile järele jõudma."

Kommentaariks olgu märgitud, et terminoloogia küsimus, mis on seotud sõnaga "korrapärase keha", ei ole tänapäevani lahendust leidnud. On püütud korrapärast keha nimetada platooniliseks kehaks, jättes nii sõna "korrapärase" prismade ja püramiidide jaoks, kuid see pole juurdunud. Jakob Tülgi viimane märkus heuristilise meetodi kasutamise kohta lubab arvata, et ta tõepoolest seda meetodit ei tundnud, pole see ju ülikoolides viljeldav tööviis. Jakob Tülk ei pööranud ilmselt sellele tähelepanu vaatamata Joosep Kapi korduvatele tähelepanujuhtimistele oma raamatus. Lisame veel ühe tsitaadi: "Mingist asjast ei tunne õpija suuremat rõõmu, kui sellest, mis ta ise on otsinud ja leidnud siin ühe tüki arutusest. Kes seda rõõmu ükskord on maitsnud, seda ei ole mitte enam vaja

tähelepanemisele sundida. [---] Hää pää seisab selle vasta, kui temale tõtt antakse, mis ta ise leida võib.”

Vaidlus planimeetria kursuses stereomeetria terminite kasutamise kohta on ilmselt kasutu. Õigustab ju seda Joosep Kapp kaunis veenvalt ning teisalt ei saa ka Jakob Tülk ise läbi ilma ruumile tähelepanu osutamata. Terminite “loodvinkel” ja “õige vinkel” puhul valikud “loodvinkli” kasuks õigustab termini “õige vinkel” kasutamine ka sirgnurga tähenduses.

Lõpetamegi selle dialoogi tabeliga, kus esitame mõningaid termineid Joosep Kapi ja Jakob Tülgi õpikuist.

Praegune termin	Joosep Kapi terminid	Jakob Tülgi terminid
kuup	täring, kuubus	neljanurgaline pakk
prisma	kandiline sammas, servpost	ühesugune kandiline samm
silinder	ümmargune sammas, toru, tsilinder	ümmargune sammas
püramiid	kandiline kuhi, teravpost, püramid	kandiline teravsamm
koonus	ümargune kuhi, trehter	ümargune teravsamm
ker	kuul	kuul
tasand	pind, lagendik, tasapind	tasane väli
paralleelid	kõrvujooned, paralleljooned	ühtlased jooned, paralleljooned
võrdkülgne kolmnurk	ühesuguse küljedega kolmnurk	ühtlane kolmnurk
võrdhaarne kolmnurk	ühesuguse harudega kolmnurk	küline kolmnurk
alus	põhjususjoon, alus	põhjuskülg
kongruentsed	ühed	täisühtlased
sarnased	ühesuguse näulised	ühekuulised
hüpoteenus	hüpoteenus	lautuse külg
kaat	loodkülg	lootkülg

ruut	täisruut, kvadrant	ruut
ristkülik	pikkruut, oblongum	pikkruut
rööpkülik	kõverjoonnurk, parallelogram	viltu pikkruut, ühtlasijooksja nelinurk
trapets	roopnurk, paralleltrapez	trapets
romb	vilturuut, rombus	vilturuut
diagonaal	nurkjoon	ühendaja
raadius	poolmõõtja	poolmõetja
diameeter	täismõõtja	läbimõetja
kõõl	siduja	kõitja joon
segment	ringäralõige	kreisileik
piirdenurk	ringjoonevinkel	piirivinkel

6. JOOSEP KAPI TEISI KIRJATÜKKE

Üks huvitavamaid teoseid Joosep Kapi pärandi hulgast on Kirjandusmuuseumis säilitatav poolik käsikiri "Arvutamiseõpetus" aritmeetika õpetamise metoodikast (Kirjandusmuuseum, f 55 Kapp M 2:4).

Ta selgitab, kuidas tutvustada lastele arve 1–10. Alustatakse kriipsukeste tõmbamisega, seejärel kirjutatakse vastavad arvud nende juurde ning õpitakse neid arve lugema. Järgneb nende arvude kirjutamise õpetamine printsiibil kergemalt raskemale. Esialgu soovitab ta seda teha järjekorras 1,4—2,3—7,6—5,9—8—0, aga veidi hiljem järjekorras 1,4—2,7—0,3—5,6—9,8.

Nende arvude omandamiseks soovitab ta klassitahvlile tõmata kriipsukesti ja lapsed peavad kirjutama oma tahvlile selle arvu, mis neile kriipsukestele vastab. Pärast mõningast harjutamist aga vastupidi — ettekirjutatud arvu järele tõmbavad lapsed kriipsukesti. Järgnevad küsimused: missugune arv tuleb antud arvu järel, missuguse arvu järel on antud arv, missugune arv on kahe antud arvu vahel, missuguste arvude vahel asub antud arv?

Liitmist ja lahutamist õpetatakse pulgakeste abil. Esialgu lahutatakse antud arv kaheks ning seejärel tulevad liitmis-, lahutamis-,

ja võrdusmärk. Järgneb arvude lahutamine kolmeks ja neljaks osaks.

Ka murdude õpetamise kohta on mõningaid juhiseid. Õun, kepp või õlekõrs tükeldatakse kaheks võrdseks osaks, seejärel kolmeks võrdseks osaks. Nii jõutakse poole ja kolmandiku mõiste juurde. Seejärel tulevad küsimused, kuni näiteks: kuidas ma saan kolm neljandikku tuhandest? Igaks juhuks lisab aga Joosep Kapp: "Koolmeister ei tohi issi mitte unnine olla, — muido vassivad lapsed ja ei õpi keddagi. Lapsed peavad terrased hoitud saama."

Nüüd tutvustatakse murdarvu (murtud numri) mõistet ning lõpeb see käsikiri tekstiosaga, mille pealkiri on "Mitmed tõugu murtud numrid". Siin on huvipakkuv Joosep Kapi poolt kasutuselevõetud terminoloogia:

"känd-murtud numrid (üks jaggo täiest), nagu $1/4$, $1/6$, $1/8$, $1/100$,

oks-murtud numrid (mitto jaggo täiest) nagu $3/4$, $5/6$, $3/8$, $17/100$

eht-murtud-numrid (vähhem jaggosid kui ühes täies on), nagu $1/3$, $7/9$, $6/15$,

uneht-murtud-numrid (kus ni palju kui täies on) nagu $3/3$, $6/6$, $100/100$

uneht-murtud-numrid (enam kui täis 1) nagu $10/9$, $15/8$, $100/10$."

Joosep Kapp ei avaldanud palju artikleid ajalehtedes. Aktiivsem oli ta Aleksandrikooliga seotud küsimustes sõna võtma. Tähelepanu äratav käesoleva kirjutise iseloomuga seoses aga tema ettekanne Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul 27. juunil 1878, teemal "Kasvatamine tõe ja kindlusele", kus ta muu hulgas märgib meile tänapäevalgi vajalikku tõdemust: "Valet, pettust ja tõesalgamist õpib laps kodus, iseäranis omasarnaste seas üleskasvades kõige enam. Aga ka kool harjutab lapsi valele, kui neil arusaamata asju pähe õpetatakse, neid sõnu järele rääkima sunnitakse, kus neil asjadest omad mõtted puuduvad."

Nii nagu esimestele algebra raamatutele, ei järgnenud ka esimestele geomeetria raamatutele niipea uusi. Jakob Tülk, tõsi, andis kohe 1880. aastal välja veel teisegi geomeetria raamatu (Tülk 1880), kuid seejärel ei ilmunud umbes 40 aasta jook-

sul ühtki eestikeelset algebra- ega geomeetriaraamatut. Selle põhjuseks oli süvenev venestamisperiood. Alles Eesti Vabariigi loomise järel ilmusid jälle uued geomeetriaraamatud: Friedrich Mikkeļsaare *Geomeetria rahvakoolidele* (1920), Jaan Maramaa *Geomeetria algkooli kõrgematele klassidele* (1922), Oskar Pärli *Ruumi algõpetus*, mille esmatrüki I osa ilmus 1919. aastal, II osa 1920. aastal ja III osa 1927. aastal.

Teine Joosep Kapi poolt kirjutatud raamat on *Eesti ema* (Kapp 1879a). Selles raamatus Lille küla koolmeistri naine Anne Kroon arutleb teiste külanaistega laste kasvatamise üle. Raamat algab ema rõõmude ja murede tutvustamisega: "Emarõõm on kõige suurem rõõm, kuid mure, mis on põhjustatud laste kurjusest ja üleannetustest kasvab ajapikku." Jõutakse järeldusele, et see sõltub suurel määral lapsehoidjast: "Ta peab olema terve ja puhas ihu ja hinge poolest, teiste armastaja, sõnakuulelik, usin, kasin, tõe armastaja." Antakse juhatusi, mis on vajalikud emadele enne lapse sündi kui ka laste kasvatamisest esimestel eluaastatel. Tuuakse juhiseid lapse söötmise ja jootmise kohta, riietuse, keha puhastamise ja liikumise kohta. erilist rõhku pannakse aga lapse hinge ja vaimu kosutamisele. Esimene lapse vaimuharimine toimub mängu kaudu. Veidi suurematele lastele soovitatakse tutvustada seinakella, pääsukese pesa jne. Veel loetakse oluliseks, et laps varakult õpiks tundma Jumalat, õpiks palvetama.

7. JAKOB TÜLGI RAAMATUTEST JA ARTIKLITEST

Jakob Tülk andis peale geomeetriaraamatute veel kolm raamatut välja, kus ta kasutas ja arendas edasi geomeetriakursuses jagatud teadmisi.

Maamõetmise juhatus (Tülk 1879b) algab eessõnaga, kus ta muu hulgas ütleb: "Et nüüd iga põllumees tubli, ise võiks kergesti maa suurust, ilma maamõetja abiriistadeta üles mõeta, ja selgeste ära tunda, kui suur see ehk teine tükk maad vaka ja kapa aru järele on, mis tema tahaks oma põllule juurde võtta ehk sellest maha jätta, ehk ka teisele rendi peale anda: seesuguseks juhatuses on see veikene raamat kirjutatud." Ta märgib ka kohe, et

1 vakamaa = 10000 ruutküünart

1 kapamaa=400 ruutküünart

1 vakamaa = 25 kapamaad

1 latt = 10 küünart.

Püstitanud ülesande “Kui pikk peab 2-he vakamaa külge olema, kui tema väli täisruut on?”, toob ta selle lahenduse: $\sqrt{20000} = 141,4$ ning tutvustab ruutjuure leidmise algoritmi. Veel leiame sellest raamatust kolmnurkade sarnasuse kasutamist, kusjuures läheb tal vaja ka lauset: “Ühekujuliste kolmnurkade väljasuurus niisama teine teise vastu, kui nende külgede ruudud”. Kasutusele tulevad veel tüvikoonuse ruumala ja ellipsi pindala valem. Toome raamatust sellekohase näite. “Üks Kuramaa mõisa pärisherra C. v. W. tahtis oma õue rohelist platsi täielikult nõnda ellipsi näuliseks teha, et ellipsi pikkus 200 küünart ja väljasuurus täitsa 2 vakamaad pidi olema”.

Raamatus on neli osa: “maamõetmisest, metsa ja kubiksüla arvamisest, sügavuse ja õõnsuse mõetmisest, ammetnikkude rehendamine”. Viimases osas pööratakse tähelepanu prillidele ja binoklitele. Seetõttu peab autor vajalikuks lisada märkuse: “Armas lugeja! sina ütled, mis maamõetmise juhatus see on kus brillide ja kiikrite üle räägitakse. See on selge tõsi aga siiski ei pane ta seda pahakas, et mina siin lühidalt näidata tahtsin: kui kaugel need kaks ametit teine teisest seisavad: maamõetmine, brilli- ja kiikritegemine, ja siiski on nende mõlemate abiline ja juht geomeetria õpetused.”

Raamatus *Viisika-õpetus* (Tülk 1881) käsitleb Jakob Tülk järgmisi teemasid: esimeses jaos “Mehaanik, Vedela kehade kaalus, Õhk” ja teises osas “Valgusest, Soojustest, Elektri- ja magneti väest”.

Juhtides tähelepanu juba 1855. aastal Johann Georg Schwartzi kirjutatud eestikeelsele füüsikaõpikule, lisab ta: “Nüüd on jo Eesti koolide kasuks geomeetria raamatud kirjutud ja ka natukene paremad rehendamise raamatud välja antud kui paarikümne aasta eest olid: sellepärast siis võis ka nüüd jo üht niisugust viisikaõpetuse raamatut kirjutada, kelle sees natukene täielikumad õpetused pakutakse, mis sagedaste ennast matemaatika põhjuse peale toetuvad.”

Probleeme on olnud ka eestikeelse füüsikaterminoloogia kujundamisega. Toome Jakob Tülgi raamatust mõned tolleaegsete terminite näited. “Kõik loomuse kehad saavad oma peenikse kehaliku jagude koosseisumise perast kolme jakku jagatud: kindlaks, tilkuja-vedelaks ja õljuja-vedelaks ehk õhud.”

Raamatus kirjutatakse veel näiteks “ligemale tõmbamise ja eemale lükkamise jõust”, “kehade välja venimisest ja tagasi kargamisest”. Lisame siinkohal veel kehade liikumise seadused:

“Seadus 1. Kõik kehad kukuvad õhuta ruumi sees ühesuuruse kärmuse kasvamisega, sellepärast, et maa-keha raskuse jõud need ühel viisil oma ligemale tõmbab.

Seadus 2. Kukkumise tee pikkus kasvab üksikutes sekundites nõnda, kuda ilmapaarita numrid 1,3,5,7,9,11,13,15... kasvavad.

Seadus 3. Kukkumise kärmus kasvab nõndasama, kuidas tema aja ruudid kasvavad.”

Raamatus *Veike veeloodija ja kala kasvataja* (Tülk 1884) käsitletakse järgmisi teemasid: “Heinamaa kosutamise-niisutuse teel, vee loodimise abiriistad, kuda viisi kaalus joont leitakse, midavii si vee-loodimise plaani valmistatakse, kuda vee rammu võib tunda, mil mõedul vett niisutamiseks tarvitatakse, üleüldised tähendused maa põhja kohta, mitmed niisutamise viisid, lühikesed tähendused kraavide ja tammide kohta, ülepaisutatud vee värk, tema kasud ja kahjud”. Lõpuks tutvustatakse lühidalt kalatiike.

Tuleme nüüd Jakob Tülgi artiklite ja ettekannete juurde.

Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamatus 1878. aastal avaldas Jakob Tülk ilmselt esimese eestikeelse ulatusliku populaarse loodusteadusliku artikli “Inimese sugu edenemisest ja teaduse kasvamisest” (Tülk 1878a). Ta alustas seda artiklit tähelepanu juhtimisega, et nimekad Vana-Kreeka teadlased nagu Thales, Pythagoras, Sokrates, Platon, Aristoteles ja Archimedes arvasid, et maa ja taevas on üles ehitatud küll tulest, veest, aurust, vaimust jne. Aga kaks nende hulgast — Pythagoras ja Archimedes — püüdsid maailma tekkimist seletada matemaatika abil. See neil ei õnnestunud. Ka Kopernikus ei suutnud seda veel teha. Kuid prantslane René Descartes tuli sellega toime. Jakob Tülk tutvustab Descartes’i elukäiku ja tõstab esile käsud, millised ta olevat ette kirjutanud. Need olid:

“1. Ilmaski ei tohi sina ühtegi asja tõeks arvata ega teda uskuda kui sa teda mitte põhjani läbi ei tunne.

2. Iga küsimust pead sina nii mitme jaosse ära jagama, et sina igast jaust täielikult oled aru saanud, siis sead sina need jaod kokku ja see vastus on täielikult leitud.

3. Iga asja, mille üle sina otsust tahad leida, pead sina oma mõtete uurimisega nõnda algama, et sina tema kergema otsast peale hakkad ja siis kord-korralt raskema jaule edasi tungid.

4. Kõik katsu sina täielikult järele vaadata, et sa kuidagi viisi eksida ei või.”

Edasi toob Jakob Tülk esile, et Descartes esimesena hakkas ottsima lahendust ülesandele: kuidas arvutada kõvera joone pikkust? Jakob Tülk alustab seda kõverast $y = x^2 + 3x - 2$. Ta selgitab koordinaatide mõistet ja skitseerib vastava parabooli. Nüüd kirjeldab ta, mida tegid Kopernikuse järeltulijad Brache ja Kepler ning esitab Kepleri seadused. Ühtlasi toonitab ta, et samal aastal, kui Kepler jõudis oma seadusteni, avastas Itaalias Galilei “kukukumise, viskamise ja kuuli jooksemise seaduse”. Ta selgitab seda järgmise näite abil. Kaks meest seisavad kõrgel järvekaldal, kus samaaegselt üks laseb kivil vabalt langeda, teine viskab kivi horisontaalselt. Osutub, et kivid kukuvad ühel ajal järve. Nüüd ta küsib, kuidas selle teise kivi tee pikkust arvutada. See kõver osutub parabooliks ning ta annab vastava tulemuse, eeldades, et parabooli võrrandiks on $y^2 = 2px$. Sel juhul parabooli kaare pikkus

$$s = \int_0^x dx \sqrt{1 + \frac{x^2}{p^2}} = \frac{p}{2} \log \frac{x + \sqrt{x^2 + p^2}}{p} + \frac{x \sqrt{x^2 + p^2}}{2p}.$$

See on teadaolevalt esimest korda, kui eestikeelses kirjasõnas kasutatakse integraali.

Edasi rõhutab autor, et 50 aastat hiljem sõnastas Newton oma gravitatsiooniseaduse. Artikli lõpul märgib Jakob Tülk: “Nüüd inimesed on juba oma teadusega niikaugele jõudnud, et eesolevad seadused selged on: siis on väga kerge kuu, tähtede, kaugusi ja suurusi arvutada.”

Üheks Jakob Tülgi lemmikteemaks oli ka joonistamise õpetamine. Oma kõnes Kirjameeste Seltsi koosolekul 2. III 1884 ütles

ta: “[---] et Prantsuse rahvas just selle läbi, et nad tseihkendamisest suurt lugu peavad, teistest ette jõudnud oma ilutundmises, tööde kenaduses ja haritud kombes. Ka Eesti rahvas pidada tseihkendamist õppima, et ta omas töös ja teus edasi jõuaks. Kihelkonnakoolides ja seminarides pidada tseihkendamist õpetusajaks tehtama.” Olgu nimetatud, et kunstiteadlane Voldemar Erm ühes artiklis ajalehes *Sirp ja Vasar* tõstis esile Jakob Tülgi sellealaseid soovitusi. Muide pidas Voldemar Erm Jakob Tülki esimeseks eesti frankofiiliks.

Lisame veel, et Jakob Tülk kõneles ka käsitöö õpetamisest (Tülk 1882). Jakob Tülgi kõnede temaatika oli küllalt lai. Nimetame siinkohal mõned tema ettekannete teemad: “Puhtusest ja selgusest”, “Inimese tahtmine ja tema taevariik”, “Armastusest ja halastusest”, “Missugune kohus on igal inimesel”, “Puhtus, kiitus ja suurustamine rahvaste elu edenemises”, “Rahva elu paranemise põhjustest”, “Ilu ja kenadus”, “Toidude halal hoidmine”.

Eraldi tsükli tema ettekannetest moodustavad aga põllumajanduse vajadused. Tema sellealastest ettekannetest nimetame järgmisi: “Heinamaade niisutamisest”, “Mehaanika töö tähtsusest põllumajanduses”, “Lühikesed tähendused maa rammu tundmise kohta”.

LÕPETUSEKS

Suure lõhe järel Eesti Kirjameeste Seltsis lahkusid Joosep Kapp ja Rudolf Kallas Kirjameeste Seltsist, Jakob Tülk ja Juhan Kurrik täitsid aga seltsis vastavalt varahoidja ja kirjatöömehena ülesandeid.

Aleksandrikooli asutamise püüdlused jätkusid 1880. aastatel, nõutavamaid direktorikandidaate oli Rudolf Kallas. Ent venestamispoliitika tegi siin oma töö. Siinkohal veel üks tsitaat ajalehest *Eesti Postimees* (Tartust. 1888):

“Pühapäeval, 31. jaanuaril umbes kell 9 õhtul olivad Tartu Eesti Aleksandri kooli abikomitee liikmed Kirjameeste Seltsi saali koosolekule tulnud, neile kõneles Jakob Tülk järgmised laused: [---] Teie olete, armsad komitee liikmed, ju seda kuulnud, et selle asutava Eesti Aleksandri kooli nimi, kelle material-kasuks meie, nõnda sama kui kõik teised abikomiteed, oleme raha korjanud,

piab "Põltsamaa Kaarlimõisa linna kool" olema ja tema kuraatoriumi liikmeteks on valitud Aidu mõisa rentnik Heinrichson, Holstre valla talumaa pidaja Henno, Põltsamaa õigeusu preester Hink, ajalehe toimetaja J. Kõrv ja erakooli direktor H. Treffner. Selle järele saab praegune keskkomitee, kes abikomiteede aruandmisi kokku seadis ja nende korjatud raha üle rehnungi tegi, oma tegevust vististi pea lõpetama, seks on ülevalt poolt ju kiri tulnud [---]. Mina ise olen keskkomitee liige, aga kooli asutuse ja tema koha üle pole minu käest keegi midagi küsinud."

Joosep Kapp oli ilmselt populaarne isik vaatamata sellele, et ta ülesastumised koosolekutel ja artiklid vahel suurt rahulolematust esile kutsusid. Tema tähtpäevade puhul ajalehtedes avaldatud artiklid on tema populaarsuse tunnistajateks. Avaldame siin lõpetussõnade juurde mõned salmid temale ametijubeli puhul pühendatud luuletusest (Üks... 1878):

"Saagu valgus! Sina hüüdsid,

Püha kohust täita püüdsid,

Kui Sa ametisse astsid

Adra vaimu põldu tõstsid

Kohe välkus valgustus,

Kõhklema löi pimedus.

Sina hüüdsid: elu ärkas,

Vabaduse võsu tärkas

Kihelkonnas haljendama

Vaimu vili vikeldama:

Rahvas teab kus isamaa,

Vanast seisnud Sakala.

.....

Võitle sõdija, Sa vahvast!

Hüütaks' Sulle meie rahvast

Hõigatakse rõõmsast: "jõudu!"

Hüütaks' rõõmu hommikul:

"Tänu vend, me tõime Sull!"

Jakob Tülgil jätkus tahtmist ja jõudu läbi murda raskustest, kuid ta ei suutnud hästi inimesi kaasa haarata. Sellest need eba-

meeldivused Tartu Põllumeeste Seltsis ja ajalehe *Eesti Postimees* väljaandmisel. Tema surma puhul kirjutasid nekrolooge August Kitzberg ja Johannes Voldemar Veski. Nemad meenutasid teda väga hea sõnaga. Seevastu Carl Heinrich Niggol oma mälestustes on Jakob Tülgi suhtes väga kriitiline. Juhan Kurrik kirjutas Jakob Tülgi surma puhul artikli, mida ta nimetas sulejoonistuseks, kuid *Postimehe* toimetaja Anton Jürgenstein jättis selle avaldamata, lisades märkuse "Ei lähe kahjuks tsensurist läbi". Et käsikirjaliselt on see artikkel Kirjandusmuuseumis säilitatud, siis oma kirjutise lõpetamiseks lisame sellest ühe väljavõtte (Kirjandusmuuseum, f 68 Kurrik M 1:2):

"H-ra Tülk jutustas ka, kuidas professor Pariisis ettelugemist alates ütelnud: "Nüüd tahame oma ainet seletada, aga mitte Al-lemannide (s.o. sakslaste) viisi pikalt ja laialt, et igavaks läheb, vaid lühidalt ja mõnusalt."

Ja hiljem pidas Jakob Tülk Kirjameeste Seltsi koosolekul kord kõne viisikateadusest. Kõne nähtavad abinõud: suur treitud pall, rippumas seinatahveli küljes künnapikkuse nõõri otsas, mõned sõrme jämedused paari künra pikkused klaastorud, täidetud värviliste vedelikkudega, püsti, alumised otsad veekausis. Nende otstarb ja tähendus, nagu kõnepidaja seletas, näidata, et õhu vastururve vett torudest, mis all otsas ilma punnita, mitte välja ei lase tulla. Rippuva palli lõi kõnepidaja ümbertiiru jooksmas, nagu lingukivi nõõri otsas. Otstarb ja tähendus: nõnda jookseb maakera Päikese ümber ja kuu maakera ümber. Kõneleja seletas ja näitas viisikateaduslikult, kuidas taevatähtede kaugust mõõdetakse ja välja rehkendatakse stereo- või trigonomeetriliselt. Seletas, kui vinkel leitud, siis see mil- või biljoniline arv selle mil- või biljonilise arvuga kasvatada. Ütles: "Ma olen kodus küll juba valmis kasvatanud, aga teaduslikkudes asjades uskumisest ei tohi juttu olla, siis ei pea ka teie mitte uskuma, et minu kasvatus õige on. Sellepärast tahame siin veel kord kasvatada." Ja võttis kriiditüki kätte, astus seinatahveli ette ja hakkas kasvatama: kasvatas ja kasvatas, vaikides ja poole healega endamisi ükskordühte pomisedes. Eksis vahel: kes koosolijatest kaasa kasvatas, õiendas. Tuli tahvlil ruumi puudus, ruumi tehti tahvlipühkimisega. Aga aega võttis see kasvatus! Koosolekul istujate meeste- ja naesterahvaste hulk oli kõne algul eespool kirjeldatud nähtavaid kõne

abinõusid uudishimulikult vahtinud, kuid varsigi hakkas uudishimu mõõnana, õhk saalis muutus lambalautseks: hakkas üks ja teine üliiriете nõõpa ja haaka lahti peastma, võideldes silmalaude kinnivajumise vastu, hakkasid mitmed käima einelauda ja muise ruumidesse. Kõnepidaja muudkui kasvatab, kõne kestis tundi kolm neli. "Mitte Allemannide viisi!"

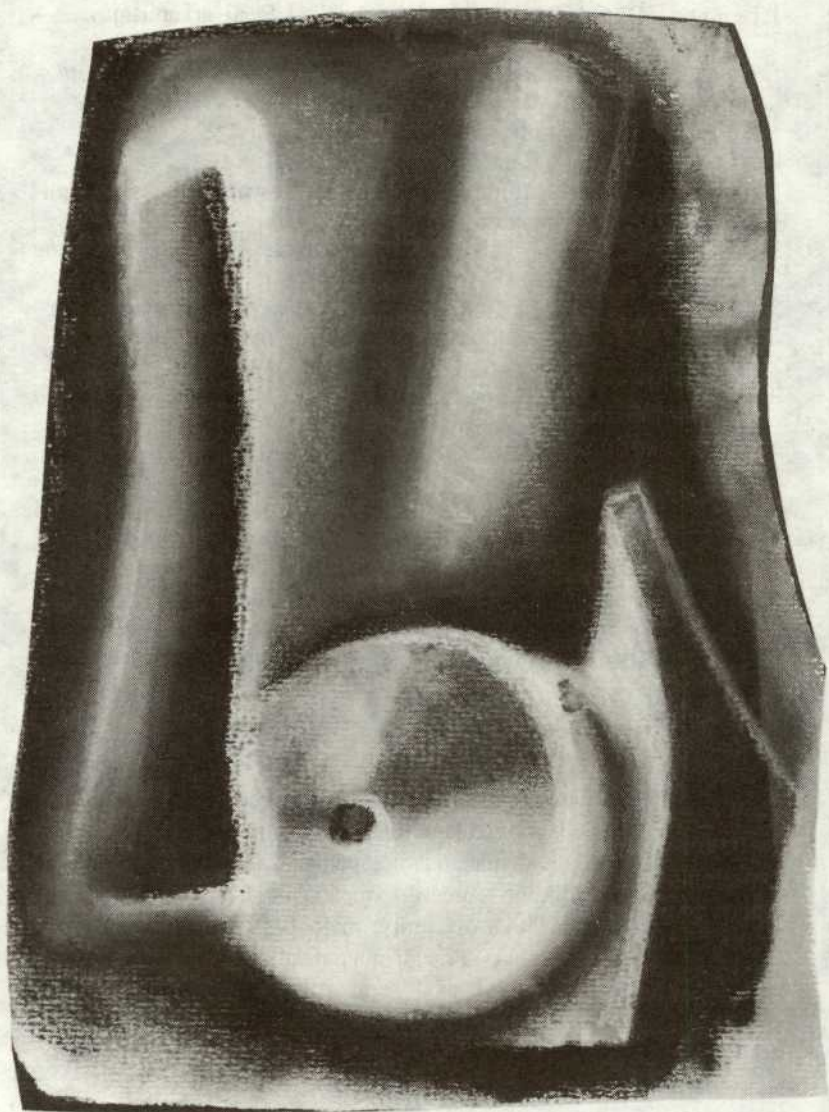
Joosep Kapi ja Jakob Tülgi, samuti Rudolf Gottfried Kallase ja Juhan Kurriku tegevust koolimatemaatikutena tutvustas esmakordselt Ülo Lumiste artiklis "Lehekülgi matemaatika ajalooost Eestis", mis ilmus 1964. a ajakirjas *Matemaatika ja kaasaeg* (Lumiste 1964). Nende meeste kohast ja tähtsusest Eesti koolimatemaatika ajalooost vt Prints 1992.

Kirjandus

- Joosep Kapp. 1894. — *Postimees*, nr 34–36
- Kapp, Joosep 1878. *Geomeetria kihelkonnakoolidele ja iseõpetuseks*. Tartu
- Kapp, Joosep 1879a. *Eesti ema*. Tartu
- Kapp, Joosep 1879b. "Eesti Postimehe" kriitikusele. — *Sakala Lisaleht*, nr 1
- Kitzberg, August 1918. Ühest neist vaiksetest. — *Postimees*, nr 67
- Lumiste, Ülo 1964. Lehekülgi matemaatika ajalooost Eestis. — *Matemaatika ja kaasaeg*, nr IV, lk 70–81
- Niggol, C. H. 1926. Minu mälestused vanemast ajast. — *Eesti Kirjandus*, lk 580–640
- Prints, Olaf 1978. Pärnu rajoonist pärinevatest koolimatemaatikute. — *Koolimatemaatika*, kd V, lk 16–20
- Prints, Olaf 1984. Geomeetria õpetamise arengu põhietapid eesti koolis. — *Koolimatemaatika*, kd XI, lk 3–10
- Prints, Olaf 1988. Joosep Kapi pedagoogilis-metoodilistest vaadetest. — *Koolimatemaatika*, kd XV, lk 14–18
- Prints, Olaf 1991. Rudolf Kallas koolimatemaatikuna. — *Akadeemia*, nr 4, lk 843–862
- Prints, Olaf 1992. *Eesti koolimatemaatika ajalugu. I*. Tartu
- Prints, Olaf 1993a. Eesti ärkamisaja silmapaistvaid isikuid koolimatemaatika arendajatena. — *Koolimatemaatika*, kd XX, lk 13–17
- Prints, Olaf 1993b. See oli siis, kui Uulu mõisa aidamehe poeg Pariisis käis. — *Pärnu Postimees*, nr 193

- Prinitis, Olaf 1994. Ringsi Juhani jäljed Eesti ärkamisajas. — *Akadeemia*, nr 5, lk 981–1002
- Sova, E. 1981. Joosep Kapi elu ja tegevus. — *Koolimatemaatika*, kd VIII, lk 36–39
- Suurest Jaanist. 1888. — *Olevik*, nr 9
- Tartust. 1888. — *Eesti Postimees*, nr 5, 3. II
- Tülk, Jakob 1878a. Inimese sugu edenemisest ja teaduse kasvamisest. — *Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat*
- Tülk, Jakob 1878b. Uus geometria raamat. — *Eesti Postimehe Lisaleht*, nr 48
- Tülk, Jakob 1879a. *Kerged ja lühikesed geometria õpetused*. Tartu
- Tülk, Jakob 1879b. *Maamõetmise juhatus iga Eesti põllumehele*. Tartu
- Tülk, Jakob 1879c. Vastus kooliõpetaja K. ... kirjale. — *Sakala Lisaleht*, nr 15–16
- Tülk, Jakob 1881. *Viisika-õpetus koolidele ja iga teaduse nõudjalle*. Tartu
- Tülk, Jakob 1882. Ametimees ja tema töö. — *Sakala Lisaleht*, nr 3–5
- Tülk, Jakob 1884. *Veike veeloodija ja kala kasvataja*. Tartu
- Veskis, J. V. 1918. Jakob Tülk. — *Maaliit*, nr 20
- Viljandi maakonnast. 1878. — *Sakala*, nr 38
- Viljandimalt. 1896. — *Sakala*, nr 36–37
- Üks tähtjas päev ja tähtjas asi. 1878. — *Perno Postimees*, nr 47

OLAF PRINITIS (sünd. 1924) lõpetas Tartu ülikooli matemaatika erialal 1952. aastal, pedagoogikakandidaat 1959. a, pedagoogikaproffessor aastast 1988. Töötanud matemaatikaõpetajana (Padisel, Tallinnas ja Tartus) ning Tartu ülikooli teoreetilise mehaanika kateedri assistendina ja dotsendina, matemaatika õpetamise meetodika kateedri juhatajana, dotsendina ja professorina. Praegu matemaatika didaktika õppetooli emeriitprofessor. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Rudolf Kallas koolimatemaatikuna” (1991, nr 4, lk 843–860) ja “Ringsi Juhani jäljed Eesti ärkamisajas” (1994, nr 5, lk 981–1002).

MARGE TIIMANN

RISTIPUUD LÕUNA-EESTI MATUSEKOMBESTIKUS

Marju Kõivupuu

1. TRADITSIOONILINE LÕUNA-EESTI MATUS

Matusetseremoonia on üks paljudest siideriitustest. Matuste käigus irrutatakse surnud inimene elavate ilmast, siirdatakse surnute ilma ning sooritatakse mitmeid tõrjemaagilisi toiminguid surnu koduskäimise tõkestamiseks ja elavate julgeoleku tagamiseks. Võrumaa Hargla, Karula, Kanepi, Urvaste, Põlva, Rõuge ja Räpina kihelkonna ning Tartumaa Sangaste, Kambja ja Võnnu kihelkonna traditsioonilisse matusekombestikku kuulub ühe iseloomuliku rituaalina risti puusse lõikamine lahkunu viimisel teekonnal kodust või ärasaatmispaigast kalmistule. Võrumaa matusekombestik on tunduvalt rituaaliderohkem kui Põhja-Eesti oma, nagu on täheldanud ka Võrumaa inimesed ise:

Lõuna-Eestini edimene asi — süüma! Meheveli oll Põltsamaa kandin, säääl es ole üldse midagi. Ku surnut vällä tõstetas — siin andas torti ja viina. Säääl tull rahvas täpselt, kotoh mingisugust üritust es olõq, lugija muiduki oll, aga säänest süümist ja juumist nigu siin. Nüüd nakas veidü lihtsamas minemä, rahval ei olõ raha ka nipallo käen. — *M. K.: Kas valvman ka õks viil käüdas?* — Viimätsel aol ei olõ inämb käünüq, mõni aasta autoga kävvemi õks, säääl sis laulti, olti vaiksõlt, pakuti pits ja. . . (80-aastane S. Mõksi M. Kõivupuule < Rõuge khk, 1995.) Põhja-Eestis võeti matustele kaasa lillekimp

Autor tänab Tartu Kultuurkapitali, kelle toetusel sai võimalikuks ristipuude filmimine ja kaardistamine ajaloolisel Võrumaal 1996. aasta veebruaris, samuti operaator Ürgo Russakut, kellele see ekspeditsioon jäi üheks viimaseks tööks.

Ristipuud

või pärg, Lõuna-Eestis kindlasti tort, küpsetis, kook või midagi magusat söödavat. Lilled muidugi ka, või pärg. (RKM II 467, 207/8 < E. ja H. Mändmäe, Rõuge khk, 1994.)

Ristilõikamise tava on ainult üks rituaal traditsioonilisest Lõuna-Eesti matusest. Iseloomulik on veel toidu pakkumine vähemalt neli-viis korda. Üldjoontes näeb kogu kombetalitus välja järgmine. Lahkunud omaksega tegeldakse aktiivselt 3–7 päeva. Selle aja jooksul jõuab korraldada asjaomased formaalsused. Peres kehtib vaikusenõue, peeglid-aknad kaetakse kinni. Mõnel pool Võrumaal (Rõuge, Hargla khk) käivad tänapäevani sõbrad ja tuttavad (eelkõige naisterahvad) öösi surnut valvamas ja laulmas. Laulude repertuaar on mitmekesine, on lauldud nii vaimulikke kui ilmalikke laule, sageli ka lahkunu lemmiklaule. Viimane öö enne matuseid oli lähimate omaste päralt. Surnule pannakse kirstu kaasa tarbeesemeid: näiteks kamm, taskurätik, nõel-niit, vaimulik lauluraamat või midagi muud lahkunu poolt soovitud või lähedaste arvates vajalikku. Tuttavad istusid ööd üleval, valvasid.

Eelviimane ja üle-eelviimane öö tulid sugulased kokku, võeti töölt lahti. Kirstu pandi asjad kaasa: kamm, taskurätt; iga tütar pani ühe krooni, paberraha; vanasti pandi hõberaha — iga laps üks ühik. Padja alla 3 kroonist rahatähte, kamm kõrvale, kumma käe alla — ei mäleta, taskurätt küünarnuki alla, varrukasse. Kummale poole...? Ei näidata seda võõrastele. Öed sehkendasid, kust mina tean. Need asjad peavad raudselt olema... (A. Kiristaja M. Kõivupuule < Põlva khk, 1995.)

Matusepäeva hommikul kogunevad kutsutud peielised lahkunu koju, kaugemalt tulnutele ning tähtsamatele külalistele (vaimulik või ilmalik matja, pillimehed, fotograaf jt) pakutakse kerget einet ja pits alkoholi. Peielistel on lisaks lilledele või pärjale kaasas kodus valmistatud tort või küpsetised. Järgneb kodust ärasaatmise tseremoonia. Kui võimalik, on kirst avatud. Vaimulik või ilmalik matusekorraldaja peab asjakohase jutluse/kõne, soovijad (lähedased) saavad lahkunuga hüvasti jätta teda laubale või käele hetkeks puudutades ja viimseid sõnu lausudes. Kirst suletakse, matuserongkäigus kantakse see autole, mis ootab koduvärvavas või talu piiril. Kirst koos lilledele ja pärgadega asetatakse veoautole, peielistele pakutakse pits alkoholi ja magusat suupistet. Korraldajad korjavad kiiresti teelt kuuseoksad ja leinakuused,

mis pannakse samuti autole. Seejärel sõidab matuserong (puhtõrong — van.) surnuaia poole. Esimene vastutulija — mees, naine või laps — saab vastavalt viinapudeli või tordi. Järgmine peatus tehakse risti lõikamiseks, kus mõnel pool pakutakse samuti viina ja suupistet. Kui surnuaial enam alkoholi ja suupistet ei pakuta, jääbki see viimaseks söömiseks enne peielauda istumist. Surnuaial võidakse kirst veel korraks avada, kuid see pole reegel. Kirst on kaetud kodukootud tekiga. Kui peres enam kangast ei koota, tellitakse tekk oskajalt inimeselt. Kui lahkunu on mulda süngitatud ja haud kujundatud, pakutakse surnuaia väravas jällegi napsi ja (magusat) suupistet, millest saavad osa ka need peielised, kes on surnuaiale tulnud ainult lahkunuga hüvasti jätma. Kalmistult toitu koju ei tooda, vaid jagatakse laiali. Ja alles nüüd minnakse leinamajja pidulikule peiesöögile. Laual põlevad mustade lintidega seotud küünlad, koht on kaetud ka lahkunule. Vahel on asetatud lahkunule määratud nõud lauale kummuli. Matustele ei võeta ühes lapsi, kui lahkunu pole olnud neile väga lähedane. Keeldu ei põhjendata, vaid küsimusele vastatakse retooriliselt “nii ei tehta”, niisamuti ei peeta sobivaks avalikkuse ees oma emotsioonide äärmuslikku väljaelamist.

2. RISTIPUUD UURIMISOBJEKTINA

Ristipuu, ka ristikuuse, ristimänni all, (*ristipetäj, ristikuus'*, *ristikõiv eL*; *Kreuzbaum* sks; *cross-tree* ingl.; *ristipuu, ristikko* sm; *krestnoe derevo* vn) mõistetakse (rist)teeäärset suuremat puud või puud ristimetsas, mille tüvesse matuselised (tavaliselt lähimad meessoost sugulased või ristipojad) teel matusepaika lõikavad risti, kusjuures mõnel pool (nt Hargla, Rõuge, Kambja ja Põlva kihelkonnas) pakutakse sealjuures matuselistele veel rituaalne pits alkoholi ja võimaluse korral ka suupistet. Traditsiooni algupära tuleb otsida animistlikust eelkristlikust perioodist, kus surnute hauatagust elu kujutleti varasema elu jätkuna selles metsas, kuhu laibad jäeti või hilisemal ajal ka maeti. Metsa, kuhu olid maetud esivanemad, hakati pidama pühaks. Pühad hiied on seega algselt olnud matusepaigad, ning uskumuse kohaselt elasid lahkunute hinged hiiepuudes edasi. Traditsionaalkultuurides usuti lahkunu hinge siirdumist looduslikku esemesse (puusse, kivisse, allikas-

se), mida pühaks peeti. Seeläbi said need loodusobjektid erilise jõu, neil oli arstimisvõime ja nad võisid liikuda kohast kohta. On käibinud uskumus, et loodusobjekti siirdunud surnu hingest saab tema kaitsevaim, mida nimetati haldjaks, hoidjaks, peremeheks, emandaks, isandaks. (Loorits 1990: 69; Kulmar 1992: 1612; Kulmar 1994: 20.) Siirdhinge-uskumus võib pärineda juba varaneoliitikumist või isegi hilisneoliitikumist (Kulmar 1992: 1611).

Uskumus, et surnud esivanemate hinged elavad puudes edasi, on kosmopoliitne. Näiteks dieri hõim Kesk-Austraalias peab end seotuks puudega, kuhu pärimuse järgi on pöördunud esivanemate hinged. Nad suhtuvad sellistesse puudesse austusega ja teevad kõik selleks, et neid puid ei raiutaks ega põletataks. Nad kardavad karistust, kuna pole kaitsnud oma esivanemate hingesid. Sama uskumus on levinud ka näiteks Filipiinidel ja Aasia rahvaste juures. Korealaste uskumuste kohaselt leiavad kas katku või teel surnud inimeste hinged, samuti sünnitusel surnud naiste hinged püsiva koha puudes. Hingepuude all asuvatele kividele tuuakse hingede jaoks ohvritoitu: pirukaid, veini ja sealiha. Hiina uskumuste kohaselt samastatakse haudadel kasvavaid puid kadunute hingedega. Lõuna-Aafrikas elavad maravid peavad kalmistukohti pühadeks paikadeks, kus ei raiuta puid ega tapeta loomi, sest igat jalatait maad asustavad surnud esivanemate hinged (Frazer 1986: 115–116).

Surnutekultuse muutudes tekkis kujutelm väljaspool surnukeha elavast hingest, kes mõnigatel juhtudel võis olla pahatahtlik (eriliselt surnud inimese hing, nõia hing), ajapikku hakati kartma halba kõigilt surnutel. Eesti usundis ei pääsenud hing manlasse, kui surnule polnud ohverdatud (Kulmar 1994: 58). Seejärest tuli surnute hingi mälestusohvritega lepitada ja tõrjemaa-giliste toimingute abil tõkestada nende tee matusepaigast koju. Varasemal ajal riputati mälestusohvrina puu külge värvilisi lõngu ja paelu, seejuures joodi suutäis viina. Ristiusu levides kinnistus kurja vastu tõrjevahendina ristimärk ning süvenes uskumus, et kodukäija ristist mööda minna ei saa (Jobes 1962: 385–356; Vilkuna 1991: 54–58; Viires 1995: 237–238).

Üle Eesti tunti tõrjemaa-gilise toiminguna ristitõmbamist jõulu-laupäeval, vanal aastal, kolmekuningapäeval või siis kõigi kolme püha eel. Üks või kolm risti tehti sõe, kriidi, savi, lubja või tõr-

vaga, mõnel pool tõmmati jõuluööl must ja nääriöööl valge rist. Ristimärk pidi kurje jõude kodust ja kodus asuvatest esemetest eemale hoidma. Kasutati ka muid maagilisi märke, näiteks viiskanda ja rõngasristi. Ristitõmbamine säilitas oma tõrjemaagilise tähenduse kuni kombe kadumiseni, osalt veel 20. sajandi esimestel kümnenditel. Sama traditsiooni on järginud veel Skandinaavia rahvad, sealhulgas rootslased, soomlased ja ingerlased (Eisen 1994: 25–28; Hiiemäe 1995: 59–60). Selle kohta, et Lõuna-Eesti külade ristipuud oleksid olnud polüfunktsionaalsed ohvripuud, teateid peaaegu pole, välja arvatud üks tekst Põlva kihelkonnast:

[---] Põlva kihelkonnas Vana-Koiula vallas Eoste külatee ääres on mõne aasta eest veel kaks kaska kasvanud, mis hästi vanad ja pühaks peetud olnud. Sinna puude alla olevat ka vanal ajal ohvrisit viidud. Ka olla nende kaskede pääle, kui surnut külast välja viitud ristid lõigatud, siis ei ole surm mitte saanud koduskäimise korral mitte enam kaugemale tulla kui ainult nende kaskedeni, millel ristid pääle lõigati. [---] (H I 9, 856/7 (176) < Põlva khk, 1898.)

Haruldane on teade ristilõikamise kohta Tarvastu kihelkonnast, kus pühale kuusele lõigati iga kord kirikusse minnes rist. Sellest toimingust loodeti inimestele õnnistust (ERA II 282, 435/6 (14) < Tarvastu khk, 1940). Lõunaestlaste eetiliste arusaamade kohaselt ristipuudelt oksid ei murta ja neid puid ei lange-tata. Kes reeglite vastu eksib kas teadmatusest või meelega, seda tabab õnnetus (karistus).

See oli vast 1987. aastal Viirapalus [Rõuge khk põhjaosa — M. K.]. Kõige tõenäolisem on, et kuna metsavahi maja taga on see ristimetsa tukk — kuused põhiliselt. . . Seal ta seda metsaalust puhastas, kuusk on kerge kuivama ja üks ta mõne maha võttis. Tema oli Võru linnas üles kasvanud eestistunud venelane, eesti keelt ta ei rääkinud, võru keelt küll. . . Seda tausta ta vist ei saanud teada, hiljem jutuajamises sai ta kusagilt teada, et risti tähendus on see. . . 1988. aasta talvel, kuna see suur tuulemurd oli. . . tajäi metsas puu alla ja sai surma. See ristipuude lõikamise asi tuli ka ühises jutuajamises välja, et miks neil puudel ristid peal on. Ega ta eesti kultuurist midagi ei teadnud. Aga see, mis temaga juhtus seal tuulemurrus, oli muidugi ka tema enda viga, ta laskis puu endale ise peale. (Anon. M. Kõivupuule 1996.)

Kuuske [ristikuuske — M. K.] ei tohtivat maha lõigata, siis tulevat lõikajale suur häda. (ERA II 282, 435/6 (14) < Tarvastu khk, 1940.)

Reeglina ristipuud asja eest teist taga ei langetatagi, osa suuremaid ristipedajaid on võetud looduskaitse alla (nt Korgõmäe, Kellamäe ja Haki ristipedajad, Haki ristikask ning Mustahamba küla tamm Rõuge kihelkonnas jt). Ristipuude langetamist on ette tulnud aktiivse majandustegevuse ja hooldusraiate tegevise käigus. Näiteks Sastavi ristimets jäi ette maantee õgvendamisele-laiendamisele, Saru ristipalu harvendasid endise üleliidulise alluvusega Saru lauatehase hutsuulidest ja ukrainlastest metsatöölised, mis kohalikele elanikele meelepaha sünnitas (Kõivupuu 1991: 62). Kas 1996. aasta kevadel nähtud ristidega puude mahavõtmine Põlva Sulendu ristimetsas sündis teadmatusest/hoolimatusest või oli see metsahoolduse seisukohalt hädavajalik, sellele ei oska siinkirjutaja kahjuks vastata. Harvades memoraatides kirjeldatakse ristipuude läheduses kogetud ebameeldivaid elamusi (kummitelu) või siis kardetakse mingi seletamatu hirmu pärast ristipuudest mööduda.

Araku talu piirides asunud ristikuusk. Surmarongi möödumisel lõigatud iga kord kuusesse rist. Pimedas julgenud kuusest mööda minna poolnõiad ja julged. Noorpõlves läinud Luksi vanaperemees õösi kuusest mööda. Kuuse kohal olnud suur verise pääga lamma ees. Ta lugend issameiet, aga see ei aidanud. Kui Araku kukk laulma hakanud, kadunud lamma ja mees saanud koju minna. (ERA II 213, 581/2 (8) < Halliste < Karksi, 1939.) [---] Seda kohta karde ti õudsel kombel. Üks vigurivänt noormees tegi seal Atla naisele tonti, ise kukkus metsas hundiauku. Naine ehmatas roosi jalga, oli 2 nädalat haige. (RKM II 205, 348/93 < Kihelkonna, 1965.)

Naabruses asuvad ristidega puud on tekitanud mõnedel inimestel hirmuaistinguid.

On kõhe tunne, kui rist on kodu lähedal, nigu üts kohtuotsus või nii, et miks ta sinna puu pääle om tettü (EKRK I 92, 145 < Rõuge khk, 1991).

Varaseimad teated ristipuudest või nende analoogidest Eestimaal ulatuvad 17. sajandisse. Enim osundatud tekst pärineb Johann Arnold Brandilt, kes 1673. aastal läbisõidul Venemaale peatus Vastseliinas. Ta kirjutas Vastseliina kirikuõpetajalt üles usundilist ainet, sealhulgas ka matusekombestiku ühe osana elusasse lõhestatud puusse puust risti asetamist, millele omakorda veel punaseid ja siniseid lõngu ümber seotakse. Brand oletab, et se-

da tehakse surnu mälestamiseks. (Originaal: *Reysen durch die Marck Brandenburg, Preussen, Churland, Liefland, Plescovien, Gross-Naugardien, Tweerien und Moscovien*. Posth. Weselis < Laugaste 1963: 305; Viires 1975: 55.)

Virumaalt pärit Kreutzwald puutub ristitegemise kombega esmakordselt kokku alles Võrumaal: “Võrumaal valitseb matustel omapärane komme, et surnu viijad teel surnuga mõne puu all peavad peatuma. Viijad kinnitavad ennast kodust seks puhuks kaasa võetud viinaga, seovad siis sinise, roheline või kollase villase lõnga ümber puu tüve, millele nad lisaks teevad ristimärgi. Niisugust puud nimetatakse virve-puu. Niipalju kui me seni vaeva oleme näinud, ei ole olnud võimalik midagi teda saada selle kummalise kombe kohta.” (Boecler, Kreutzwald 1854: 161; Viires 1975: 56.) Kreutzwaldi arvates on värviliste lõngade puu külge sidumine ning viinarüüpamine viimased ohvrid surnule enne temaga lõplikku hüvastijätmist. Hiljem kogutud materjali põhjal selgub, et tava oli tuntud Kreutzwaldi kodukandis Kirde-Eestis, kuid mõneti muundunud kujul. Näiteks Väike-Maarjas lõigati rist puutivesse alles surnuaiast tagasi tulles (H II 11, 608 < Väike-Maarja; Eisen 1920: 50–51; Viires 1975: 56).

Adam Oleariuse 1647. aastal ilmunud reisiraamatust *Offt begehrt Beschreibung Der Newen Orientalischen Reisen so durch Gelegneheit einer Holsteinischen Legation an den König in Preisen geschelen* saab lugeda ka “Mittesakslastest ehk vanadest Liivimaa elanikest”. Olearius kirjeldab muuhulgas ka laasitud ohvripuude traditsiooni (vrd soome *karsikko*). “Siis nad valivad erinevates paikades, eriti küngastel, kindlad puud välja, mis nad kuni ladvani laasivad, punaste paeltega ümber põimivad ja oma ebasklikke soove [avaldavad] ning palveid teevad, mis ainult nende endi säilitamist ja nende omaste ajaliku heaolu suurenemist silmas peavad.” (Laugaste 1963: 55, 298–299.)

Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluule arhiivis talletatud süsteemsed kirjeldused ristipuude traditsiooni kohta on suhteliselt hilised ja pärinevad alates M. J. Eiseni ja J. Hurda kogudest 19. sajandi teisest poolest. Neile on tuginenud uurijad O. Loorits, A. Viires ja soomlane J. Vilks. Teadete hulka suurendas asjaolu, et mõned korrespondendid saatsid asjaomast materjali paralleelselt nii Eisenile kui ka Hurdale (nt E 256 34/5 < Halliste, H III 24,

345 (96) < Halliste < Sõggel). Raamatus *Esivanemate ohverdamised* (1920: 50–51) on Eisen seisukohal, et risti(de)ga puud pole hiiepuud, vaid sellised puud on surnute mälestuseks või koduskäimise tõrjeks. Samas ülevaates osutab Eisen, et Saaremaal tehakse ristidele juurde õuemärgid. Põlva Sulendu ristimetsa kohta on põhjalikum materjali kogunud R. Viidalepp 1931. aastal (ERA II 125, 1 < Põlva; ERA II 36, 143–176 < Põlva), kellelt pärinevad detailsed joonised ristide erinevate kujude kohta ning kommentaar:

Põlvast 3 km Võru poole on maantee ääres tükk kuusemetsa. Säl on paljud teeaärsed puud märgitud ristidega, mis lõigatakse kas koosse või ulatuvad kuni tüveni, või on isegi tüve sisse lõigatud (ennem koor ära võetud). Võru poolt tulles on algul iga puu pääl kas üks või rohkem riste. Lugesime ära kõik silmapaistvad ristid ja neid sai kokku 156 tk. Siinsed inimesed räägivad, et neid tegevat lõunapoolsed Põlva khk inimesed (Navi ja säälse ümbruse küladest). Rist tehtavat selleks, et surnu ei hakkaks kodu käima. Olevat vana komme, kuid mõned pidavat seda nüüdki, teadmata ise selle tähendust. Matuserong peetakse metsa vahel kinni, võetakse viina ja tehakse rist puule. [---] Nähtavasti on ristid lõigatud enam kiriku suunas vist sellepärast, et nad kodukäijale paistaksid paremini silma. Kohalikel elanikel selle kohta ega üldse ristide lõikamise kombe kohta ülevaatlisku seletust ei saanud. Keegi möödamineja arvas, et neid tehakse "ka mälestuseks". (ERA II 36, 143–176 < Põlva, 1931.)

Omapärase lähenemisnurga Urvaste kihelkonna Sastavi ristimetsa uurimisele on leidnud rahvaluulekoguja E. Siil (RKM II 47, 287–418 (8), 1955). E. Siili rikkalike kommentaaridega materjal polnud matusekombestiku kartoteegikaartidele kopeeritud, sestap olid senised käsitlused jätnud Urvaste kihelkonna traditsiooni levikuarealist välja. (Sama kehtib M. Hiimäe poolt 1980. aastal kogutud Rápina kihelkonna viimaste andmete kohta jne.) Oma uurimismeetodit nimetab Siil geomeetris- graafiliseks ning püüab selle meetodi abil tõestada, et kui puul on rohkem kui üks rist, kätkeb ristide paigutus mingit tänapäeva inimesele adumatut algupärast soomeugrilist informatsiooni. Kummalisel kombel jääb innuka koguja jaoks veel arusaamatuks, miks Sastavis eelistatakse ristide tegemisel paremat teepoolt vasemale, ning arvab sellel taas olevat niisuguse põhjuse, mida kaasaegne tsiviliseeritud inimene ei saa kunagi selgeks. Ühtegi arukat põhjust parema või vasema

teepoole kasuks kahjuks pole (RKM II 47, 289)! Siinkirjuta- ja arvates on põhjus pigem praktilist kui mütoloogilist laadi — E. Siil on unustanud parema käe reegli liikluses. Ristid lõigatakse üldjuhul liikumissuunaga (matusepaigast kalmistule) samale tee- poolele, selleks spetsiaalselt teed ületama ei hakata, eriti tihedama liiklusega teede ja magistraalide puhul.

Soome folklorist Janne Vilkuna on uurinud põhjalikult Soome ristipuude ja *karsikko*'te traditsiooni ning avaldanud mahuka monograafia, milles ta käsitleb võrdlevalt ka Baltimaade (Eesti ja Läti) materjali (Vilkuna 1992). Soomes olid *karsikko*'d tuntud Savos ja Põhja-Karjala lääneosas ning ristipuud kagusoomlaste juures. Idasoomlaste *karsikko* (vrd soome *karsia* — laasida) on kuusk või mänd, mis poolel teel kodust matusepaika kas osaliselt või täielikult laasiti. Selline puu tähistas maagilist piiri elavate ja surnute ilma vahel ning takistas surnu võimalikku koduskäimist. Varasemas traditsioonis eemaldati puult tükk koort ning tüvesse uuristati kadunukese peremärk ja eluaastad. Hiljem, kui *karsikko* tehti pelgalt lahkunu mälestuseks, hakati puu külge kinnitama lauakesi kadunukese eluaastate või surmadaatumiga ja peremärkidega, mis saadeti hiljem lahkunu kodutalusse ja kinnitati seal tulekoldeta ehituse (soome *kylmä huone*) räästa alla (Vilkuna 1991: 8; Vilkuna 1992: 165). *Karsikko*'te tegemine ei sõltunud lahkunu east, soost ega suremise põhjusest (Vilkuna 1992: 165–166). Soome traditsioonis tuntakse ka nn *karsikkokive* ja *karsikko*-kaljusid (Vilkuna 1992: 164). Soome ristipuud on olnud männid, kuused, kased või lepad. Erinevalt *karsikko*'st lõigati puutüvesse ristimärk, mis on üldjuhul viltune, nn Andrease rist. Lisaks lõigati puusse nn *puumerkki* ja naeltega kinnitati lahkunu andmetega lauakene (Vilkuna 1992: 52, 164). *Karsikko*'t ja ristimärki tehes võeti viina, lauldi vaimulikke viise ning loitsude, taigadega ja maagiliste märkidega seoti kadunukese hing puu külge (Vilkuna 1992: 164).

Karsikko'te ja ristipuude traditsiooni õitseaajaks Soomes peetakse 1800. aastaid (Sarmela 1994: 55) ja traditsioon hääbus juba 19.-20. sajandi vahetusel (Vilkuna 1991: 9; Vilkuna 1992: 165). Seepärast kirjeldab Vilkuna oma 1991. aastal toimunud kahenäädalast ekspeditsiooni Kagu-Eestisse kui matka minevikku: "Mulle, kes ma olin muuseumitöö kõrval *karsikko*'id ja ristipuud palju aas-

taid rohkem või vähem aktiivselt uurinud, oli tollal imelik tunne. Nagu oleksin ajas peaaegu sada aastat tagasi läinud — surnud traditsioon muutus elavaks!” (1991: 10.) Samas esitab ta arvatavad põhjused, miks lõunaestlastel on see arhailine komme tänaseni säilinud. Nendeks on Vilkuna arvates 1) surnu kodust ärasaatmise tava ja 2) ristilõikamise juures matuselistele rituaalse suutäie viina pakkumine. Vilkuna arvates hääbub traditsioon siis, kui lõunaestlased loobuvad kombest saata surnut kodust viimsele teekon-nale (1991: 10). Samuti väidab Vilkuna oma monograafia Lõuna-Eestit käsitlevas osas, et riste lõikavad ainult maal elavad luter-lased (1992: 57). Mõistagi ei sattunud J. Vilkuna Lõuna-Eestisse sadakond aastat tagasi, ta oli seal täna — 20. sajandi lõpuküm-nenditel. Et ristipuud ei kuulu otseselt etnograafia valdkonda, puudub kaasaegstes Kodu-Eesti etnograafia-alastes teatmeteos-tes ristipuu (ristipedaja, ristikuuse) märksõna (Vaserik 1992) või siis käsitatakse ristipuude-traditsiooni minevikunähtusena (Ränk 1995: 180–181) või hääbuva lokaaltraditsioonina (Viires 1995: 237–238 viitega Vilkunale < Vilkuna 1992: 54–58). Missuguse-na ning millistel põhjustel on see arhailine traditsioon tänapäeval Kagu-Eestis elujõuliseks säilinud ja kas soome uurija J. Vilku-na tähelepanekud selle säilimise ja oletatava hääbumise kohta on olnud ammendavad, sellest alljärgnevalt.

Käesoleva artikli kirjutamiseks kasutatud originaalmaterja-lid pärinevad Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluulearhiivi käsi-kirjalistest kogudest ning autori poolt ajavahemikul 1989–1996 läbiviidud ekspeditsioonide materjalidest Hargla, Rõuge, Urvas-te, Karula, Kanepi, Põlva ning Võnnu, Kambja ja Sangaste kihel-konda.

3. RISTIPUUDE TRADITSIOON KAASAJAL

Tänapäeval põhjendatakse Lõuna-Eestis risti lõikamise vajadust: 1) usundiliste kujutelmadega (risti lõikamine on tõrjemaagiline toiming):

Kui surnut viidi, enne surnuaiale jõudmist esimese metsatuka juures lõigati rist puu peale. Siis surnu ei tulnud koju tagasi. Tuli ainult ristini ja sealt edasi ei saanud. (RKM II 396, 438 (36) < Võnnu, 1986.) *M. K.*: Mida usuti või kõneldi, kui rist lõigati? *A. K.*: Hing

kinnistati puu sisse. Heal jääb puu sisse, pahad ei tule koju käima. Risti tegemisega sa oled ikkagi austust avaldanud — ta on ikkagi elus ja olemas, tema hea vaim on kinnistatud puu sisse. (A. Kiristaja M. Kõivupuule < Põlva khk, 1995.) M. K.: Nii et see uskumus on alles? A. L.: See uskumus on alles. Ja minu lell ei ole mind vaatamas käinud. Vaatamas käib ainult vananema, aga ta on väga heasoovlik. (A. Leosk M. Kõivupuule < Põlva khk 1995.) Laatres on suur kõver puu. See oli umbes 10 aastat tagasi, matus oli Öru kandist. Tuldi autodest välja, otsiti puhas koht [männitüvel — M. K.]. Redeliga roniti, noa ja peitliga tehti seda risti. Ei mäleta, et oleks pakutud midagi. Küsisin isalt — ma olin väike, umbes kümneaastane —, et miks nad nii teevad. Isa seletas, et surnu ei saa koju tagasi tulla siis. (K. Ahk M. Kõivupuule < Viljandi 1995 < Sangaste khk.) Ema mul kõneles, et tõmmati rist puude pääle, kui siit Kastrest Võnnu viiti. Too olevat mingisugune usukomme, et siis läheb rutem taiva, ei jää maa sisse. Hakkab kodu käima ja unen näitama, ei saa magada. Tee kõvasti tööd, siis magad nagu jahukott, ei näe midagi. (RKM II 395, 445 (16) < Võnnu khk, 1986.)

2) Risti lõikamist põhjendatakse lihtsalt vana tava järgimisega, kusjuures usundilised kujutelmad puuduvad (rist lõigatakse puusse kadunu mälestuseks, sest nii on seda alati tehtud):

Ristiq tetäs pregu iks viil mälestuses puu sisse. Krõntspali mõtsah ja Pääsnä poolt tullen Hännimäel. [Matus]rong jääs saisma kui lõigatas ja säääl juvvas viina kah. Mõni puhterongi sisest lõikas too risti, inämbäst iks mõni sugulaisi. Iks alati om tood olnuq. (RKM II 22, 82 (12) < Rápina, 1949.)

Ma ise tegin oma vanatädile. Tseremooniat ega põhjendamist polnud, lihtsalt iga surnurong teeb oma risti sinna ja kogu lugu. Ronisin onu õlgadele, see on niivõrd vana puu, sinna sai väga sümbolsest tehtud see rist, see puu on omadega õhtul. See võis 1987 olla. Vanatädi suri Elvas, maeti Laatresse. (K. Kornel M. Kõivupuule 1995/13 (3) < Sangaste khk.)

3) Harvades teadetes on öeldud, et rist lõigatakse puusse kohal, kus inimene (inimesed) on õnnetult surma saanud. Sealjuures pole sõnastatud usundilist kujutelma, mille kohaselt surnu hing asub elama õnnetuskohal kasvavasse puusse.

Teisal on kirikust kaugemal rist puu koore sisse lõigatud, mõni kord ristile aastaarvgi juurde lisatud. Niisugusel kohal on mõni inimene

Ristipuud

surma saanud või mingisugune õnnetus juhtunud. Rist peab niisuguse õnnetuse meelde tuletama. (E 8 o 14, 85 (247) < Rápina.)

Inimese hukkumispäiga tähistamine puusse lõigatud ristimärgiga ei ole iseloomulik ainult Lõuna-Eestile, sellekohaseid teateid on talletatud hajusalt kogu Eesti territooriumilt.

Talupojad tõstnud Albu vallas mässu. Härra karistanud mehe surma nuhtlusega. Külast tulnud voorimehed. Mässu peamehed aetud regedele. Mehed röökinud mis hirmus, kuid see oli hilja. Jõutud Korba metsa vahele. Tapetud mehed ära. Omaksed korjanud laibad ära ja matnud maha. Teinud kuuse peale niimitu risti kui palju mehi surma saanud. (ERA II 220, 356/7 (6) < Järva-Jaani khk, 1939.)

Sooniste mõisa läheduses asub ristiga mänd. Rist lõigatud puusse sulase mälestuseks, kes vankrile hüpates vikatisse kukkus ja surma sai. (ERA II 229, 189 (15) < Nissi khk, 1939.)

Erinevalt soomlastest pole eesti traditsioonile iseloomulik lahkunu eluaastaid tähistavate daatumite lõikamine puutüvesse, seda on tehtud ainult harukorral.

Ristipuude analooge leidub õigeusklike setude matusekombestikus. Setud asetavad ristipuu alla kõdunema lautsilauad, surnuõled ja surnupesuviha või põletavad need rituaalselt. Sellist puud nimetatakse lautsipuuks. Setumaal leidub kolmes kohas lautsisid: Seonini, Jatsmanni ja Lutepää külas. Kui inimene sureb, siis heidetakse sinna õled, millel ta suri, kauss veega, millega surnut pesti, ja viht. Samuti ka üks kanamuna, et surnu süüa saaks, kui ta lautsile tuleb. Surma puhul lõigatakse lautsil ristid. Need puud on riste täis. Lautsid on pühad ja nende roojastamine on kõige suurem pühaduse teotamine (E IX 19 (60) < Setu). Suhteliselt hilise ajani (20. sajandi 30.–40. aastad) on ristide lõikamise traditsioon tõrjemaagilise toiminguna olnud elujõuline ka Saaremaal Kihelkonnas. Puuliikidest on eelistatuim olnud mänd (7 teadet). Kaheksast arhiiviteatest seitsmes on öeldud, et rist takistab surnu koduskäimist.

Praeguse Kiirassaare küla piirkonnas Oitma põllu käänu juures olid jämedad männid, kuhu lõigati riste, mis pidid surnute hinged kinni hoidma. Kui matuserong oli mööda läinud, lõikas üks matuserongist koore sisse risti. Seda kohta kardeti õudsel kombel. [...] Männid võeti maha Eesti iseseisvuse ajal, kui anti välja seadus, et maanteede ääred olgu lagedad. Üks jäme, tihedalt riste täis männitüve jupp

lebas veel kaua maantee ääres üksinda. Muuseumi ta vist siiski ei jõudnud. (RKM II 205, 384/9 < Kihelkonna.)

Erinevalt Lõuna-Eestist puuduvad teated rituaalsest viinavõtmisest, küll aga on Kihelkonnas ristimärgile lisaks lõigatud pere-märk (kaks arhiiviteadet), mis muutis ristipuu kohalikele elanikele oluliselt informatiivsemaks (vt ka E 17 998 < Kihelkonna):

Kui sa Kihelkonnalt tuled, siis seal oli tie ääres 2-3 puud, kui surnud maha viidi, siis tehti sinna puude peele ristid, siis õuemerki oli kaa ning 3 risti tehti. Männapuud olid. (ERA II 164, 363 (19) < Kihelkonna < L. Kõögardal 1937.)

Lõuna-Eesti traditsioonist erineb ka ristide arv. Kaheksast teatest kahes on öeldud, et riste tõmmati kolm, paaril juhul on sõnastatud ebaselgelt.

Surnuaiale surnuga minnes tõmmati r i s t i d [minu sõrendus — M. K.] puudele — suure männale, siis ei tule surm koju tagasi. Seda tehti umbes 30 aastat tagasi. (RKM II 73, 416 (31) < Kihelkonna, 1958.)

Kahes teates on öeldud, et rist tehakse pärast surnuaialt tulekut. See erineb Lõuna-Eesti traditsioonist, kuid on analoogne lätlaste kombega:

Atla ja Kala tee ääres Kihelkonna tee ääres on ristid puude sisse lõigatud. Mõni on väike puu, teine on suur. Need puud on täis ristisid. Mõni nii täis, et ei enam ruumi. Need ristid tehakse pärast surnumatmist, kui surnuaialt tagasi tullakse. Arvatakse, et siis surn[u] ei hakka kodu käima. Surnu tulle sedasama teed mööda koju, kust ta surnuaiale viidi. Ristide juurde on veel õuemärgid pandud [---] saab teada, kui mit surnut kellegist talust maetud. (E 17 998 < Kihelkonna.)

Lisaks ristide lõikamisele on Saaremaal kodukäijate tõrjeks ja perest surma eemalepeletamiseks praktiseeritud ka puulatvade murdmist:

Kureveres murtakse männad tee ääres pooleks, siis ei [tule] surnu koju (E 17 99 < Kihelkonna).

Murtud ladvaga mände on nimetatud virvepuudeks (RKM II 2, 96 (60) < Kihelkonna, 1947) ja neid jälgides on otsustatud, kuidas läheb surnul teises ilmas (Kihelkonna khk, Mustjala khk, Karja khk, Kärila khk):

Ristipuud

[Latv murti noorel männil. — *M. K.*] Kui mänd selle peale ära kuivanud, siis olla surnul sant olla, aga kui puu lopsakalt kasvama jäänud, siis olla surnul hea olla. (ERA II 275, 379 (52) < Mustjala, 1940.)

või sugulastel siin ilmas:

Surmaga minnes murti puude latvu (Abaja metsas). Pärast vaadati kas see puu hakkas uusi võsu ajama või kuivas ta ää. Kui ajas võsu oli ses sugus sigimist loota. Kui aga ää kuivas siis pikapääle lõppes ka see sugu. Neid murtud latvadega puid (männid) hüüti virvepuudeks. (RKM II 2, 96 (60) < Kihelkonna, 1947.)

Surnuaiareisil oli oma kindel koht, kus iga matuserong kinni pidas. See oli Paatsa metsas. [---] Sää! murti kolmel noorel kuusel ladvad maha. [---] Siis vaateti pärast, kudas nee kuused uiest kasuma akkasid. Kui lihavast kasusid, siis arvati, et murdijal läheb pärast elus kenast, kui aga ää kuivab või kiduraks jääb, siis pidade jälle murdijal omal niisama sitast minema ka. (ERA II 227, 29879 (2) < Karja < Mustjala, 1940.)

Lisaks Saaremaa Kihelkonna kihelkonnale on kreeka ja Andrease ristide baasil kujundatud (pere?)märke lõigatud puutüvesse Viljandimaal Helme kihelkonnas:

Üksik tähtjas kuusk maantee ääres, keda rahvas risti kuuseks nimetasid, oli ristisid täis leigatud, sää! pidasid surnomatjad kinni, jõid äräläinud mälestuseks mõne lõngso viina, ülendasid hinge ja alandasid pattu ja leikasid kuuse koore pääle ristisid nuaga, edaspidiseks mälestuseks. (EKS 4 o 3, 323/4 (66) < Helme, A. Vahlberg, sünd. 1860; sama ERA II 198, 484 (71) < Helme.)

Erikujuliste ristide tegemisel on taotletud suuremat informatiivsust eelkõige lahkunu omastele. Erikujuline, individuaalne (risti)märk võimaldas oma puud hiljem kergemini ära tunda. Karksi kihelkonnast pärinevas arhiiviteates on öeldud, et ristid on raiutud kivisse.

Rootsi talu kottal — seal juures kaks kivi — kui surnuga mööda minti, raiuti sinna kivi pääle rist, 1-2 meest ragosiva nüri kirvaga. Kõik seisva paigal. Naised sõidukitelt maha ei tulnud. (ERA II 78, 129 (73) < Karksi.)

Lisaks eeltoodule on üksikuid teateid ristide lõikamise kohta Pärnumaalt Tori, Saarde, Halliste ja Karksi kihelkonnast; Viljan-

dimaalt Helme, Tarvastu, Kõpu, Viljandi, Kolga-Jaani, Suure-Jaani ning Põltsamaa kihelkonnast; Virumaalt Iisaku ja Haljala kihelkonnast ja Tartumaalt Nõo kihelkonnast. Käesoleva sajandi teisel poolel pole nimetatud kihelkondadest täiendavat materjali laekunud. Ott Kaasiku suuliste andmete põhjal pole traditsioon ka Helme kihelkonnas hääbunud (O. Kaasik M. Kõivupuule 1994). Ristide lõikamise traditsioon oli tuntud ka Põhja-Lätis, mis on olnud ajalooliselt eestlaste asuala ning enam-vähem kuni Eesti Vabariigi sünnini 1918. aastal ühine kultuuriruum — Liivimaa. Eiseni järgi (1920: 57) on Võnnu (Cēsise) maakonnas olnud mänd, kuhu matuselised lõikasid risti surnuaialt tulles surnu koduskäimise tõkkeks. Vilkuna (1992: 58) on kasutanud võrdlusülevaate saamiseks Eiseni materjali ning kahte informanti: K. Aräjsi Riiast ja K. Straubergi Rootsist, kelle andmetel on rist kalmistult tagasi teel lõigatud põhjendusega, et surnu leiaks viimisel kohtupäeval tee koju. Rist puul osutanud ka sellele, et seda teed on kalmistule viidud kristlane. Kui lahkunu oli naine, lisati ristimärgile riideribasid (Valka lähedal tehtud koguni kangaribadest lillekimbuke) ning kollaseid ja punaseid lõngu. Ristilõikamise juures joodi õlut või samakat, viimast piserdati ka maha ning ülejäänud õlu ohverdati puu juurtele. Rituaal sooritati surnu koduskäimise tõkestamiseks (Vilkuna 1992: 58). Vijciemest pärit kirjaniku ja ajaloolase A. Goba andmetele tuginedes saan lisada veel järgmist. Kõige sagedamini kasutati pühi mände, harvemini teisi puid. Kui matuselised sõitsid koju kalmistult, peatusid nad tavaliselt teeäärse püha männi (või kuuse) juures, lõikasid puu koorde risti, harvemini ka aastaarvu ja kuupäeva. Seda tehti maagilistel eesmärkidel — et surnu ei tuleks koju tagasi ja ei tülitaks elavaid. Smiltene lähedal kasvas kunagi vana mänd, mis kuivas ära sõjajärgsetel aastatel. Ka selle männi juures peatusid sageli matuselised, lõikasid puu koorde risti, aga mõnikord pidasid isegi väikese söömingu — võtsid veidi toitu ja napsi. Sellist pärimust tean Smiltene ja Trikāta ümbrusest, aga see traditsioon on tuntud ka mujal Lätis. (A. Goba kiri M. Kõivupuule 30.03.1995.) A. Goba informatsioonile tuginedes on põhjalätlased raiunud maagilisi märke (peremärke) ka kivisse, millega püüti surnute hingi siduda surnute ilmaga (M. Kõivupuul ekspeditsioonimaterjalid Vijciemesse mais 1990).

4. RISTIMETSAD JA RISTIPUUD

Lõuna-Eesti kihelkonna teedel on välja kujunenud oma traditsioonilised ristilõikamise kohad, kas ristimetsad, küla ristipuud või individuaalsed (pere)puud. Isegi see, et tänapäeval pääseb surnuaiale sageli ainult tiheda liiklusega magistraali mööda (nt Tartu—Võru mnt, Võru—Valga mnt), pole suutnud traditsioonile hävitavalt mõjuda. Seega väide (Virtaranta 1991: 50), nagu ohustaks (oleks ohustanud) tsivilisatsiooni areng — autode kasutuselevõtt ja kiirustamine kõikjal ning kõiges — seda vana tava, ei pea esialgu veel paika.

Ristipuu asukoha valik sõltub küll maastiku iseärasustest, kuid üldjuhul markeerib see teadlikult või alateadlikult piiri, millest üleviiduna jätavad lähedased lahkunuga lõplikult hüvasti — nüüdsest on ta elavate hulgast välja arvatud. Selliseks piiriks on kas talu, küla või ka kihelkonna piir. Risti lõikamiseks tehtud peatus on omaste keskel viimane enne lahkunuga lõplikku hüvastijätmist kalmistul, kuhu tulevad jumalaga jätma ka need, keda mingil põhjusel peietele pole kutsutud.

Ristimetsad asuvad kas 1) surnuaia vahetus läheduses (Hargla ristipalu Võru—Valga maantee ääres Saru poolt tülles, Tõrvapalu ristimets Rõuge Jaani-Peebu kalmistu juures, Sulednu(o) männik Põlva surnuaia juures Rosmal, Rápina surnuaia lähedal jne) või 2) nn kirikuteel, küla ja surnuaia vahele jäävas metsatukas (Sastavi, Rauskapalu ja Piirivariku ristimets Urvaste kihelkonnas, Viirapalu kuusetukk Rõuge kihelkonnas, Varstu Pilpaküla metsatukk Rõuge kihelkonnas, kaseallee Matsil teel Vana-Roosa surnuaiale, Asuvarik Kanepi kihelkonnas jt).

Ristimetsad on okaspuumetsad (männikud, kuusikud) või segametsad. Iseloomulikult on puudel rohkem kui üks rist, sealjuures püütakse lõigata sugulaste ristid samale puule (Põlva, Rõuge). Nooremad inimesed, kellele rituaali tähenduslikud nüansid on jäänud kaugeks, püüavad risti lõigata puusse, kuhu on juba mõni rist lõigatud.

Küla(de) ristipuu(de)ks on üldjuhul vanad männid (nt Korgõpalu ristipedajas Rõuge kihelkonnas, Laatre ristimänd Sangaste kihelkonnas, ristimänd Viitina—Rõuge teel Rõuge kihelkonnas, ristipedajas Kellamäe sookaitsela alguses) või suured leht-

puud (igipõline ristikõiv Matsi — Vana-Roosa tee ääres, Mustahamba küla tamm — mõlemad Rõuge kihelkonnas):

Mustahamba tamm asub mäekünka nõlval, vanus umbes 450 aastat. Puul olen lugenud *ca* 44 risti — Mustahamba küla lahkunud inimeste mälestuseks. Ma täpselt ei mäleta, kuna lõigati rist puu tüttesse, koorde, kuni puiduni — suur, sügav, lausa valutegev. “See tamm on meie küla igikestvuse sümbol,” ütles külvavem umbes 25 aastat tagasi. (H. Parts 1996. a M. Kõivupuule.)

Tavaliselt asuvad sellised puud külast surnuaia poole viival esimesel teeristil või mõne külast kaugema risttee vahetus läheduses ning selline ristipuu on piiriks koduringi ja (vaenuliku) välisilma vahel. Individuaalsete (pere)ristipuude valikul on osutunud määravaks: 1) usundilised kujutelmad, ning rist (vajadusel isegi mitu risti kalmistutee järgnevatele teeristidele) lõigatakse puusse koduskäimise tõrjeks. Vilkuna (1991: 10) väidab, et Kagu-Eestis tehakse ristid ainult sellepärast, et see on vana tava — s.t usundilised kujutelmad on kadunud. Kahjuks on J. Vilkuna tänapäevase Kagu-Eesti materjali hankimiseks kasutanud eelkõige kas eksiilis elavaid (R. Kolk, V. Uibopuu) või kodueesti haritlasi (A. Viire, P. Lehestik jt), mitte traditsiooni kandvaid kohalikke inimesi. Kuigi väliselt ju ei erine tõrjemaagilistel eesmärkidel tehtud ristid lihtsalt mälestuseks lõigatud ristidest, asuvad tõrjemaagilise pärimusega seotud ristipuud eelkõige tihedast asustusest kõrvalle jäävates metsakülades või üksiktaludes (Hargla, Rõuge, Põlva khk), kus elavad vanad inimesed (60 aastat ja vanemad), kelle mõtteilmas ja argielus on siiani kindel koht uskumustel kurjast silmast, kodukäijatest, sõnamaagiast jms. Traditsioonilise mõtteviisi osalist või täielikku säilimist on soodustanud seal kahtlemata majanduslik mahajäämus, isoleeritus suurematest asulatest, massikommunikatsioonivahendite puudumine hilise elektrifitseerimise tõttu (1970–1990) või elektri puudumine tänaseni. Olen vestelnud ka kõrgema haridusega inimestega, kes otseselt surnu koduskäimise võimalust eitavad, aga ebamäärast sõnulseletamatut usndilist nüansi toimingu juures siiski tunnistavad.

Kats kõivu oll, sinnaq lõigati. Mu esäle lõigas Pärnä Volli, lepä siise lõigati. Järgmine tetti kuusõ pääle. Vaimu omma vihatsõ, ku ristita jääs. Piiri pääle tetäs, pakutas viina ja torti. Mõtsavaht Vetälõ tehti

vahtõrõ pääle, et vanal mehel om Rõugõst pikk maa tullaq. (RKM II 467, 257/8 (1) < E. M. Bergmann, Rõuge khk, 1994.)

Metsavahti peeti kurja silmaga inimeseks, ja et ta ikka tõesti koju ei pääseks paha tegema, tehti kalmistuteel korduvalt riste. See matus olnud 1993. aastal.

Sinna kuhu rist puu pääle tehti, surnu ei hakka kodus käima — nüüd saab ainult ristini. Nii tehti ka kuuse ja kase peale. (EKRK I 92, 64 < August Tolm < Rõuge khk, 1991.) Ega esiq enäb ei tiiäq, mille. A küll ta esiq (kooluq) teab, kus ja kelle rist on. (EKRK I 89, 29 (14) < A. Kikas < Hargla khk, 1990.)

2) traditsioonide austamine ning väärtushinnangute järjepidevuse säilitamise vajadus nõukogude perioodil, mil sotsiaalsed muutused ühiskonnaelus paiskasid segamini külaühiskonna senise elukorralduse. J. Vilku väidab, et ristilõikamise traditsioon Lõuna-Eestis on iseloomulik maal elavatele luterlastele; setud, venelased ja ristimata inimesed seda tava ei järgi (1992: 56–57). Setu ristidega lautsipuudest oli eespool juba juttu. Nõukogude korra kehtestamisega katkesid eestlastel kirikuga normaalsed suhted. 1950. aastatel ja hiljem sündinud lapsi ristiti minimaalselt, kiriklike kombetalituste osa vähenes järsult. Sagenesid ilmalikud matused, paralleelselt kiriklike surnuaiapühadega hakati ametlikult pidama ilmalikke. Kirikuga suhtlemise puudumisest tekkinud tühjale kohale tulid uued tavad, näiteks jõululaupäeval kalmistutel küünalde süütamise traditsioon. Kuigi ristilõikamise traditsiooni võib tänapäeval tõlgitseda ka kui kristlikku toimingut (Vilku 1991: 10), ei kuulu tava kiriklike talituste hulka, pigem vastupidi. Osa väljastpoolt Võrumaad tulnud pastoreid on seda tava tauninud ning nende eest on ristilõikamist isegi varjatud. Nõukogude perioodi ilmalike matuste korral käsitasid inimesed ristilõikamise rituaali kui kirikliku talituse teatavat kompensatsiooni, seda enam et sellesse traditsiooni suhtusid halvustavalt ka mujalt sissetulnud juhtivtöötajad (partei sekretärid, ateistlikust vaimust kantud kooliõpetajad jms). See, kas lahkunu või tema lähemad omaksed on ristitud või mitte, pole tänapäevases kontekstis enam tähtis ja riste on lõigatud ka siis, kui tegu ilmaliku matusega. Üldjuhul on kohalikud vanemad kirikuõpetajad ristilõikamise traditsiooni suhtunud neutraalselt ja võtnud ka ise toimingust osa,

põhjendades oma käitumist kohalike tavade ja seega ka surnu soovide respektseerimisega:

1979. aastal maeti Valga inimest Hargla surnuaiale. 89-aastane lahkunu oli pärit Saru külast, kus ristilõikamise tava kuulub tänaseni matusekombestikku. Hargla kirikuõpetaja küsis noorukeselt matusekorraldajalt, et "kas ti risti ka üks lõikat" ning oli mures, et Valga poolt tulles ei jää teele sobivat kohta. Muu hulgas pole tava ka Harglast Valga poole edasi levinud. Kirikuõpetaja abiga sai koht siiski leitud ja rist puusse lõigatud, kusjuures eirati nõuet, et naisterahval ei ole sünnis risti lõigata. (M. Kõivupuu perepärimus.)

Taunivalt suhtuvad traditsiooni tavaliselt need kirikuõpetajad, kes pole kohalikud ning kes mingil põhjusel pole ületanud distantsi koguduse (vanemate) liikmetega.

Vanaema oli Põlva abikiriku koguduses. Seda juhatas [---]. Tema elas Tartus ja Tallinnas, tema ei tulnud ligi, et see on ebausku. Enne oli [---], tema soosis rohkem. Arvas ka, et on ebausku, aga ei keelatud. Kirikuõpetajale prooviti ka napsi pakkuda, aga tema viisakalt keeldus. (A. Kiristaja vanaema mälestuste põhjal M. Kõivupuule < Põlva khk, 1995.)

Kui oli võimalik, lõigati rist nõukogude võimu poolt võõrandatud kodutalu piirile. Selle toiminguga väljendati põliste traditsioonide austamist ning omalaadset vaikset protesti vägivaldsele ja võõrale ühiskonnakorraldusele.

Kolhoosiaegne matus, siis peeti vana talu piiri peal kinni ja tehti ka rist, siis ka, kui oli ilmalik matus. See, kes surnuga kaasa sõitis, see teadis. (RKM II 467, 206 < E. ja H. Mändmäe, A. Tuusis, Rõuge khk, 1994.)

5. RISTILÕIKAMISE RITUAAL

Ristilõikamise rituaal koosneb järgmistest etappidest: 1) risti-puu valik; 2) risti lõikamine; 3) rituaalse viinapitsi ja suupiste pakkumine. Kui on traditsiooniks, et igal lahkunul on oma risti-puu (Urvaste khk, Hargla khk), siis vaadatakse puu juba päev-paar varem valmis. Ristipuu peab olema esteetiline — ilus ja elus puu ning maanteele hästi ära paistma. Kui on vähegi võimalik, püütakse puu valida nii, et näiteks abikaasade ristid satuksid

Ristipuud

kõrvuti puudele (Hargla khk). Vajaduse korral kärbitakse kõrvalasuvate puude oksid. Liigiliselt on eelistatud mänd, kuusk ja kask, harvemini tamm, vaher või lepp. Küla ühise ristipuuna on vaieldamatult eelistatuim mänd (pettāj) (Korgõmäe pettāj Rõuge khk-s; Viitina pettāj Rõuge khk-s; Kellämäe pettāj Rõuge khk-s, Laatre ristimänd Sangaste khk-s jm), harva kask (Rõuge khk-s) või tamm (Rõuge khk-s). Mänd vastab paremini ka esteetilistele nõuetele. Männikoorde lõigatud rist püsib kaua ilus ja vaieldav, seevastu kuusetüvesse lõigatud ristid jooksevad ohtralt vaiku ja armistuvad ebamäärasteks kujunditeks. Ka kasetüvesse lõigatud rist armistub suhteliselt ruttu.

Paiguti on tänini püütud järgida traditsiooni, et meessoost surnule lõigatakse rist okaspuusse ja naissoost surnule lehtpuusse.

Kui pole mingil põhjusel enam võimalik traditsioonilisse kohta risti lõigata, tehakse rist mõnesse vähem sobivasse puusse või pannakse alus hoopis uuele ristimetsatukale (puule), risti lõikamata ei jäeta.

Risti lõikab puusse lähim meessoost sugulane, kes võimalusel sõidab surnuautol kaasa. Nn õiges kohas surnurong peatub.

Egale inimesele tetti üks puu külge rist. Kui läbi mõtsa viidi ja mateti. Kes kõõge sugulamb oli, see lõigas. Kas pojaq või väimeheq. Meesterahva üks lõigassiva! [---] Kõik seisva niikavva kui rist tetti, siis istsiva pääle ja sõidiva edesi. (ERA II 63, 231 (2) < Kambja.)

Mehed võtavad mütsid peast, toimingut jälgitakse vaikides. Põlva ja Kanepi kihelkonna traditsiooni on kuulunud samaaegne kirikukellade helistamine. (A. Leosk M. Kõivupuule 1995 < Põlva khk.)

Üldiselt oskavad pika staažiga kellamehed hinnata kauguse ja aja kulu suhet ning teavad ilma matusekorraldaja poolt sõna saatmatagi, millal läheneb surnurong kalmistule ja hakkavad ise õigel ajal kelli helistama. Missuguse kuju rist võtab, oleneb lõikaja kunstimeelest ja osavusest, aga ka usulisest kuuluvusest (üksikuid vene riste võib leida Hargla, Rõuge ja Põlva kihelkonna ristipuudelt). Enam levinud on lihtsad ladina ristid, nn kannatusristid, mida sageli on kujutatud koos ristalusega (kääpaga). Tunduvalt harvem kohtab kreeka ja Andrease riste. Tänapäeval pole enam täheldanud, et rist lõigatakse koorest puhastatud suuremasse salku, kui seda risti tegemiseks vaja läheb. See sarnaneb soomlaste vas-

tava traditsiooniga, kus puutüvesse lõigatud sätku on märgitud surnu sünni- ja surma-aasta ning kuhu mõnikord on lõigatud ka ristimärk (Vilkuna 1992: 45). Selliseid tähelepanekuid on Põlva Sulendu ristimetsas teinud R. Viidalepp 1931. aastal (ERA II 36, 143–176). Samas Viidalepa kogus leidub mõningaid riste, millele on lisatud lahkunu nimetähed. See on samuti haruldane ja tänapäevases traditsioonis puudub.

Ristid jäävad puudel enam-vähem silmakõrgusele. Kuid siingi oleneb kõik olukorrast. Kui on tegemist küla ristipuuga, kus mitukümmend risti ees, tehakse rist vabale kohale, nii suur või väike nagu võimalik.

Kui autoga sõideti sis seisti autokatusel, et saaks kõrgemale lõigata. Rist lõigati mälestuseks ja, et tagasi ei tule enam. (RKM II 392, 30 (3) < Kambja khk, 1985.)

Laatre ristimännil on arvukalt riste umbes kolme meetri kõrguseni (loendasin neid üle saja), osa neist tõmmatud kriipsudena, osa hoolikalt lõigatud-uuristatud. Ladina ristid on 10–20 cm kõrged, kreeka või Andrease ristid teinekord vaevalt 2 × 2 cm.

Kui rist on valmis, järgneb rituaalne viina ja suupiste pakkumine. Matuselised ei tõlgenda seda kaasajal enam kui ohvritoimingut, vaid kui üht täitmist nõudvat kommet. J. Vilkuna teeb ainult Põlva ja Hargla kihelkonna traditsioonile tuginedes üldistuse kogu Lõuna-Eesti kohta (1991: 10). Levinum on see rituaalne “pitsi pakkumine” ühes suupistega siiski ainult Hargla, Põlva, Kanepi ja Rõuge kihelkonnas. Sealjuures võib viina või magusa napsi suutäiest loobuda ja piirduda ainult magusa koogitüki või küpsisega (M. Kõivupuu Hargla khk perepärimuse põhjal).

Ristitegemise juures joodi alati pudel viina ärg! (EKRK I 92, 122 < Rõuge khk < A. Tolm, 1991.)

Ja sel ajal kui neid riste lõigati, siis tavaliselt rändas viinapudel ka inimeste käes ringi käest kätte ja siis rüübati seal. Eriti muidugi talvel, kui oli külm. Aga ma olen kuulnud, minu koolivend ja naabrimees Aksel Mark, kes kirjutas mulle sellest hiljuti, ütles jaa, et viinapudel muidugi oli seal, et surnul ei hakkaks külm (Virtaranta 1991: 49).

Viimastel kümnenditel on matusekorraldajad naised pakkunud alkoholi kaasavõetud napsiklaasidest. Perestroika ja M. Gorbatšo-

Ristipuud

vi alkoholipoliitika ajal (1980. aastad) võtsin osa peiedest Hargla kihelkonnas, kus nii ristilõikamise aegu kui surnuaial ja hiljem peielauaski pakuti alkoholi limonaadipudelitest ning korraldajad olid õnnetud, et napsi tuleb võtta otse pudelist. Mõned kirikuõpetajad on rituaalset akoholitarvitamist tauninud.

Kagu-Eesti tänapäevases traditsioonis üldjuhul ohvriande ristipuu külge ei seota. Põlva Sulendu ristimetsas märkasin 1996. aasta kevadel ristimärgi all musta paelaga kinnitatud pihlakaoksakest, Rõuge kihelkonnas on mõne ristipuu okste külge seotud punaseid paelakesi. Räpina kihelkonnas on ristimärgile lisaks naelaga kinnitatud ristimisi kuuseoksi. (RKM II 347, 426/7 < Räpina khk < M. Hiiemäe, 1980.)

Tänapäevases traditsioonis on ohvriannid haruldased ja pole välis-
tatud, et viimastel kümnenditel kajastub selles juba neomütoloogiline maailmakäsitus, mis hoogustus Eesti ühiskonnas 1990. aastatel koos rahvusliku taasärkamisajaga.

6. RISTIPUUDEGA SUHTLEMISEST

Soome traditsioonis tuntakse paiguti spetsiaalseid vaimulikke itke (*karsikkovirsi*), mida esitati enne ja pärast risti tegemist (Vilkuna 1992: 107–108). Eesti matusekombestikust vastav traditsioon puudub. Minu käsutuses on ainult üks suuline teade Rõuge kihelkonnast, kus öeldakse, et pärast risti lõikamist laskus naine põlvili ja luges Meie Isa palvet. Küll aga säilib omastel hilisem passiivne side ristipuuga.

Ja ühe perekonna ristid tehakse ikka samale puule. Oma alati möödamannes kaeda: Kae, siin on minu mehe ristikene. . . Läheb juure ja ikeb säääl. (ERA II 63, 146/7 (440) < Põlva khk.)

Kus Kuressaare tee pöörab, olid keik puud ristisid täis. Iga pere jäuks oli puu. Nüüd on nee puud maha raiutud. Ühekorra läksime sääält kaudu kirku, siis teised näitasid moole ka, koes meite pere puu on. (RKM II 2, 239 (46) < Kihelkonna khk, 1949.)

Ristimärk puul meenutab teadjale inimese elukäiku niisamuti kui kalmistul asuv dateeritud hauakivi. Erinevus on ainult selles, et ristipuu (ristimärk puul) muutub informatiivseks vaid konteksti tundvale inimesele.

8. RISTIPUUD KIRJANDUSES

Ristilõikamise traditsioon on kajastamist leidnud ka Lõuna-Eestist pärit kirjanike loomingus Pärnumaalt pärit Peet Vallaku novellis "Relvad vastamisi" (Vallak 1985: 77–96), mis nägi trükivalgust 1929. aastal samanimelises novellikogus (Vallak 1985 < H. Puhvel 1985: 30) tekib armastuskolmnurk. Kaarel, kes on aasta jagu tagasi matnud oma naise Liina, elab Pärtli naise Elluga salaelu. Saanud sellest teada, kuulutab Pärtel oma naise surnuks ja korraldab talle matused.

Ta pöördus nurmelt metsateele ja saabus Koopamäe juurde. Siin peatas ta hobuse, hüppas vankrist maha ja võttis taskust käänispeaga noa. Üheksa risti oli aegade jooksul lõigatud siia vanadesse kasetüvedesse: üheksa surnut oli siit Unnustest välja viidud inimpõlve jooksul. Üks risti oli neist koguni värske: Kaarli surnud naise Liina oma... Tuul kahistas ülal võimsate kaskede lehti, ja Pärtel lõi noa ühte tüvesse, et lõigata kümnendat risti. Pika riba tõmbas ta vanasse krobelsisse koorde, ent siis peatus käsi ja — tõmbas noa välja. Kas rüvetada seda vana kommet, millest seni on hoolega kinni peetud? Kas lõigata kasetüvesse kümnes risti, kui kümnendana on mööda viidud vaid tühi puusärk?... Ta ei rüvetanud seda vanemate kommet, ta jättis risti siiski lõikamata. (Vallak 1985: 96.)

Pertti Virtaranta avaldab trükis eesti ja soomekeelsed vestlused kirjanik Valev Uibopuuga (1991). V. Uibopuu emapoolne suguvõsa on pärit Võrumaalt Kanepi kihelkonnast, isapoolne Tartuja Võrumaa piirilt Sangaste kihelkonnast Laatrest. Kirjanik ise sündis 19. oktoobril 1913 Urvaste kihelkonnas Öru metsavahi pojana ja on end nimetanud ise võrumaiseks kirjanikuks (1991: 17). Vestlustes Virtarantaga kõneldakse ka ristipuudest Kanepi kihelkonna kirikuteel (1991: 48–50). Samal teemal on Uibopuu mõtteid vahetanud Sarust (Hargla khk) pärit Raimond Kolgaga: "Ma kuulsin hiljem, et ka siin all Harglas — kolleeg ja sõber Raimond Kolk on rääkinud mulle — nendel oli ka siin, see on hoopis Läti piiri pääl, samasugune komme. Ja nendelgi oli ristipalu nimetus sellel metsal, ristipalu. Ta jutustas mulle üks kuu aega tagasi Stockholmis, et kirjutab just romaani, mis algab niisuguse stsreeniga, nende ristide lõikamise stsreeniga, matustega ühenduses (1991: 50). Siinkirjutajaga samast külast pärit kirjanik Raimond Kolk (sünd. 1924) lahkus igaviku teele 3. 11. 1992. Kas

ja kuipalju jõudis ta oma plaane realiseerida, on mulle teadmata. Võrumaa poetessi Kauksi Üllet on inspireerinud tema kodukan-
di — Pärlijõe-Saarlase (Rõuge khk) ristipuud.

KOKKUVÕTTEKS

Võrreldes teiste peretraditsioonidega, näiteks pulmadega, on mat-
miskombestik oma olemuselt konservatiivsem nähtus. Kogu ma-
tusetseremoonia on suunatud eelkõige elavate psühholoogilise
stabiilsuse saavutamiseks, ent ka turvatunde tagamiseks. Surma
suhtutakse kas hirmu ja aukartusega või soodsalt. Neid suhtumisi
on on raske piiritleda (Kulmar 1994: 54). Uku Masing on kirjuta-
nud: "See tähendab, et ka Eestis ei koheldud surnuid sõpradena,
vaid olenditena, kes olid arvestamatud. Looritsal on õigus, et nen-
de muutumine kurjemaks kui enne oli tingitud kuidagi ristiusu ja
sellega germaani mõjust, kuid iial mitte säärases ulatuses kui ar-
vab tema. Samuti ei tule oletada, nagu eestlased enne seda ainult
oleksid armastanud oma surnuid, vaid on päris usustav, et nad
vihkasid neid teatavail juhtudel ennegi (1995: 111–112). Ristide
lõikamise traditsioon siirderiituse osana sisaldab lisaks irutusrii-
tusele ka tõrjemaagilise funktsiooni (Vilkuna 1992: 165), et lahku-
nu ei saaks mingil moel tulla elavaid häirima. Vilkuna (1992: 163)
jagab Lihtbergi (Lihtberg 1919 < Vilkuna 1992: 183) arvamust,
et nii soomlaste *karsikko*'d ja ristipuud, eestlaste (seega ka setude
lautsiipuud — M. K.) ja lätlaste ristipuud kui ka Kesk-Euroopa
kalmulauad ja rootslaste mälestuslauad on olemuselt sama algu-
pära, kuid pole eurooplaste matusetraditsioonide reliktid. Samad
psühholoogilised tegurid on sünnitanud sarnaseid matusetradit-
sioone (Vilkuna 1992: 163). Kas risti lõikamise traditsioon on
määratud hääbumisele? Põhimõtteliselt saab nõustuda J. Vilkuna
väitega (1991: 10), et kui surnuid ei saadeta enam kodust kalmis-
tule, vaid lahkunu viiakse matmispaika otse kabelist (spetsiaalselt
ehitatud leinamajast) ja matused peetakse kirikukülas, siis hääbub
ristipuude traditsioon ka Kagu-Eestis. Tänapäeva Eesti küla pole
majanduslikult seesuguseks arenguks (veel?) valmis. Jõutakse
pidada traditsionaalseid matuseid suhteliselt rikka toidulauaga,
sest maal jätkub praegu toitu enam kui sularaha. Tõeliste tradit-
sionaalsete matuste pidamine on ka prestiižiküsimus. Põhja- ja

Kesk-Eesti matustel käinud vanem Võrumaa inimene lausub sageli, et “sää! es olõki medägi, aeti inne niisõma nigu pini auku”. Traditsiooniliste matustega avaldatakse surnule viimast austust ja lugupidamist. Ajaloolise Võrumaa külade, alevite ja väikelinnade elukorraldust liigne tsiviliseeritus tänapäeva Eestis niipea ei ohusta, pigem vastupidi — mahajäämus maal ähvardab tasahilju välja suretada nii külad kui talud. Aga koos elukeskkonnaga hävivad ka tavad ja traditsioonid. Ristilõikamise tava on tauninud mõned sügavalt religioossed ja rohelise maailmavaatega inimesed, kelle arusaamade kohaselt on ristide lõikamine asjatu ja inetu puude kahjustamine (puul on ju hing!), kuigi nende perekond ise traditsiooni järgib. Eeltoodud põhjusel ei meeldi neile ka näiteks lõikelilled kinkimine ja lillede vaasi murdmine (RKM II 467, 233 < L. Pindmaa < Rõuge khk). Ristipuid säilitava tegurina on Kagu-Eestis toiminud vähemalt kolme põlve kooselamine talus, aga samuti küla kui terviku ühtsete väljakujunenud väärtushinnangute eelistamine massikultuurile ja (nõukogude) ühiskonna poolt pakutule. Matusetalitus on vanemate inimeste sotsiaalse kontrolli all, tavade eiramist mõistetakse avalikult hukka. See omakorda mõjub psüühiliselt negatiivselt matusekorraldajatele. Kas riste on lõigatud ka päris väikeste laste matuste puhul, pole teada.

Enamik Kagu-Eestisse sisserännanud inimesi peab Võrumaa matusekombestikku ilusaks ja omapäraseks ning on üle võtnud ka ristilõikamise tava. Traditsiooni säilimise ja väärtustamise seisukohalt on positiivne, et osa suuremaid ristipuid on looduskaitse alla võetud. Mõned ristidega pedajad asuvad vahetult muistsete matmispaikade-arheoloogiamälestiste kohal. Kuid arvestades traditsiooni arhailisust ja ainulaadsust, vääriksid veel mõnedki ristipuud ja ristimetsatukad loodus- või muinsuskaitse alla võtmist. Ning veel. Aktiivses käibes oleva usundilise pärimuse, sealhulgas ka ristipuudesse puutuva materjali kogumisel ja uurimisel ei tuleks alahinnata kohaliku keele oskust ja konteksti tundmist. Usundilise pärimusega seonduv on intiimne, millest meelsasti juhuslikule võõrale ei kõnelda. Eelkõige peljatakse väärnimõistmist ja halvaks panu, aga ka negatiivset tagasisidet kõnelejale või tema lähedastele. Seda on täheldanud mitmed uurijad ja kogujad nii varasemast perioodist (Boecler, Kreutzwald 1851: 161) kui lähiajast:

Ristipuud

[---] Mis too tähendas, ei tiia. [Objekt ütleb seda siiski niisuguse näoga, et "tean küll, aga mis sest rääkida".] (ERA II 36, 326(6) < R. Viidalepp < Kanepi khk, 1931; ka ERA II 36, 143–176 < R. Viidalepp < Põlva khk, 1931) [---] kohapealsel rahval on kombeks ning sissejuurdunud harjumuseks sel teemal vaikida, vaikida kaljukindlalt, eriti veel kui koguja või uurija on võõras. (RKM II 47, 317/8 < E. Siil < Urvaste khk, 1955.)

Ebatäpne informatsioon mõjutab omakorda uurimistulemusi ja saadud teoreetiline üldistus ei pruugi osutada objektiivseks.

Kirjandus

- Boecler, Johann Wolfgang, Friedrich Reinhold K r e u t z w a l d
1854. *Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten*. St.-Petersburg
- Eisen, Mattias Johann 1920. *Esivanemate ohverdamised*. (Eesti mütolooia. III.) Tallinn
- Eisen, Matthias Johann 1994. *Meie jõulud*. Tallinn
- Frazer, James George 1986 = Фрейзер, Джеймс Джордж. *Золотая ветвь*. Москва
- Hieemäe, Mall 1995. *Eesti rahvakalender*. VII. Tallinn
- Jobes, Gertrude 1962. *Dictionary of Mythology Folklore and Symbols*. New York
- Juovas, Maija 1930. *Kuolema: Sana- ja asiataadustelu*. Helsinki
- Kulmar, Tarmo 1992. Eesti muinasusundi hingefenomenoloogiast. — *Akadeemia*, nr 7–9
- Kulmar, Tarmo 1994. *Üldine usundilugu*. I. Tartu
- Kõivupu, Marju 1991. Minu unistuste Võrumaa. — *Kultuur ja Elu*, nr 10
- Kõivupu, Marju 1993. *Võroköstõ lugõmiseraamat*. Tallinn
- Laugaste, Eduard 1963. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu*. I. Tallinn
- Loorits, Oskar 1949. *Grundzüge des Estnischen Volksglaubens*. I. Lund
- Loorits, Oskar 1990. *Eesti rahvausundi maailmavaade*. Tallinn
- Masing, Uku 1995. *Eesti usund*. Tartu
- Moore, Argo 1992. Puud Eesti rahvatraditsioonis. (Magistritöö käsikiri.) Tartu
- Ränk, Arvi 1995. *Etnograafia sõnaraamat*. Tallinn
- Sarmela, Matti 1994. *Suomen perinneatlas*. Helsinki
- Vallak, Peet 1985. Relvad vastamisi. — *Elu nullpunkt*. Tallinn
- Vaserik, Anne 1992. *Esivanemate varandus*. Tartu

- Viires, Ants 1975. *Puud ja inimesed*. Tallinn
- Viires, Ants 1995. *Eesti rahvakultuuri leksikon*. Tallinn
- Vilkuna, Janne 1991. Matka menneisyteen. — *Konneveden Joulu*
- Vilkuna, Janne 1992. *Suomalaiset vainajien karsikot ja ristipuut*.
Jyväskylä
- Virtaranta, Pentti 1991. *Keskusteluja Valev Uibopuun kanssa*.
Vestlusi Valev Uibopuuga. Helsinki

VIIDATUD KÄSIKIRJALISED ALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi Rahvaluule Arhiivis:

E — M. J. Eiseni kogu 1880–1934.

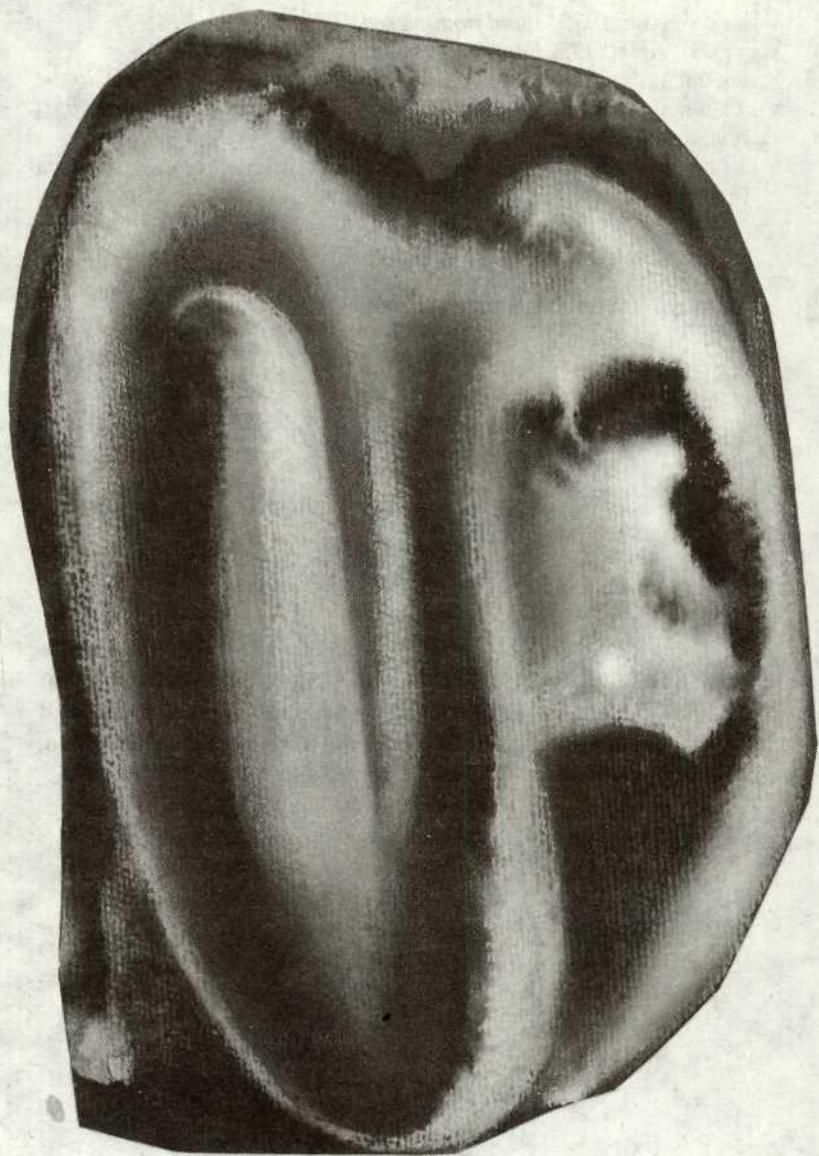
EKRK — Tartu Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri kogu 1947–.

ERA — Eesti Rahvaluule Arhiivi kogu 1927–1944.

H — Jakob Hurda kogu 1860–1906.

RKM — Riikliku Kirjandusmuuseumi, hiljem TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi kogu 1945–.

MARJU KÕIVUPUU (sünd. 1960) lõpetas Tartu ülikooli 1986. aastal rahvaluule erialal. 1993. aastal kaitses samas magistrikraadi. Avaldanud erialaseid artikleid, huvikeskmeks ajaloolise Võrumaa rahvatraditsioon.

MARGE TIIMANN

AINULT MITTE LOIDUDA

Traugott Hahn

Tõlkinud Nils B. Sachris

2 Ko 4, 16–18: *Sellepärast me ei loidu, vaid kuigi meie väline inimene kõduneb, uueneb sisemine inimene ometi päev-päevalt. Sest see silmapilkne kerge viletsus saavutab meile määratu suure ja rohke au, meile, kes me ei vaata nähtavaile, vaid nähtamatuile asjadele; sest nähtavad asjad on ajalikud, nähtamatud aga on igavesed.*

Kui meie tänasel õhtul möödunud aastale tagasi vaatame, siis leiavad tingimata just kaks sõna peaaegu kõigis tugevat vastukõla: *meie viletsus*. Eks olnud see aasta paljudele meist samuti üks viletsus, täis kasvavat muret, häda ja pisaraid! Muidugi mitte igäihele. Mõelgu aga nemadki järele, kui paljudele siinsamas ja lausa loendamatuile kaugel on see aasta olnud etteaimamatu südamevalu ja südame-murdumise ajaks. Edasi ütleb Paulus: *Väline inimene kõduneb*. Kui palju inimelusid, ja just noori, tugevaid inimelusid on see tänavune suur surma-aasta nõudnud. Ja kui paljudele, kes neid lahkunuid üle kõige armastasid, oli see aasta ka nende maise elu rikkujaks! Kui palju õilsaid elusid, kui palju peresid on sel aastal purunenud! Milliseid murdumisi oleme just meie siin oma kodumaal üle elanud! Ja see ähvardab ikka jätkuda: kannatus ja surm, murdumine ja häving!

Jahresschluss (1916). Nur nicht müde werden. — Glaubet an das Licht! Ein Jahrgang Predigten nebst Anhang. Gütersloh: C. Bertelsmann, 1920, S. 40–45.

Kas ei suru aastalõpul mõnelegi peale see tunnetus: ma muutun väsinuks ja araks. Ma olen väsinud kuulma kõike seda hirmsat, kannatama ja kaasa tundma. Ma olen väsinud ja närbun. Kui varem oli enamikul meist julgust oma aega taluda, siis nüüd on kindlus kadunud või kadumas. Tegu võib olla troostitu ja jõuetu masendusega, kuid ka vagad südamed võivad pessimistlikuks muutuda. Kui mõnigi mõtles kord, et tulemas on viljakas aeg, mil Jumal palju uut luua tahaks, siis nüüd paistab see aeg talle rohkem kohtu ja hukatuse jumalaaeg olevat. Aeg, mil rahvad üksteist ainult karistama, murdma, isegi hukatusse saatma peavad. Päriskõiglane, kui ka meid praegune hirmuäratav Jumala viha aeg-ajalt vapustab.

Kuid täna, aastavahetusel, astub meile vastu Paulus. Või õigemini, nagu tegelikult alati, on see tema Issand, Jeesus Kristus, kes oma saadiku Pauluse läbi kõneleb. Jeesus ja Paulus, kaks suurt ristikandjat, ei taha meist mitte ühegi juures pessimismi taluda. Nii tahame sellelgi aastavahetusel nõnda kõnelda, nagu Paulus alati on kõnelnud: "Meie ei loidu!" Ja kui peaks kaua niimoodi edasi kestma ja veel halvemaks minema, kui peaks miljoneid meie vendi ja õdesid tabanud hukatus meie endi välist elu haarama, ka siis peab kestma tunnistus: ma ei loidu, ma ei väsi. — Pauluse sõnu võib tõlkida ka teisiti: meie ei kaota julgust. Selgelt tunnetades oma aja hävingut, peame siiski vanast aastast uude minema katkestamatu, vapura, isegi rõõmsa julgusega.

Muidugi on mõnigi, kes Paulusega rõõmus ühineb: meie pole veel julgust kaotanud! Aga kas võivad ikka kõik, kes nii mõtlevad, julged olla? Paulus ütleb: *Meie* ei kaota julgust. "Meie" ei tähenda siin sugugi "kõik inimesed". Paulus ühineb täpselt äärmääratutega. Ainult "meie", kes me Paulusega läheme, ei pruugi iialgi julgust kaotada ega arad olla. Teiselt poolt oleks paljudel küllaga põhjust oma kerget meelt kaotada. Õige jutlustaja peab Jumala nimel võitlema nii põhjusetu, kergemeelse lootuseõndsuse kui ka julgusetuse vastu. Kellel on õigus julge olla ja kellel pole selleks õigust?

Põhjusetu julguseloetus esineb kõikjal, kus väline elu laostub või kus ka päris ilma selleta on toimunud sisemine kokkuvarisemine või üldse sisemine allakäik. Kahjuks pole vaja kahelda, et viimaseil aastail on toimunud lausa vapustaval kombel isiklikus

elus, väikekogukondades ja hiigelühiskondades sisemisi pankrotte, ja uued on teoksil. Paljud tunnistavad, et on neid tabanud löökide all kaotanud sellegi idealismi, usu ja kõlbelse jõu raasukese, mis neile veel jäänud oli: nende sisemine elu on rikutud, kibestatud ja mürgistatud. Selle tunnetamine aasta lõpul on tõepoolest hirmus. Aga oh häda, kui paljude puhul, nende endi poolt vaevu märgatuna, kõik ikka senises suunas edasi läheb! Sest parem on oma arenevat kõdnemist, oma sisemist jõuetust sügavas alanduses üles tunnistada kui pimestatult ja panetunult edasi ekselda ja kindlalt sisemisse kõdnemisse ja lõpuks ka välisesse hukatusse tormata.

Seevastu on põhjust olla kindlameelne kõikjal, kus vaatamata välisele kõdnemisele või ka ilma selleta on üksikinimestel tekkinud uus sisemine elu, kogukondades aga uus sisemaailm, mis nooreneb, kindlustub, areneb.

Meie ei taha seejuures põrmugi alahinnata välise elu ja välise maailma ajaloo tähtsust. Ärgem laskem elusündmustel ja ajalool puudutada meid põgusalt, laskem neil päevast päeva meie kallal tööd teha. Pangem kohtumisel tähele igaihe saatust, ja seda mitte pelgalt väliselt, vaid püüdkem hoopis tema sisemust näha ja sellest osa saada. Põhjust lootusele on ainult neil, keda Paulus siin nimetab "meie, kes me ei vaata nähtavaile, vaid nähtamatuile asjadele". Nende hulka arvame kõiki, kes ennast välisest võimukast sündmustikust kaasa haarata ei lase või siis säärase haaratuse ikka ja jälle energiliselt endast maha raputavad. Lootust on veel neilgi, kes oma päevade kulgemises sisemisele ajaloole, vaimu liikumistele ja -võitlusele kõige enam tähelepanu pööravad. Kuid ka sisemises ajaloos tuleb vahet teha kõrgväärtusliku ja vähem väärtusliku vahel, ikka hoida silmad lahti selle leidmiseks, millel jääv väärtus, otsida mitte hingelist, vaid vaimset, vähem otsida huvitavaid, rohkem päristõde, vähem esteetilist kui kõlbelist. Mõistagi on juba hindamisväärt see, kui elupürgimus ehtsas, tugevas idealismis ongi kõrgele tõusnud. Kuid Paulus ja Kristus temas tahavad palju enam. Mitte ainult pelgalt jälgida nähtusi, mis ehk polegi iseenesest pealiskaudsus, vaid püüelda *igavest*. Oma elu lühiduse juures ei tohi me aega viita millegi vähema juures. Meil ei tule taga nõuda mitte väärtuslikku, vaid kõige väärtuslikumat, millel piisavalt väärtust ja jõudu, et Jumala läbi igaveseks püsima jääda.

Kindlad võime olla aga ainult kõige niisuguse puhul, mis pärineb Jeesusest Kristusest, olgu vaimne siin vahetult kõrgemas mõttes pühavaimne, olgu see siis kõik loomulik-looduslik, mis tema kau-du tõesti lunastati, vaimsustati, igavikustati. — Lõpuks otsime ju eeskätt teda, kes läbi aegade ja elamuste meis toimib: Jumalat ennast. Ta laseb ennast leida just nendel, kes kõike paludes ja Jumala sõna pruukides läbi elavad. Näeme oma suurel ajal, millist erilist sissetungivat hoogu on igal Jumala sõnal, mis ilmub Jumala vägevate tegude ja löökide saatel!

Just nende juures, kes erilisel rõhku panevad Jumalast ürgneva sisemaailma kasvamisele ja küpsemisele, olles tänulikud ka siis, kui see olekski ainumas tulu meie ajast, võib loota, et Jumal lõpuks neile annab ka nähtava välise ülenduse, mille suurus ja au on vaevu aimatav.

Kuid seal varitseb veel üks oht, ja varitseb isegi neid, kelles kõik osutatu juba idaneb. Viletsus on meiega juba ammu ega taha põrmugi lõppeda. Seal nad siis loiduvadki. Kui ometigi oli just tarvis seda, et ei loidutaks! Selleks annab Paulus meile imevägeva sõna: “Meie viletus, mis kiirelt möödub ja kerge, saavutab meile igavese ning ülitähtsa, täpsemalt öeldult ülimalt kaaluka auhiilguse.” Ka meie peame — nii tahab apostel — leidma julguse nimetada oma viletsust “silmapilkseks ja kergeks”. Kuidas oleks see võimalik?

Olgem kaugelenägevad. Õppigem, et me iialgi raskeid silmapilke, nädalaid, kuid, isegi mitte aastaid tähele ei paneks, vaid vaadake üksnes hoopis kaugemale, üle kogu elu, milles ju otse peabki olema raskeid künniaegu. Mõelgem samal ajal ka kasvaja õiteajale, vaimuilmas tihti palju kestvamatele viljakandmise aastatele, mis on teadagi seda rikkamad ja paremad, mida põhjalikum oli piinav ja kurnav künnitöö. — Eriti raskeil viletsusepäevil mõelgem ka oma lastele, ka järgnevatele põlvkondadele, ka rahva kestmisele. Kelleks isad oma õnnetuses — mis õieti tegelikult mingi õnnetus polnudki — on saanud ja missugust sisetmist varandust ülla pisarasaagina kogunud, selle peavad Jumala seaduste järgi järeltulijad pärima. Pärast erilist viletsuspõlvkonda, kes aga iial ei väsinud, peavad paljud generatsioonid rahu aastasadu nautima ja edasi arendama üllaid vilju, ja iseäranis just kannatusest võrsunud. Kui me ainult oma viletsuses tähele pa-

neksime uue Jumalariigi idanemist meis endis, siis ei tunduks ootamine nii pikana. — Kui me tõesti oleme huvitatud, et meie kõikide tarvis praegu midagi suurt saavutataks, eks pea me siis tõeliselt ennast vaagides jõudma järeldusele, et Jumala ader pole veel piisavalt sügavalt kündnud, ei jätku sellest sugugi veel! Et ometi läheks meie silmad lahti nägemaks, kui mõõtmatult tähtis ja hiilgav on Jumalariik juba nüüdki maa peal: võrreldes usulis-kõlbelist, uskumise ja armastuse maailma materiaalse kultuuriga, kasvõi ainult esteetilise õnnekultuuriga! Tunnistagem samas, et see Jumalariik rajatakse ja viimistletakse keset patust inimkonda õigupoolest ainult pikas ja raskes viletsuses. Ja alles siis tohime, olgugi ise värisedes, paluda: Issand Jumal, ära jäta oma püha ja armulikku kohtumõistmist meie üle enneaegu järele; mitte enne, kui minu rahvas, minu riik, minu evangeelne kirik, kristlik kirik üldse, jah, minu inimsugu läbi aastasadade on kirkastatud ja karastatud!

Kuid Paulus tahab täna veel palju enam. Me peame tõstma silmad maast ja suunama igavesse kaugusesse. Jumal on ju ette võtnud nii kogu inimsoole kui ka üksikinimesele igavikku rajada, anda meile küpsuse igaveseks jäämiseks, igaveseks auks ja hiilguseks.

Kuis küll lendavad aastad, koguni aastakümned tormates mööda: mida vanemaks saadakse, seda selgemini seda tuntakse. Kui kiiresti ongi käes viimne õhtu siin maa peal! Milline vabastus on täna evangeeliumi sõnum igavesest elust, mida Jumal meile anda tahab! Milline rõõmusõnum, mida tohivad uskuda paljud, kes langevad noorte ohvritena teel tulevasse aega! Alles siis, kui mulle antakse tõeliselt uskuda suurde-suurde, üle kõige säravasse igavikku, mis on lahti nii nende kui ka minu ees, alles siis olen võimeline ikka ja jälle julgelt sõnana: igaviku ees on minu viletsus silmapilkne ja kerge. Ja siis ei muutu hing ialgi loiuks. AAMEN.

GOTTHILF TRAUGOTT HAHN on pärit vaimulikkude suguvõsast. Tema vanaisa Carl Hugo arvatakse olevat olnud esimene luteriusu misjonär Lõuna-Aafrikas hererote keskel, kes õppis usuteadust Saksamaal ja maeti Kaplinnas 1895. a. Traugott Hahni sündimise ajal 1875. a oli tema isa Traugott Hahn *sen.* Rõuges kirikuõpetaja. Noorema Traugott Hahni elu ja tegevuse paremaks mõistmiseks on tingimata vajalik veidi teada ka tema isa tagapõhja. Oli ju vana Hahn, kes oli sündinud 1848. aastal Lõuna-Aafrikas, saanud oma gümnaasiumihariduse Reini kallastel Gütersloh's ja Bielefeldis. Alustas usuteaduse õppimist Berliinis 1867. a, oli samal aastal aga juba Tartus vabakuulaja ja 1869 *stud. theol.* Prooviaasta pidas Põltsamaa kirikus, oli siis kaks aastat Valjalas ja poja sündimise ajaks parajasti Rõuge jõudnud. Tõeliselt üle Tallinna kuulsaks jutlustajaks sai ta Oleviste pastorina, kus ta eelkäijaks oli olnud suur oraator, "äratusjutlustaja" õpetaja Huhn.

Rõuges saab Traugott koos oma noorema venna Willyga head koduõpetust. Tallinnas astuvad varsti 12-aastane Traugott ja 10-aastane Willy mõlemad kvintasse, mis tähendab, et sellest klassist kuni ülempriimas lõpetamiseni tuli kuus aastat koolis käia. Willy, kes tegelikult oli vanema venna järelevedaja, olevat nii väike olnud, et esimesel päeval olid klassivennad naernud, et ta on vist uksega eksinud... Kui nüüd lugeja arvab, et poisid Toomkooli läksid, siis ta eksib. Nende kooliks oli kubermangugümnaasium, mida nüüd tuntakse Gustav Adolfi Gümnaasiumina. *Ritter- und Domschule zu Reval* oli ikkagi nii eksklusiivne aadlikool, et kodanlik sakslane, olgu pealegi hingekarjase laps, sinna hästi ei mahtunud. Koolis pörkavad Hahnid kokku venestamisega. Iseäralist iseloomukindlust näitab üles Traugott, keeldudes osa võtmast õigeusu palvustest koolis. Seda oli omavoliliselt nõudnud direktor, kes seekord küll kaotajaks jäi. Aga Traugott sai vene keeles järeleksami, milleks ta terve suve hirmsasti pingutades valmistus, ja siis sündis nii, et kui eksamikomisjoni eestseisja kirjutas "eksam antud", siis haaras parajasti möödaminev direktor sullepea, tõmbas protokollile suure risti peale ja kirjutas oma käega "andmata". Hahn *sen.* nimetab seda oma mälestusis "katastroofiks koolielus". Ja lähivadki poisid õppima hoopis St. Petersburgi. Sealsetes saksa koolides pole mingit venestamist, selle eest seisab hea Peterburi eliit, kes erilise heameelega laseb oma poegi saksa koolides õppust saada, pidades seal antavat haridust vene koolide omast paremaks. Uueks kooliks saab Püha Peetruse Kool, kus direktoriks dr. E. Friesendorf, sünnilt riialane ja baltisakslane pealaest jalatallani. Peterburi gümnaasiumi lõpetavad noored Hahnid hiilgavalt. Nüüd oli neil ka suurepärase vene keel suus, millega siinsed sakslased just iseäranis ei hiilanud (vähemalt russifitseerimise algpäevil mitte).

Mõlemad vennad hakkavad Tartus usuteadust õppima. Noorem vend Willy, kes vähemalt isa mälestuste järgi andekam ja rõõmsameelsem olnud, sureb kolmanda semestri alguses kõhutüüfusesse.

Traugott Hahn jätkab õpinguid, korporanti temast ei saa, küll aga on ta hoolas kaasategija teoloogiaühingus. Tema õpetajaiks on Alexander von Oettingen ja Wilhem Volck, lähemad suhted tekivad tal Alfred Seebergi ja Alexander Berendtsiga. Möödamattes olgu siin räägitud seigast, mis Volckile kahju tõi, aga mida ka Johan Kõpp peab oma mälestusis vajalikuks mainida. Nimelt oli suure venestamistuhinas Tartu Ülikooli peahoonele, just kuue samba kohale püsti pandud õigeusu-rist, mida nähes prof. Volck oli ütelnud: "Das Kreuz auf dem Grabe der Wissenschaft" (rist teaduse haul). Varsti jätkas Volck õpetamist Königsbergis.

Ülikooli lõpetab Hahn *jun.* 1897. a, on prooviaastal isa juures Tallinna Oleviste kirikus, kus viis aastat töötab isa kõrval adjunktõpetajana.

Abiõpetajapäevil kirjutab T. Hahn Göttingenis oma esimese teadusliku töö "Uurimused Tyconiuusest, lisand 3. saj. kirikuloole", mis 1900. a Leipzgis trükkis ilmub ja mida ta hiljem Tartus kaitseb dissertatsioonina, muide oponendiks sakslasi lausa vihkav venestussõbralik prof. Kvačala, kes teeb kõik võimaliku, et Hahn õppejõuks ei saaks. Kvačala oponeerimine kestab neli tundi, kuid Hahn ei kuku siiski läbi. Muuseas oli Kvačala slovakk, ainus mittesakslasest professor usuteaduskonnas. Loenguid pidas ta õige viletsas saksa keeles; aga saksa keel oli usuteaduskonnas otse ette nähtud (kuni see maailmasõja päevil vene marurahvusluse kõrglained ära keelati). 1902 kutsutakse ta 20. jaanuaril surnud prof. Ferdinand Hörschelmanni asemele Tartu Ülikooli koguduse õpetajaks. Selle ameti juurde kuulus kui *conditio sine qua non* usuteaduskonnas õppejõuks olemine. Dr. Traugott Hahn sai praktilise usuteaduse eradotsendiks.

1903. a varasügisel abiellub ta rikkast perekonnast pärit neiu Anny von zur Mühleniga. Muide suvitas Hahnide pere Laulasmaal ja von zur Mühlenitel oli Leetse mõisa maale ehitatud villa.

Järgnevad viisteist aastat möödub eriliste suurte sündmusteta. Käiakse Soomes suvitamas ja Anny Hahn ei hoiu oma mälestusis kokku värve, et kiita Soome ilu. Mis aga nii Hahn *sen.* kui ka Anny H. mälestustes (ilmusid Saksamaal 1928) torkab silma: soomlasi ei mainitagi ja eestlasi poleks nagu üldse olemas. Ainult siis nimetatakse eesti ja läti tudengeid, kui ilmasõja päevil Hahne põlatud sakslastena Sise-Venemaale sunnitakse minema, sest siis pöörduvad nimetatud rahvustest usuteaduse tudengid petitsiooniga Liivimaa kindralkuberneri poole ja pr. Hahn arvab väga õigesti, et küllap sakslaste pöördumine oleks tähelepanuta

jäänud. Pöördumisel oli positiivne tagajärg, kuberner olevat öelnud, et õieti polegi Hahni vastu mingeid kaebusi.

Suur rõõm ja hõiskamine oli muidugi siis, kui 24. veebruaril 1918 särav Saksa mõök jõudis Liivimaa sakslastele igatsetud rahu ja õnne tooma. Selles paistab iseäranis kindel olevat pr. Hahn, pastor ise aga mitte. Ja tal on õigus: 21. detsembril 1918 on enamlased Tartus tagasi. Pastor Hahn jäi oma koguduse juurde, ehkki juba nädalapäevad oli Tallinna maantee nii põgenevaid sakslasi kui ka eestlasi tihedalt täis olnud. 24. detsembri õhtul peab prof. Hahn oma viimse jõuluõhtu teenistuse, millest osa võtab kogu ta pere, nagu tavaks. 3. jaanuaril 1919. a õpetaja Hahn arreteeritakse ja viiakse Krediidkassa keldrisse. Tartlasile oli see koht hästi tuttav kuni sovetliku okupatsioonini: poole sajandi vältel tehti kõik mis võimalik, et sellest kohast ja seal toimunust ei hingatakski. Terroripäevil detsembris 1918 ja jaanuaris 1920 vangistati Tartus üle 200 inimese ja neid peeti kinni Kompanii tänaval Krediidkassa hoones, kust üksikuid ka vabaks lasti. Üks vabastatuist oli Hahnide perekonnatuttav von Stromberg, kes oli ka viimane, kes pastor Hahni elusana nägi.

Krediidkassa keldris toime pandud mõrtsukatöö ei olnud ainuke, see sai aga eriliselt tuntuks, sest tartlased said veretöö jubedusi oma silmaga näha: viimased ohvrid tapeti siis, kui Kuperjanovi partisanid Tartus sees olid, laibad viidi soojalt anatoomikumini. Ja keldris' oleks kes teab kui palju veel tapetud, kui keldri ukse juurde maja jõepoolisel küljel poleks kogunenud õige julge ja lärmakas seltskond turunaisi ja lihunikuselle naabruses olevalt lihaturult. Tapmine jäi pooleli, nagu räägiti, kui keegi sellidest karjus, et valged juba Raekoja juures. Seda märgib tänulikult *Dorpatier Zeitung*, mis üldse pühendab enamlaste terrorile märgatavalt suuremat tähelepanu kui *Postimees*. Ohvrid polnud muide sugugi ainult sakslased: mõrtsukate ohvriks langes ka juute, venelasi, rääkimata eestlasist. Kuid keldris tapetute enamik olid siiski saksa päritolu. 9. jaanuaril oli Turu tänava lõpus olnud aga veel suurem mahalaskmine, kus ohvrite laibad jää alla suruti. Ja seal olid eestlased enamuses, nende seas ka kaks kooliealist, vennad Ottased, keda parun Paul von Tiesenhausen oli palganud endale appi kodu valvama; jää alla läksid nad koos Tiesenhauseniga. Selle tapatöö kohta avaldab koguni kommunistlik *Edasi* 11. jaanuaril teate koos hukatute nimekirjaga: tol ajal tegutses punane terror tihtipeale avalikult. 1918. a jõululapäeval lasti maha teenekas järvedeuriija Max von zur Mühlen.

1919. a 18. jaanuari *Dorpatier Zeitung* kirjutab: "Kas ei kuma ühiskannatusest ja koossuremisest üle haudade lootusekiir tulevasist arenguvõimalusist meie raskelt katsutud maal? Või vähemalt viibe õiglasele

koostööle? Kas ei peaks mõrvatud ohvrite veri toimima kui kitt erinevate rahvakihtide vahel, liites neid kodumaises ühtekuuluvuses ja ühise kodu teenimises. Siis ei oleks hinnaline veri asjatult valatud!"

Miks on erilist tähelepanu pälvinud just Hahni nimi? Oli ju tapetute seas teisigi jumalasalaseid, nt õigeusu vaimulikud peapiiskop Platon, Uspenski kiriku ülempreester Mihhail Bleiwe ja vana preester Nikolai Bežanitski. 1961. a vaatasin ühe sõbra matuse ajal Uspenski kirikus nende hauaplaate ja imestasin, et miks oli nende surmadaatum paberilipakaga üle kleebitud ja sellele tindipliiaatsiga kirjutatud *umer 1 jan. 1919 g.* Ja siis taipasin, et seal all oli kindlasti kirjutatud *ubit*. Tapetute hulgas oli veel teinegi luteriusu õpetaja, pastor Wilhelm Schwartz Põlvast. Ent Hahni isa oli literaat, kes kirjutas mälestusi nii oma noorusest (ligi 800 lk) kui ka oma tapetud pojast. Ilmselt on ka poja valitud jutluste avaldamise eest hoolitsenud isa. Anny Hahni mälestused ilmusid Düsseldorfis pastor W. Ilgensteini toimetatuna.

Hahn *sen.* lahkus Eestist 1919. a, kuid pöördus hiljem mitmel korral Eesti siseministeeriumi poole palvega anda talle Eestis elamise luba. Seda aga ei antud. Vanem Hahn oli nii kange Tallinna patrioot, et kui ta 1939. a märtsis Hannoveris suri, siis vastavalt tema viimsele tahtele maeti ta 10 päeva hiljem Tallinnasse. Anny, noorema Traugotti lesk, suri 94 aasta vanuselt 1974. a Heidelbergis. Sel ajal oli tema vanim poeg Baden-Württembergi liidumaa kultusminister, kelle villa Tübingenis Zeppelini tänaval kandis kaugel nähtavat silti "Villa Baltica", kuulutades omaniku põlvnemist.

Krediitkassa keldri Emajõe poole avanev madal uks oli väärikalt punasesse graniiti raamitud ja kuni 1950. aastani seisis seal pronkstähedega

BEATI PRAEDICAMUS QUI TOLERANTES SUNT

Alguses kadusid tähed, jäid ainult nende kinnitusaugud, hiljem kogu ukseke, mis asendati peaaegu teise korruseni küündiva trafouksega.

KUULUTAME ÖNDSAKS NEED KES ON KANNATANUD

N. S.

ÜKS
TALVEÕHTU
KEELE KÜNNISEL

Ilmar Laabani ja Tõnu Luige
umbkõnelus

Ain Kaalep: Ma arvan, et tänaseid külalisi polegi eriti vaja tutvustada: meil on siin Ilmar Laaban Rootsimaalt, noh, ja aitab, kui ma ütlen, et Ilmar Laaban Rootsimaalt; ja kui ma ütlen, et Tõnu Luik Tartu ülikoolist, siis peaks niisamuti aitama. Sellega lubage see väike vestlusring lugeda avatuks. Kes hiljaks jääb, leiab ka loodetavasti koha. Anname sõna Ilmar Laabanile.

Ilmar Laaban: Kuule, aga kuidas me nüüd istume, ma näen, et ma olen ju seljaga vähemalt kolme veerandi poole kogu publikust, see on võimatu.

Tõnu Luik: Ma võin teid sisse juhatada...

I. L.: Jah, võib olla parem küll, te olete tuntud...

T. L.: Martin Heideggeril on kirjutatud 1946. aastal ühed märkused, mis kannavad päälkirja "Mõtlemise kogemusest", ja sääl on üks niisugune sentents: "Kolm ohtu ähvardavad mõtlemist. Hää ja selle poolest tervendav oht on laulva luuletaja naabus. Kuri

Aluseks on Ilmar Laabani ja Tõnu Luige kohtumise lindistus Tartu Kunstiühingu üritusel 25. veebruaril 1991. a Tartu Kunstnike-majas.

Kirjas loetavaks vahendanud ja viiteid lisanud Vilja Kiisler.

Täna toimetust, kes minu kõneldu mallisal viimistlemisel ei säästnud aega ega vaeva. (*Tõnu Luige märkus.*)

ja selle poolest vahedaim oht on mõtlemine ise. Ta peab ise enda vastu mõtlema, mida ta vaid harva suudab. Halvim ja selle poolest segane oht on filosoferimine.”¹

Ja võib-olla on siis võimalus alustada praegu selle publikule igal juhul tervendava ohu naabruses, seega siis laulva luuletaja naabruses, ja selle ajendiks on Martin Heideggeri lausutu päälkirjaga “Die Sprache”.²

I. L.: Ja täiendusena tuleks mainida, et pealkiri on küll “Die Sprache”, aga põhiliselt on see ühe Trakli luuletuse interpretatsioon, interpretatsiooni üritus. Heidegger on varem kirjutanud hõlmavamalt Trakli luulest. See tekst võiks olla vist natuke hilisem kui nüüd too omal ajal *Merkur*’is³ viiekümnendatel aastatel ilmunu — või on vastupidi? Kas kronoloogia on kindlaks tehtud?

T. L.: Varasem, varasem.

I. L.: Seda võiks ehk arvata. Jaa, pärast tuli niisugune mõte. Ja sealjuures Heidegger esitab oma keeleteooriat ja põimib seda kokku interpretatsiooniga. Ja mõnes punktis on näha, et see oma jutu või, nii vulgaarselt öeldes, oma joru ajamine Heideggeril ei leia endale alati adekvaatset, sisuliselt mõtestatud kohta selles interpretatsioonis. Aga on teisi momente, kus seda võib mõõnda. Ja ehk me teeksime ka nii, et lähtume ikkagi sellest luuletuse interpretatsioonist, ja kui juttu tuleb, Heideggerist *überhaupt*. Väikesed ekskursid — need lükime selle interpretatsiooni, analüüsi sisse või vahele. Või mis te arvate?

T. L.: Ja-jaa.

¹*Aus der Erfahrung des Denkens 1910–1976*. Gesamtausgabe. Bd. 13, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1983, S. 80.

²Ettekanne peeti esmasõnastuses 7. oktoobril 1950. aastal Bühlerhöhes Max Kommerelli mälestuseks, korraldati teisendina 14. veebruaril 1951 Württembergi raamatukoguseltsis Stuttgartis. Trükisõnastus on ositi teisendi oluline töötlus. Esmatrükk ilmus 1959 kirjastuse Neske väljaandena. Siinsed viited on väljaandele: *Unterwegs zur Sprache*. Gesamtausgabe. Bd. 12. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1985, S. 7–30.

³Kõneleja peab silmas 4. oktoobril 1952 Bühlerhöhes tiitliga “Georg Trakl. Eine Erörterung seines Gedichtes” esitatud ettekannet, mis sama pealkirjaga ilmus esmalt artiklina ajakirjas *Merkur* 61 (1953), lk 226–258.

I. L.: Olete nõus. Mina olen tegelnud nii luuletamise enda kui ka teiste luuletuste interpreteerimisega, mõnikord ka iseenda luuletuste interpreteerimisega — sest mina kirjutan neid alati niimoodi, et ma alles tagantjärele aru saan, mis ma nendega olen mõelnud. Ma kirjutan neid nagu intuitsiooniga, mitte intellektuaalse programmi järgi. Ma olen seda viimast ka teinud, aga tavaliselt mitte päris rahuldavate tagajärgedega, mind ennast mitte päris rahuldavatega.

Ja interpretatsiooni mudeleid on ju teatavasti üsna mitmeid. Minule tundub, et kaks on siin eriti viljakad, ja ma mõtleksin, et alternatiivsed Heideggeri omale. Ehk teisisõnu täiendavad, komplementaarsed. Ja nii on õieti normaalne luuletuse interpretatsiooni, ütleme, hermeneutika puhul — ta ei ole kunagi ammendav. Igale interpretatsioonile võib leida täiendust, mis mõnes punktis võib ka olla vastulause. See kuulub juba interpretatsiooni olemuse juurde.

Aga kuidas me teeme, kas loeme alguses selle luuletuse ette? Kahjuks tuleb seda teha saksa keeles; hakata nüüd siin reaalist tõlget sinna juurde improviseerima — ma ise ei söandaks seda teha. Sellega pigemini vassime kui selgitame mõisteid. Kuidas teeme, kas üks loeb ühe stroofi, teine teise, kolmas kolmanda, et oleks...

T. L.: Ei-ei, mul on niikuinii vähe hambaid saksa keele lugemiseks, et see hääldus oleks arusaadav, palun lugege ise.

I. L.: Oi-oi-oi. Jah, vaat, selle valju häälega lugemise puhul tuleb ju kah too... saksa keele — või mitme saksa eri keele — hääldamise probleem. Ma hiljuti lugesin ühte esseed, mis puudutas saksakeelset vokaalmuusikat: et igal heliloojal, kes säeb sõnu viisile — olgu siis soolo- või koorilaulu või kantaadi või oratooriumi või ooperi vormis — tuleb alati selle probleemiga tegelda; et saksa keelel, saksa keeles on õieti kaks keelt: lõunasaksa ja põhjasaksa, mil on täiesti — noh, mitte igas punktis, aga paljudes punktides — erinev hääldus ja ennekõike kõnemeloodia. Ja mina valitsen lõunasaksa kõnemeloodiat üsna kehvasti. Ma püüan seda matkida nii hästi kui saan, aga teades, et kui liiga ennast pingutada, siis muutub see kergesti pilaks või paroodiaks. Nagu tallinlasel, kes püüab võrukest matkida, ja vastupidi.

Ein Winterabend

*Wenn der Schnee ans Fenster fällt,
Lang die Abendglocke läutet,
Vielen ist der Tisch bereitet
Und das Haus ist wohlbestellt.*

*Mancher auf der Wanderschaft
Kommt ans Tor auf dunklen Pfaden.
Golden blüht der Baum der Gnaden
Aus der Erde kühlem Saft.*

*Wanderer tritt still herein;
Schmerz versteinerte die Schwelle.
Da erglänzt in reiner Helle
Auf dem Tische Brot und Wein.⁴*

Ja Heidegger lisab veel ühe eelneva versiooni, kus teine ja kolmas stroof on erinevad. Iseloomulikul moel ta oma interpretatsioonis seda alg- või eelversiooni üldse ei puuduta. Sellega ta vist tahab nagu märku anda, et teda ei huvita luuletuse teke, *genesis*. Seega mitte ka selle seos luuletaja biograafiaga ja hingeeluga ja psüühikaga, kõige tollega. Ta vaatleb luuletust nagu mingit valmis, perfektset artefakti, millel võib olla küll seoseid ülespoole ja väljapoole, aga mitte luuletajasse endasse; luuletaja ise, tema isik, on *adiaphoron*. Aga hüva, ma kordan niisiis teist ja kolmandat stroofi algversioonis. Sest psühholoogiliselt annab see teatavaid võtmeid luuletuse tekke tunnetamiseks.

*Mancher auf der Wanderschaft
Kommt ans Tor auf dunklen Pfaden.
Seine Wunde vollen Gnaden
Pflegt der Liebe sanfte Kraft.*

⁴Tõlkeid eesti keelde vt: Vilja Kiisler. "Riidu tõlkimise asja pärast: Trakli luule saatusest ümberpanemises." — *Akadeemia*, 1996, nr 9, lk 1886–1914.

*O! des Menschen bloße Pein.
Der mit Engeln stumm gerungen,
Langt, von heiligem Schmerz bezwungen,
Still nach Gottes Brot und Wein.*

Nüüd need alternatiivsed tõlke- või tõlgitsemisvariandid. Võtaksin need praegu läbi, et siis pärast saaksime sajabrotsendiliselt Heideggeri omale pühenduda ja vaadata, kui võrd see luuletust am-mendab — ja kui võrd mitte. Esimene oleks hüpogrammimeetod. Hüpogramm — ma ei tea üldse, kui võrd see sõna tuttav on. Kui paljud tunnevad — tõstavad käed, ei? Ma ei ole näinud ka kunagi eesti kirjandustõlgitsuses, näiteks *Keele ja Kirjanduse* veergudel seda mõistet esinevat, aga see on muutunud viimase veerandsa-jandi jooksul äärmiselt kasutatavaks ja ka viljakandvaks Läänes.

Mõiste tuleb Saussure'ilt, suurelt keeleteadlaselt, kes tegeles hüpogrammi uurimisega nii-öelda omaette, ta ei mõelnud seda mitte publitseerida, aga pärast tema surma ta vastavad märkmed avaldati ja nende kommentaatoriks ja ütleksime, põhjaneva teo-se autoriks on Genfis elav kriitik Jean Starobinski. Raamatu nimi on, kui ma ei eksi, *Les mots sous les mots*, 'Sõnad sõnade all'. No see "sõnad sõnade all" ütleb ära, milles asi seisab. Nimelt Saus-sure leidis, et ladina luules — ta lähtus just sellest — on peaaegu või niihästi kui igas luuletuses mingi võtmesõna. Ja selle võtme-sõna häälikud, need siis pillutatakse või laotatakse laiali üle kogu luuletuse. Ja tekib seal midagi šaraaditaolist, noh, šaraadi teate: on üks sõna, siis teine, siis kolmas, neljas, nihukesed lühikesed ühesilbilised sõnad, ja kõik kokku annavad ühe pika sõna.

A. K.: Meil on see vist anagramm.

I. L.: Ei, anagramm ja hüpogramm on kaks ise asja. Anagramm on see, kui ühe sõna kõik tähed nii-öelda ümber paigutatakse, aga hüpogrammile on iseloomulik see, et ei ole tegemist täieliku anagrammiga. Sellepärast on ta hüpo-. Ja see sõna, mis on siis tervikuks, noh, nagu öeldakse šaraadi puhul, et minu esimene, minu esimene, minu kolmas, minu neljas, minu viies — ja siis tuleb see asi ise seal, lõpuks. Ja see sõna on ka mõisteliselt, mõtteliselt teataval määral selle luuletuse võtmeks. Ja kuidas siis need laiali pillutatud osad — *dissecta membra* —, mis vahekorras nad on selle sõna endaga, selle täieliku sõnaga, see annab aimu

luuletuse, jah, mingist põhikonstellatsioonist. Mõnikord võib see konstellatsioon ju olla ka üks sõna, millel aga on kolm või neli eri tähendust ja luuletaja kasutab kõiki neid tähendusi. Ühe särava näite on leidnud Martine Broda, üks väga andekas noorem kirjandustõlgitseja, kirjandusteadlane Pierre Jean Jouve'i luules. Meil on Tõnu Õnnepalu seadnud oma viimase luuletuskogu ju tema nii-öelda *aigis*'e alla: ta algab ühe Jouve'i prantsuskeelse luuletusega ja lõpetab selle luuletuse eestikeelse tõlkega.⁵ Ta on nii-öelda eesti luuletajaks muutumas väikest viisi. Temal näiteks on sõna *ver*, millel on kolm tähendust prantsuse keeles; ja siis soetavad selle sõna häälikud — lahtine 'e' ja 'r' ja 'v' luuletuses nagu endale poegi. Nood kolm tähendust on: 'värss' [vers], see on luule ise; siis 'roheline' [vert], tähendab ka rohelist, haljust, taimeliike, viljakust ja nii edasi; ja kolmandaks 'uss, vagel' [ver].

A. K.: Klaas [verre] ka!

I. L.: Klaas esineb natuke ka, jah, õigus küll. Vaat see on neljas, võib-olla leiame mõne viienda ka veel. Aga see vagel on väga oluline, sest Jouve on vist luule ajaloo kõige suurem nekrofiilne armastusluuletaja.

No vaat, Traklil on võtmesõnaks viimane sõna. Nagu ša-raadiski, üks ole: *Wein*. Sel sõnal on mitu hääldust. Korralik *Hochdeutsch*-, või nagu öeldakse, *Bühnenaussprache*, oleks *vgen*, aga Salzburgi kandis, kust Trakl pärit oli, öeldakse enam-vähem nagu baltisaksa keeles: *vgin*.

Ja vaadake nüüd kohe alguses pealkirja: *Ein Winterabend*. *Ein*, ja järgneb *w*. No siin on anagramm olemas. Aga et anagramm ei anna välja mitte terveid sõnu, vaid ühe sõna pluss teise sõna alguse, nii see on hüpogramm. Esimene sõna luuletuses endas on *wenn*: see on *Wein* ilma *i*-ta. Ja viimases stroofis on rida siseriime. Ja kui minna sõnatüve juurde, siis leiame täiesti puhta kolmikriimi: *versteinerte*, *Stein*, *reiner*, *Wein*. Aga nüüd tulevad need sõnad, kus ainult mõni üksik neist häälikutest esineb, ja siis mõne teise sõnaga, mõne teise häälikuga kombineerituna. Siin on mõned sõnad, kus *w* ja *n* esinevad näiteks *a*-ga koos: *Wanderschaft*, 'rännak, rändamise tee'; *Wanderer*, 'rändaja'. Ja *mancher*, siin on õieti ainult *n* alles, aga ütleksime et *Wanderer* on kuskil

⁵Vt Tõnu Õnnepalu. *Sel maal*. Tallinn: Eesti Raamat, 1990.

selle *mancher*'i ja *Wein*'i vahepeal. Ja kui nüüd vaadata neid sõnu, mida nad tähistavad, siis piiritlevad need kaht konstellatsioonid: üks on *Wein* ja *reiner Helle*, see on see puhtus, mis iseloomustab veini. See nii-öelda alus, pjedestaal, millel seisest rändaja seda näeb, on siis see *Stein* — *Stein, rein, Wein*. Aga need sõnad, mis on *a*-ga: *mancher, Wanderer*, on need, mis tähistavad seda ekslejat, rändajat — seda, kes on teel *ein*-i ja *n*-iga tähistatavate mõistete poole. Ja siis *a*-st, veel kaugemal *e*-st on ju *u*. Ja siin ongi: *kommt ans Tor auf dunklen Pfaden. Dunklen...* — see sõna näitab ekslemise, rändamise, hulkumise tumedust, selle sünget varjutatud olekut. Süнге, ma ütlesin. Aga *Schnee* ja *Fenster* on kah esimeses reas: *Wenn der Schnee ans Fenster fällt.* — Siin on nagu juba see turvalisus, mis iseloomustab seda sees-olekut, see, mis ootab rändajat sees, mille poole ta püüab, siin on need *n* ja *e*, see on *n*- ja *e*-maailm.

Teine interpretatsioonimudel oleks psühhoanalüütiline. Ja siin on maja sümbol keskne. Maja on teatavasti naise sümbol ja võib tähendada emaihu ja naiserüppe. Ja siin on kohe üks rida, millele Heidegger õieti tähelepanu pöörab, sest see hämmastab, tuleb ootamatult. Ja see on täiesti õige, siin on luuletuse mingi dramaatiline tipp-punkt ja murdekoht ka. *Schmerz versteinerte die Schwelle*. Ja rändaja on nüüd teel — ta on ilmselt mees — tolle nii-öelda naiseliku printsibi, ütleme, emaihu, naiserüpe poole. Teise stroofi teine rida oli: *kommt ans Tor auf dunklen Pfaden*. Siin me näeme, kuidas ta tumedaid teid mööda vaevaliselt leiab tee tolle maja poole.

Ja muide üks asi veel: selle hüpogrammiteooria juurde kuulub ka, et on sõnu, mis on sama või sarnase tähtede konstellatsiooniga, kuid ei ole mitte alati välja öeldud. Nad ei esine sõnutsi luuletuses endas, aga tähelepanelik luulelugeja paneb nad ise oma peas kumisema, talle tulevad need sõnad meelde, ta ei saa neist mitte kõrvale hoiduda. Tihti näiteks Jouve'i juures sõna *ver*, tähendab "vagel", "uss", ei esine, aga kontekst on selline, et me näeme teda kuskil seal pead tõstvat.

Ja siin ma olen leidnud paar sellist sõna. Üks sõna on *Wein*, mis on ju ka teatavasti tüveks ühel verbil — *weinen*, 'nutma'. Näiteks *versteinerte die Schwelle* — need kaks *t-d* viivad ju mõtte ka ainsuse kolmandale isikule: *weint*, — rändaja, kes nutab. Selle

luuletuse kogu meeleolus, atmosfääris on itku, ja selles on ka hümni, lõpp on ju selgelt ja väga kõlavalt, subliimselt hümniline, aga itk on nagu selle eelduseks.

A. K.: *Weihen*.

I. L.: Kuidas?

A. K.: *Weihen* — 'pühitsema'.

I. L.: Väga õige. Sinna juurde kuulub ka *Weihnacht*. Mis on ka ju talvega ühenduses ja siis... näiteks siin on juttu ju leivast ja viinast, jah, see on lihavõtted ja jõulud, eks ole, nende polaarsus kristlikus aastas. *Weihnacht*... Ja samas *mancher, Wanderer, kommt ans Tor* — see on minu meelest ka oluline. *Ans* tähendab millegi juurde, millegi ligidale jõudma, see ei ole mitte sees. *Ein* on näiteks *herein*, see on juba sisse-, see on juba eenmine, sisemine. *Ans*, see on millegi juurde tulemine, aga mitte veel selle sisse. Jah, hüva. Aga kuhu siis see rändaja oma hämaratel radadel jõuab?

Golden blüht der Baum der Gnaden

Aus der Erde kühlem Saft.

Kui me lähtume majast kui naiselikust sümbolist, siis puu on mehelik, falliline sümbol. Puus ja ka näiteks selles kuldses õitsemises on sperma sümboolika päris ilmne. Aga nüüd tuleb too järsk, too hiline, nagu tõke... Luuletus on kahemõtteline. *Wanderer tritt still herein*. Aga kas ta on päriselt sees? See on mingi irratsionaalne tunne — aga selliseid irratsionaalseid muljeid ei tohi luuletuse juures kunagi negližeerida ega alahinnata —, et ta ise kivineb ka mingi järsu valu käes, ja see valu kumuleerub, kõik see, mida ta on kogunud nendel tumedatel radadel. Ja et ta jääb seisma nagu kivinenu, aga siiski edasi tajudes, edasi elades.

Ja siin on siiski paratamatu, et me pöördume Trakli biograafia poole. Ainus naine, kellesse ta oma elus oli armunud, oli tema õde, ja see kiindumus näib olevat olnud vastastikune, nii et õel ka teist meest elus ei olnud ja ta suri varsti pärast Trakli enda traagilist surma. Nii et on tegemist intsesti, intsesti tabuga — äkki nagu kivise ränkusega langeb see koju jõudmise ekstaasile, mida väljendab kuldselt õitsva armupuu pilt. Ma tõlgin eesti keelde "armu-", sellel on kaks tähendust, *Gnade* tähendab saksa keeles ainult üht, seda teoloogilist. Ja siin, ma usun, on võimalik

kaht moodi mõista neid viimast kahte rida. Ega luuletus kunagi ei välista midagi, näiteks kui me ütleme, üks asi ei ole seda ja seda, siis sellega just antakse mõista, et nii selle looga on. Nagu näiteks see Victor Hugo kuulus luuletus... selle Olympose, ei mitte...

A. K.: Olympio.

I. L.: Jah, just, "Olympio kurbus". Seal ei olnud mitte taevas must, mitte maastik kõle ja nii edasi; tegelikult sellega anti märku, et just selle Olympio enda hinges on sees kõik must ja kõle. Luuletuses ei ole õieti negatsiooni, nagu unenäoski — on ainult kõrvuti ja üheaegselt, rööbiti eksisteerimist.

Ma usun, et need kaks interpretatsiooni on täiesti võrdväärased: üks on see, et ta jääbki nagu kivinenult, intsesti tabust rabatuna seisma sellele lävele, selle maja lävele, selle naiserüpe, emaihu lävele, antud juhul õe rüpe lävele, aga ta näeb, nii-öelda sublimeeritud — siin muidugi psühhoanalüütilises mõttes sublimeeritud — kompensatsioonina siis kui nägemust toda armulauda, veini ja leiba, — kui lohutut. Teine interpretatsioon on aga selline, et ta pääseb üle, astub üle sellest kivinenud lävest, künnisest, ja et see leib ja viin on tolle leitud ema ja leitud armu sümboliteks. Ja siin ma tahaksin tsiteerida üht René Chari aforismi (aforistina, just luule kohta, on tema ju üks meie sajandi gigante; ta oli gigant muide ka füüsiliselt, üle kahe meetri pikk). Char ütleb niimoodi: *Le poème est l'amour réalisé du désir demeuré désir.*⁶ 'Luuletus on ihaks jäänud iha teostunud armastus.' Paradoks, aga paradoks, mis tabab asja tuuma. Just selle luuletuse kohta tohiks Chari definitsioon väga hästi käia.

Jah, ma olen nii kaua rääkinud... võib-olla annaksin siis Tõnu Luigele sõna Heideggeri interpretatsiooni päris kompetentseks esitamiseks.

T. L.: Ma vabandan, aga ma olen harjunud püsti kõnelema.

I. L.: Noh, mina võin järgmine kord siis kah püsti tõusta, eks ole, nii-öelda vahelduse mõttes.

T. L.: Nii, meil oli siis võimalus kuulda — tolle Heideggeri artikli päälkiri oli siis "Die Sprache", ja selle keskseks ütluseks on:

⁶Tsiteeritav on pärit tsüklist "Partage formel. No XXX". Vt valikkogu: René Char. *Fureur et mystère*. Quatrième Edition. Paris: Gallimard, 1948, p. 85.

die Sprache spricht — ja meil oli siis võimalus kuulda, kuidas on puhtasti kõnelnud saksa keel Trakli luuletuses Ilmar Laabani ettekandes nii lõunasaksa-maigulise hääldusega, — kui pääle selle: mitte ainult seda, et keel on kõnelnud, vaid me oleme ka kuulda saanud, mida see keel on siis väljendanud, kui kuulsime neid kahte tõlgendust. Üks siis niinimetatud hüpogrammiline ja teine psühhoanalüütiline tõlgitsus — kuigi mulle tundub, et sellesse viimasesse oli liidetud ka kristlik tõlgitsus. Nõnda et mulle peaaegu hakkas tunduma, et kogu kristlus on ka vist põhjendatav psühhoanalüütiliselt sel puhul...

I. L.: On küll.

T. L.: ...sel puhul, sest seda Trakli luuletust — kuna Trakl oli nii siis ka intsestlik katoliiklane —, siis on minu arust seda enam-vähem kaldutud tõlgitsema ka vist katoliiklikult seisukohalt, ja see teine variant annab, annaks ehk selleks võimaluse. Nii, aga seda nii muu seas, sest nüüd ma ehk tuleksin selle artikli alguse juurde tagasi sellevõrra, et: Martin Heidegger on selle artikli või õigemini selle luuletuse Traklist valinud muidugi *mitte* selleks, et esitada järjekordset interpretatsiooni Trakli luulele, järjekordset tõlgitsust Trakli luulest teiste, näitena siis juba kuulnud või ka veel võimalike tõlgitsuste kõrvale, — vaid tema taotlus on olnud ehk vastupidine. Ja see taotlus on nii vastupidine, et sellest enam isegi ei tuleks... on isegi paha rääkida. Sest Heidegger siin alguses lausub nii: kõnelda kõnelemisest või kõnelda kõnest on veel hullem kui kõnelda vaiki-..., vabandust, kirjutada vaikimisest. Heideggeri taotlus on, nagu päälkiri viitab — *Die Sprache; ...ja nüüd me peaksime olema juba peaaegu vaikimas*. Nii et õigem oleks öelda, et kuulda seda, mida Heidegger ütleb, on isenesest võimalik vahest lihtsalt vaikides selle puhul. Sest me ei saa seda kesket teesi, mis siin on lausunud — *die Sprache spricht, nicht der Mensch* — mitte sugugi eesti keelde tõlkida. Sest saksa keeles võib ju niimoodi olla, et *die Sprache spricht*, aga “keel kõneleb” — see kindlasti ei lausu sedasama, mida on saksa keeles üteldud. Nii et me võiksime siis jah tõesti võib-olla pidada seda, mida Heidegger ütleb, tõeliseks või varjamatuks saksa keeli, aga see ei tarvitse sugugi olla tõene eesti keeli. Aga vahest ta võib siiski eesti keeli õige olla, ainult et selleks, et ta eesti keeli oleks õige, peaks meil olema mingisugune üldkehtiv käsitus keelest.

Ja üldkehtiv käsitus keelest, — mida just Heidegger siin tahab öelda: et see üldkehtiv käsitus keelest on küll õige, ainult et igasugune keelekäsitus liigub ammust saati selles arusaamises, et keel on ennekõike inimese teotsemine, tema kõne- ja kuuldeorganite teotsemine, ja et keel nii- või teistsugusel viisil midagi väljendab. Väljendab siis neid inimese hingeliigutusi, mis on juhitud nii- või teistsugusest maailmavaatest. Seda on kõikehõlmavalt iseloomustatud selle artikli algul.

Aga Heidegger ei ole siiski selle üldkehtivaga teataval põhjusel rahul, ta leiab, et sellele võiks olla tõrjeks niisugune väide: *die Sprache spricht*. Ühes kohas isegi niimoodi (ma nüüd kahjuks tõlgin siiski eesti keelde, see on *die Sprache spricht* — “keel kõneleb” või siis “kõne kõneleb”, aga kumbki eesti keeles ei näi siiski sobivat), et *die Sprache ist: spricht* — keel on, selles tähenduses, et ta kõneleb. See ütlus — et keel kõneleb —, see on midagi seesugust, mis saksa keeles kannab kui *Abgrund*. Sest see nõuab, et me mõistaksime keelt keele enese kaudu, teda millelegi muule taandamata, millelt ta siis kui oma aluselt [Grund] oleks mõistetud. Teiste sõnadega, siin tahetakse mõista keelt keelena ja ei midagi muud. Ühes hilisemas artiklis ja arutluses Heidegger tarvitab selle kohta niisugust väljendit: *die Sprache als Sprache zur Sprache bringen* — tuua keelt keelena keelde või tuua keelt keelena keelele.

Nii, et nüüd tuua keelt keelena keelde — see tähendaks siis niisugust põhjatust, niisugust põhja või aluse ärajäämist, millesse meiegi võiksime sattuda või millesse langeda. Aga meil ilmselt täna ei ole siin lootustki sinna langeda — see oleks ka suur asi, kui me suudaksime sinna langedagi, kõnelemata, et saaksime sellest veel üle, et me kuidagi kuuleksime, kas võib mingil viisil osutav olla see lause: *die Sprache spricht, nicht der Mensch. Der Mensch spricht nur, indem er der Sprache entspricht*.⁷ See tähendaks siis seda, et kõneleb vaid keel ja mitte inimene; inimene kõneleb ainult niivõrd, kuivõrd ta vastu kõneleb, vastu kostab keele kõnelemi-

⁷“Denn eigentlich spricht die Sprache. Der Mensch spricht erst und nur, insofern er der Sprache entspricht, indem er auf ihren Zuspruch hört.” (Martin Heidegger. “...dichterisch wohnet der Mensch...” — *Vorträge und Aufsätze*. Pfullingen: Neske, 1990, S. 184.) Vt ka “Die Sprache”, viidatud v.-a, lk 13, 30.

sele. Üht vastukostmist keele kõnele, või täpsemini öeldes, keele kõnetusele, me nüüd nende interpretatsioonide kaudu kuulsime — sest see on ka ju teatavas tähenduses vastukostmine, vastukõnelemine sellele, kuidas Trakli luuletus nii- või teistsugusel viisil hääldades on Ilmar Laabanit kõnetanud.

I. L.: Ma katkestan üheks momendiks. Nimelt ma tuln selle peale, et eesti keeles on mõeldav üks väga ilus kahemõttelisus, mis on täiesti Heideggeri vaimus. Inimene vastab keelele — ja sõnal “vastab” on ju kaks tähendust: *antwortet* ja *entspricht*.

T. L.: Nii, meil ei ole siis võib-olla ehk lootustki jõuda sellest põhjausest üle, aga Heidegger teeb siiski selle katse. Et kuulda, kas üldse keel kõneleb, on Heidegger valinud selle, milles tema meelest keel kõige puhtamini kõneleb. Puhtaimini kõneleb ta selles, mis on kõige puhtamini lausunud — ja see on Heideggeri meelest luule. Ja kõneldu luules ei ole mitte mingi mineviku-tegevuse säilitamine, mida siis interpretaatorid taaselustavad, vaid luule on niisugune täideviimine, mis midagi uut, vabandust, midagi algupärast algatab, teiste sõnadega — selle algupärase sõnadesse saab. Ja selle pärast (kuigi Heidegger ei eita, et selle Trakli luuletuse valimine võib tunduda suvaline) on võetud see puhtalt kõneldu, puhtalt lausutu näitena, kus keel kõneleb — Traklis eneses või Trakli luuletuses.*

Sellepärast on loomulikult Heideggerile arusaadav, et luuletust tuleb mõista selle kaudu, mis ses luules luuletatakse — ja see, mis luules luuletatakse, luuletab üle nii luuletaja sõna kui luuletaja enda. Teiste sõnadega, et kedagi mõista luuletajaks — saab mõista luuletajat tema luule kaudu, aga mitte vastupidi, taandades luule tema biograafilistele, psühhoanalüütilistele, sotsiaalsetele, muudele nii-öelda päritolulistele viisidele. Ja millepärast? — lihtsalt sellepärast, et siis on luulet mõistetud kui väljendust. Ja siis on juba ükskõik, kas see on ühe ajastu hingelise sisu (nagu Heidegger vahel märkis, vahel ta seda pilkas isegi) või sotsiaalse sisu või mil-

*Kuidas Martin Heidegger on kuulnud *keele kõnelemist* kõnealuses Trakli luuletuses, laseb eestikeelses lausumises lähemalt ning rangemini kuulda Vilja Kiisleri artikkel: “Riidu tõlkimise asja pärast: Trakli luule saatusest ümberpanemises.” — *Akadeemia*, 1996, nr 9, lk 1900–1904. (Tõnu Luige märkus.)

legi muu väljendus: luule ja keel jäävad väljenduseks. Heideggeri taotlus on, nagu juba viidatud, mitte mõista keelt millegi muu väljendusena; sest niipea, kui keelt mõistetakse millegi väljendusena, oleme me teatud lõhestatuses. Niisuguses lõhestatuses, mis ei ole mitte siin luuletuses kõneldud asja ja maailma vahelahn, vaid lõhestatus, mis vastab sellele meie nii tavalisele arusaamisele: et nimelt inimene on siin maailmas subjekt, kes ise endale vastandab seda niinimetatud vastasesemelist [Gegenstand] kui objektiivset; ja kõnelemine ja mõtlemine ei ole sellelt seisukohalt muud midagi kui inimese hingeliigutuste akustiline objektiveerimine, mida võib siis ka teaduslikult kindlaks määrata, — ehk siis sisemise väljendus.

Ja minu meelest seda tundes on Heidegger siis ka interpreteerinud — või kuulnud, tema keeli üteldes — seda Trakli luuletust, et selle kaudu teha kuuldavaks keel või *Sprache* ise, kuidas see Trakli luuletuses on kõneldud ja niisugusel viisil kõnetanud, et paneb inimese kõnelema ja sellele siis juba siin viidatud tähenduses vastu kostma või vastama nii- või teistsugusel viisil. Seda võib muidugi kaudsemal teel ütelda: et siin teeb Heidegger jällegi seda, mida ta ikka teeb — paneb teised ütlema seda, mida ta ise ainult laseb neil ütelda. Et ta ei lase Traklil kõnelda oma biograafiliste iseärasustega, vaid laseb keelel kõnelda. Aga see ongi loomulikult Heideggeri taotlus — kuidagi tuua, lasta tulla keelele keelele; ja et inimesed iseenesest õpiksid kuulama seda, mida luules on üteldud, ja sellega esimest korda alles hakkaksid õigupoolest tõsiselt võtma luulet ennast. Sellepärast on ta vahel ka Hölderlini puhul ütelnud, et igasugune interpretatsioon on midagi seesugust, mis peaks iseennast lakatama. Selles tähenduses, et tegema ise ennast üleliigseks, — kui me oleme veel säetud mingisugusesse võimesse seda luulet kuulda ja luules luuletatut kuulda.

Nüüd võib muidugi küsida, millepärast siiski ei olda rahul, ei olda rahul sellega, et keelt peaks käsitlema väljendusena — mis on ometi ju ka Heideggeri meelest õige käsitlus ja nii teaduslikult õige käsitlus. Aga lihtsalt sellepärast, et see, mis on teaduslikult, isegi kulunult teaduslikult, ja millele kõik teadmised iseenesest ülles ehituvad, see ei tarvitse sugugi olla tõene algupärase suhtes selles tähenduses, nagu Heidegger mõistab tõde — nimelt var-

julejäämatusena või varjamatusena. Ja seni, kuni me mõistame keelt millegi väljendusena, ükskõik, kasvõi siis jumaliku sõna väljendusena, inimliku sõna väljendusena — põhimõtteliselt jääb iseenesest alles see igal puhul —, nii et seni, kuni me keelt niimoodi mõistame, ei märka me seda, kus me *oleme*. Teiste sõnadega, me ei tunne ära seda kohta, kus me tänapäev ja praegu oleme. Siin ei taheta kaugemale jõuda, esitada uut käsitust, vaid jõuda sinna, kus me oleme. Kuigi paradoksaalne on viis, millest Heidegger ühel teisel puhul, kui ta kõneleb *Teel keelde*⁸, mainib seda, et: kas on teed sinna vaja, kus juba ollakse, kus *on* see inimese paik. Aga inimene ei ole veel päriselt suutnud kuulda keelt niimoodi, et ta oleks nii-öelda isestatud [vereignet] sellesse keele valdkonda, kus ja kuidas keel kõneleb.

Ja siis edasi järgnebki see, mis näiliselt ei tarvitse üllatav olla, kuid kus toonitatakse oluliselt seda, mida võiks lühidalt ja natuke kohmakalt ütelda nii, et keel ise on enesest seotud ja viidud Heideggeri käsituse puhul tagasi vaikuseni. Et keele ja sõna algupära on vaikus, see ei ole midagi Heideggeri-omast, see on peaaegu kõigi kahekümnenda sajandi luuletajate kogemus. Eesti luules võib seda Ernst Enno puhul eriti kogeda — seda, et keel viib tagasi vaikuseni. Või Rilke on ütelnud: kes vaikida on osanud, see riivab tõe juuri, ja nii edasi.⁹

⁸*Unterwegs zur Sprache*. Gesamtausgabe. Bd. 12. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1985.

⁹[Pühendus: *An Frau Fanette Clavel*]

*SCHWEIGEN. Wer inniger schwieg,
rührt an die Wurzeln der Rede.
Einmal wird ihm dann jede
erwachsene Silbe zum Sieg:
über das, was im Schweigen nicht schweigt,
über das höhnische Böse;
daß es sich spurlos löse,
ward ihm das Wort gesagt.*

Vt Rainer Maria Rilke. *Werke in sechs Bänden*. Leipzig: Insel Verlag, 1984, Bd. 3, S. 210.

Selles ei ole iseenesest nii üllatavat, sest see Heideggeri lausutus, millisena siis lõpuks keel kõneleb: *als Geläut der Stille*, võiks ju eesti keelde ka olla tõlgitud “vaikuse helistamine” või “vaikuse kõla” koguni, või “vaikuse helastu, helistu” ja nii edasi sel viisil. Nii et selles ei olekski midagi üllatavat, — aga nüüd üllatav on see, kuidas siin hoopis vaikust mõistetakse. *Stille* ei ole siin mitte sugugi mõistetud vaikusena müra ärajäämise tähenduses. Umbes võiks ka ju seletada seda nii, et inimene hakkab kõnelema sellepärast, et ta ei talu vaikuse survet. Ja kuna ta vaikuse survet ei talu, siis ta satubki ekspressiooni, hakkab väljendama — sest see vaikus on talle nii impressiivne, et ta siis ekspresseerib selle vaikuse lärmiga. Tuleb välja umbes nii, et inimlik kõne ei ole muud mitte midagi kui vaikuse matkimine. Võib-olla sellepärast, et inimesed ei talu vaikust, — aga võib-olla ei talu nad vaikust sellepärast, et vaikimine viitab neile, et nad elavad niisugusel ajastul, kus on midagi puudu: midagi, mille tarvis “puuduvad pühad nimed”¹⁰ — nimelt jumala puudumine ehk siis; ja sellepärast ei suudeta ehk ka vaikust taluda.

Nii, omapärane ei ole Heideggeril siis mitte lihtsalt see, et siin viiakse ka kõne ja sõna tagasi vaikuselle, vaikusetele, vaid minu meelest see, kuidas on mõistetud see *Stille*. Teiste sõnadega — millest see vaikus laseb vaikida ja millesse siis see vaikus kõnele-va vaigistab; ja tänu millele saabki olla kõnelemise või keele enda omapära niisugune vaikimine, mis inimesed paneb midagi lausuma kõlavasse sõnaga. Inimese kõne saab muidugi vastata vastu midagi häälikuliselt, sellest häälduvalt ja sellega. Aga Heidegger on ikkagi seesugusel arusaamisel, jääb sellesse püsima, et fundamentaalne mõistagi ei ole häälik. Üks viis, kuidas tema meelest tee umbe — tee keelde või üks teid keelde umbe on aetud, ongi keele taandamine, sõna taandamine märgile ja märgi mõistmine tähise või sildina, milledega asju üle riputatakse või asju üle kaetatakse või millega asju nimetatakse. Sellepärast on Heideggeril

¹⁰Hölderlin lausub eelegia “Heimkunft” VI stroofis:

*Schweigen müssen wir oft; es fehlen heilige Namen,
Herzen schlagen und doch bleibt die Rede zurück*

Vt Friedrich Hölderlin. *Sämtliche Werke*. Hrsg. v. Friedrich Beissner. Leipzig: Insel Verlag, 1965, S. 302.

seal üks keskne küsimus (võib-olla pärastpoole veel selle juurde), miks nimetamine ei ole siiski mitte tähisega varustamine, vaid on teatav kutse olemisse — sõltumata sellest, kas see, kes seda sõna lausub või ei lausu, seda kuuleb. Nii, nüüd ma annaksin sõnajärje üle.

I. L.: Mis puutub Heideggeri sõnastusse, et kõnelemise või keele üle kõnelda on peaaegu sama hull või hullem veel kui vaikuse üle kirjutada, siis sama mõtet on ju väljendanud Mallarmé umbes pool sajandit enne teda järgmisel viisil: parem juba vaikida selle kunstiiligi puhul, mis seisneb sõnades. Tähendab, et luulest ärgu räägitagu. Sellest hoolimata rääkis Mallarmé luulest, nii tuleb meilgi jälle luulest rääkida — aga samal ajal pidada meeles, et on momente, on nii-öelda etappe, sõlmpunkte, kus vaikus on etem sõnast sõna enda puhul. Jaa. Heideggeril on üks päris huvitav koht selles essees, kus ta lausub midagi täienduseks oma definitsioonile luulest kui ühest paigast, kus sõna on kõige puhtamini iseeneses. Ta ütleb, et ka proosa võib olla sama puhas, ja siis ta ei ole põrmugi mitte proosaline. Ja et selline proosa on sama haruldane kui luule. Ja noh, kui olla natuke riivatu, siis võib öelda, et Heidegger seal muidugi mõtleb iseenast, oma proosat. Aga küllap see õige on. Hea proosa on tõesti umbes sama haruldane kui luule ja tal on võrdseid kvaliteete.

Aga siin tuleksime keele ja märgi problemaatika juurde. Mul on tunne, et Heidegger seda riivab, aga selle kohta on siiski öelda veel rohkemat. Võib-olla on nii, et keel on ainult üks kommunikatsiooniviise olendite vahel, mis on seotud helilainetega, akustikaga, häälepaelttega ja... — mis praegu selle *tympanon*'i eesti-keelne nimi on? Kuulmekile? — kuulmekiledega siis. Esiteks me teame, et keel, akustilise kommunikatsioonivahendina, esineb juba ju loomariigis väga rikkalikult, ja uuemate uurimuste järgi on see hoopis komplitseeritum ja rikkam, kui me oleme arvanud. Kasvõi delfiinide juures ja lindudel. Ikka on olnud vanarahva tarkus, et inimene siis pääseb tagasi kuldajastu unustatud tarkuse juurde, kui ta lindude keelest hakkab aru saama. Nagu saksa mütoloogias Siegfried, kui tema on maitsnud tapetud draakoni verd ja hakkab siis uurima linde ja mis need talle ütlevad. Aga me teame ju ka, et näiteks isegi taimede puhul on juba avastatud teatavaid kommunikatsiooniviise, taimedel omavahel ja võib-olla

ka taime ja inimese vahel. See on viimaste aastakümnete avastus, varem peeti seda lihtsalt fantaasiarikaste inimeste jamaks. Ja teiselt poolt on ka teada, et näiteks šimpansid õpivad inimkeele ära, aga neil ei ole seda vastavat kõrisõlme ehitust, mida tõenäoliselt ei olnud ka neandertaallasel veel mitte. Füüsilised eeldused keeleks meie mõttes tulid vist alles kromanjoonlastega, kes teatavasti neandertaallased füüsilise, väga põhjaliku genotsiidiga ära hävitasid. Ja šimpans õpib kurtummade keele ka ära, suhteliselt suure sõnavara, ja on võimeline küllaltki keerukaks süntaksiks ja isegi näiteks sõnade kasutamiseks üle kantud tähenduses; seda on eksperimentaalselt kindlaks tehtud. Nii et õieti keele ja mittekeele, tähendab, keelt valitsevate ja keelt mitte valitsevate olendite vahel on vahesein muutunud täpselt nii voolavaks, nii ebamääraseks, nagu vana rahvausk või ebausuks sõimatud rahvausk seda on varemgi arvanud. Ja lõppeks tuleme siin tagasi ühe väga olulise, ma usun, filosoofilise tee- ja veelahkme juurde: on see dualistlik maailmakäsitlus — ühelt poolt transtsendents, teiselt poolt immanents, mõttemateria, ja kuidas öeldakse, *matière étendu*, tähendab...

T. L.: ...ruumiline...

I. L.: ...jah, ruumiline materia, tähendab, Descartes'i järgi, ja keha ja vaim ja kõik sellised asjad. Ja teiselt poolt see universaalse korrespondentsi filosoofia. Näiteks saksa klassikas, võiksimme öelda, Novalis kaldub sellise universaalse kommunikatsiooni poole ja Hölderlin jällegi dualismi poole, — aga tema juures on see vaimse ja materiaalse dualism, selle dramaatika sellise intensiivsusega tajutud ja talutud, et see loob tema geniaalsuse. Aga Novalisel näiteks... pähe tuleb juhuslikult selline aforism, et *Liebkosungen*, paitused — muidugi erootilise paituse mõttes —, võiksid moodustada või moodustavad tõelise keele, märkide süsteemi. Ta lõpetab lausega: *und könnten nicht die Liebkosungen echte Mittheilungen sein*,¹¹ 'kas sellised paitused ei võiks olla ka ehtsateks sõnumiteks' — tähendab, täiesti keele vastu. Ja siis ju

¹¹“Was ist der Mensch? Ein vollkommener Trope des Geistes. Alles ächte Mittheilungen ist also sinnbildsam — und sind also nicht Liebkosungen ächte Mittheilungen?” (Novalis. *Dichtungen und Fragmente*. Leipzig: Verlag Philipp Reclam, 1989, Nr. 198, S. 409.)

kogu see materia hingestuse probleem, korrespondentsiõpetus, see õpetab ju, või lähtub sellisest nii-öelda eeldusest või tõdemusest, et erinevatel inimestel on erinevat laadi sidemeid elutu ja elava materiaaga — ja ka vahetegemine elutu ja elava materia vahel on filosoofiliselt problemaatiline, ta ei ole mitte aksiomaatiline, nagu ta on naiivses stsientismis.

Ja rida, mis on ka tsentraalne rida selles luuletuses, pani minus nagu mõningad kajad kumisema. Nimelt: *Schmerz versteinerte die Schwelle*, 'valu kivistas künnise'. Ma ei vaidle Heideggerile nii võrd vastu, kui püüan minna edasi tema näidatud radu pidi ka sellises suunas, kuhu tema tõenäoliselt ei tahaks järgneda. Heidegger ütleb, et ega sellega miski ei ole muutunud ainult surnud kiviks, vaid et selles kivis elab valu edasi, nii-öelda vibreerib. Kivi on nii-öelda üks selle valu mineraalne eksistentsivorm, — see on ju tavaline metafoor, et valud kivistuvad.

Aga natukene varem esineb puu, armupuu, niisiis taimne ja mineraalne printsiip vastamisi. Üks suuri ridu uuema aja luules on Gérard de Nervali "Kuldsete värsside" lõpprida. Luuletus ei ole mingi meistriteos, aga selle lõpprida on korrespondentsiõpetuse, kõige hingestuse ja kõigele olevale keele omistamise doktriini väljenduseks: *un pur esprit s'accroît sous l'écorce des pierres*, 'puhas vaim kasvab kivide koore all'. Ja sõna *écorce* tähistab prantsuse keeles ühesemalt puukoort kui sõna "koor" eesti keeles, meie sõna "korp" on sellest tulnud.

Kui rääkida nüüd keeleteooriatest ja kui püüda neid ankrusse heita mõne suure luuletaja juures, siis Isidore Ducasse, varjunimega Comte de Lautréamont kirjutab oma *Maldorori lauludes* aastal 1869: "üks inimene või üks puu või üks kivi on see, kes alustab neljandat laulu". See on Maldorori neljanda laulu avalause.¹² Ja lõppeks üks lause, üks värsipaar, riimipaar Traklilt endalt, mida ma väga armastan, ma olen seda kasutanud kunagi ühes oma kunstialases essees, see kõlab niimoodi:

¹²"C'est un homme ou une pierre ou un arbre qui va commencer le quatrième chant." (Isidore Ducasse / Comte de Lautréamont. *Oeuvres complètes*. Paris: Garnier—Flammarion, 1969, p. 163.)

Und leise rührt dich an ein alter Stein:

*Wahrlich! Ich werde immer bei euch sein.*¹³

No selle me tõlgime ehk ära: “Ja hiljakesi puudutab sind üks vana kivi. / Tõepoolest! Mina saan alati teie juures olema.” See on natukene piibelliku resonantsiga, aga mõte on ju peaaegu nii-öelda paganlikult kõike elustav, animistlik.

Teiste sõnadega, mul on tunne, et Heidegger on teel selle universaalse kommunikatsiooni tee poole, aga samas ta loob konstruktsioone, mille viljakuses ma kahtlen, ja siin ma mõtlen just seda *Geviert*'i, millest ta nii kohutavalt palju räägib ja mis otsekui looks selle ruumi, kus siis asetseb keel. *Das Geviert*, see on mingi nelik või nii-öelda maailma neljaksjaotus, aga see ei ole mitte nii nagu näiteks nelja elemendi õpetuses või ilmakaartega, vaid see on: surelikud ja surematud, tähendab jumalad ja inimesed, ja siis taevas ja maa. Ja nende vahel on mingi lõhe, millega tema samastab toda valu, millest kõneleb see künnise metafoor.

Üks mõte turgatas just täna pähe... Üks Freudi tõlkija saksa keelest prantsuse keelde, Goldschmidt, süüdistab Heideggeri, et Heidegger olevat näpanud juudi kabalast üht-teist, mida ta kunagi ei ole üles tunnistanud. Goldschmidt ei ütle midagi täpsemat. Äkki tuli mulle mõttesse, et see, keda Heidegger saksa keelde tõlgib, on ju Isaak ben Luria, suur juudi müstik, kes elas 15. sajandi alguses Hispaanias ja lõi kuulsa *zimzum*'i mõiste heebrea keeles. See on üks jumala maailma loomise probleemi, teoloogilise apooria lahenduse katse.

Ja on ju väga huvitav, et meie sajandil on mitmed kõige suuremad kunstnikud, nende hulgas Barnett Newman, abstraktne maalija Ameerikas, rajanud oma kunsti sellele *zimzum*'i mõistele, püüdnud seda nii-öelda visualiseerida. Asi seisneb selles, et jumal on ju täius, ja kuidas siis saab täiusest luua midagi ebatäiuslikku, nagu on seda maailm? Seda on võimatu ette kujutada. Ja

¹³Tsitaat Trakli luuletust “Heiterer Frühling”, mille võib koos tõlkega leida väljaandest: Georg Trakl. *Luulet.* Tallinn: Eesti Raamat, 1991, lk 38–41. Debora Vaarandi tõlge on järgmine:

Nii tõeline! Jah, ma ei lahku eal

teist, hallid kivirahnud kalda peal [---].

siis löi Isaak ben Luria sellise abihüpoteesi, et jumal enne maailma loomist nagu praotas ennast, tekitas iseendas nii-öelda tühjuse, evakueeris oma täiuse sellest tühjast praost minema ja siis sellesse tühjuse prakku tekkiski maailm.

Kui lähtuda maailma loomisest jumala poolt, siis kahtlemata on see väga teravmeelne katse sellest apooriast üle saada. Ja nii ma annan ka Heideggerile au, aga kas see mõte on originaalne? Või kas ta on tõesti sellele midagi erilist uut juurde lisanud? Näiteks taeva ja maa vastandamine toob ju meie mõttesse hiina filosoofia, seal on taevas — nagu seda mõistetakse vist kogu vanas hiina filosoofias, kuni vist maosimini — ja teiselt poolt need kümme tuhat olendit, kellest räägib *Daodejing* kogu aeg.

Heideggeri poleemika on näiteks psühhoanalüütiliste tõlgituste vastu. Nood püüdvat redutseerida luuletust millelegi muule. Heidegger siiski ei püsi luuletuse enda juures, vaid luuletab sellele oma interpretatsioone juurde, nii-öelda väikeste proosaluuleliste vanikutena, mida võib riputada luuletuste külge. Näiteks:

*Golden blüht der Baum der Gnaden
Aus der Erde kühlem Saft.*

Ja tema tõlgitseb seda: *Das Ragen des Baumes ist gerufen*. Tähendab, selle puu ülespoolepüüd, -pürgimine, puu püstiseismine, see on kutsutud. On üks kutse, selline kutse mõiste, mis kõigele olevale saabub olemise poolt. *Es durchmißt zumal den Rausch des Erblühens und die Nüchternheit der nährenden Säfte*.¹⁴ See ulatub, selle puu seismine, kõrgemal seismine, ühtaegu läbi õitselelöömise uima, ja — *die Nüchternheit der nährenden Säfte* — toitivate mahlade kainuse, karskuse.

Aga huvitav on võrrelda Heideggeri Underiga. "Pihlades"¹⁵ on juttu sellest puust kui mingist olemise võrdkujust. Õitsemine on nagu mingi süütuse laialilaotamine, kuna aga siis uim, uimaga koos ka kurjus — ta mainib otse seda sõna, nii-öelda loomiskur-

¹⁴"Die Sprache", viidatud v.-a, lk 21.

¹⁵Luuletus "Pihlad" on pärit kogust *Lageda taeva all* (1927–1930). Vt nt Marie Under. *Väike luuleraamat*. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk 191–192.

jus — tuleb siis, kui hakkavad käärima mahlad puu sees ja sellest käärimisest tulevadki need punased, need õhetavad pihlamarjad.

Siin me näeme lihtsalt, et on kaht tüüpi materiaalselt fantaasiat, näiteks puu mahlade, puu õitsemise ja viljakandmise puhul: Heideggeril on oma, ja omamoodi luuletab Under, ja ma ei näe mingit põhilist erinevust, ainult n-õ kirjandusliigilist. Ütleme, et maja on seksuaalne sümbol, emaihu sümbol — ka Heidegger võiks anda majale sümboolseid konnotatsioone. Ma ei heida talle seda ette nagu Cassirer — filosoof, kellega ta vist eriti hästi läbi ei saanud, tema kaasaegne —, kes on ju öelnud, et inimene on *animal symbolicans*, mitte ainult *zoon politikon*, vaid ka *animal symbolicans*.

Aga ma pean Heideggeri poleemikat psühhoanalüüsi vastu puhtideoloogiliseks. Ta lihtsalt püüab asendada, ütleme, sekulariseeritud teoloogilist interpretatsiooni — vastandada seda psühhoanalüütilisele; nad asuvad samal tasandil ja õigesti mõistetud psühholoogiline tõlgitsus ei ole mitte rohkem reduktsionistlik kui Heideggeri enda oma. Mõlemat võib teha reduktsionistlikul ja mittereduktsionistlikul viisil.

Ma ütlen ise niimoodi, et kui luuletust tõlgitseda, tuleb alguses lugeda lihtsalt, mis see luuletus on, ja mitte midagi muud. Pärast seda oleks nagu teine etapp: siis võiks luuletust hakata vaatama, näiteks, kuidas see luuletaja elas: mis ajal ta elas, milline tema elu oli ja keda ta oli lugenud, milline intertekstuaalsus on tema luuletuste ja teiste tekstide vahel; ja kolmas etapp oleks luuletuse juurde tagasi tulemine pärast seda pikka ringkäiku. Nii on ju kõik maailmas — tuleb kuskilt kodunt peale hakata, tuleb maailm läbi käia, nii palju kui jaksad, ja siis tulla koju tagasi selle pagasiga, mis sa oled muretsenud. Nii saad paremini aru sellest, mille sa teataval momendil oled üheks viivuks endale omaks teinud, nimelt luuletusest. Sellest jätkub esialgu.

[Vaheaeg]

I. L.: Õieti olen ma sõna enda käest juba ära andnud, aga tihti esi-
neb inimesel see, mida sakslane nimetab *Treppenwitz*, prantslane
l'esprit de l'escalier — tähendab, et juba kuskilt lahkudes, kus

on mõttevahetus olnud, tuleb tal trepi peal veel äkki mingisugune välgatus pähe.

Minu kõige põhilisem Heideggeri interpretatsiooni kriitika kõlaks umbes niimoodi: Heidegger räägib kogu aeg, nagu oleks see rändaja, *der Wanderer*, mingi palverändur — olgu usuline või metafüüsiline, midagi nii Hermann Hesse stiilis —, aga sel luuletusel nagu igal heal luuletusel on mitu kihti ja üks kiht puudutab kõige põhilisemaid inimelu ja -olu realiteete, surmatungi, seksuaalsust ja muud. Ja ei maksa neglizeerida ülemist korrust, aga ka alumist mitte, sest ilma selleta püsib kogu ehitis õhus.

T. L.: Mina muidugi ei taha esineda siin mingil viisil selle *advocatus diaboli*'na, nii et hakata Heideggeri vaadet kaitsma, aga ma arvan, et kui see meisse üldse kuidagi võiks puutuda — ja võiks ju puutuda iseenesest küll, näiteks ikkagi eesti keele puhul küsides, et kas tõesti siis keel kõneleb, või kõne kõneleb, ja kuidas on see siis eesti keelega. Kas meie oleme need, kes kõnelevad, kas meie oleme need, kes väljenduvad ja kes vastastikku väljendudes saavutavad selle üleüldise kommunikatsiooni?

See käsitus keelest, kui avar ta ka ei tunduks, on iseenesest puhttehniline käsitus. Keele käsitus väljendusena või keele käsitus kommunikatsiooni vahendina — siin sõna “vahend” muide juba ütleb seda, mis ta on — ja selles tähenduses on ta vahendina alistatud ka mujal igasuguse kommunikatsiooni viisidele. Vahendi tähendus on ju selles, mida vahend võimaldab. Vahend peab võimaldama efektiivsuse, selle *Mitteilung*'i, kaasjagamise efektiivsuse — ja siis võib arvatagi, et on täiesti loomulik, et eesti keel *eesti keelena* ei ole mitte sugugi mingisugune universaalne kommunikatsioonivahend; ja võib muidugi tunduda, et väljendusvahendina on tal omad puudused — ja eesti keelt on käsitletud täiesti tehniliselt, samasugusel viisil, nagu käsitletakse tänapäeva lennundust, autosid ja muud. See on siis vähemasti heideggerlikust seisukohast lihtsalt nii, et see, mis tänapäeval lahti on, on määratud ikka meie tehnoloogilisest ajastust; ja see tehnoloogiline ajastu on tunginud ka keelde: kuna ta valitseb universaalsena, siis ta valitseb ka keele üle — mille tõttu inimesele paistabki, et tema on see keele isand, kes siis keelt tarvitab tolle märgistus- või tähistussüsteemina. Inimene kujutleb ise ennast keelemärgiandluse

autorina, kes asju tähistab, selleks et teha nad endale kasutatavaks, käsitatavaks ja muus seesuguses tähenduses.

Nii et Heideggeri viis püüda siis kuulda, kas mitte keel ise ei kõnele, või õigemini, missugusel viisil ta kõneleb, tuleneb ikka kogu tema käsitusest, et nn metafüüsiline arusaamine, mis Euroopas on alanud vähemasti Platoniga kui mitte varem, ja jõudnud lõpule Hegeliga, ning siis veel päriselt ümber pööratud Marxi ja Nietzsche kaudu, — see, mida ka eesti keeles tuntavas artiklis on nimetatud filosoofia lõpuks¹⁶ —, tähendaks ikka põhimõtteliselt võimaluse avamist teistsugusele mõtlemisele kui seda on filosoofia. Ja sellepärast vajab see teistsugune mõtlemine, või õigemini mõtlemine algupäraselt, — kui nüüd koha päält meenutada üht Heideggeri ütlust —, et ükskord saadaks aru sellest, et kaua ülistatud mõistus on mõtlemise õelaim vaenlane, eriti valgustuslik mõistus.¹⁷

Ja midagi muide ei muuda ka siis vastupidine viis: et kui me ei taha mõelda, mõtelda niinimetatult ratsionaalselt, siis saab asja parandada irratsionalismiga. Kui veel lubatakse Heideggeri tsiteerida, siis *Sein und Zeit*'is on ta üsna täpselt ütelnud ratsionalismi ja irratsionalismi vahekorra kohta: irratsionalism kõneleb kõõrdi sellest, mille vastu ratsionalism on pime.¹⁸ Ratsionalismil on oma piirid, ta on sõge, ta on pime millegi vastu, — aga irratsionalism on seda ka, kuna ta seda, mille vastu teine pime on, ka ise ainult kõõrditi näeb. Teiste sõnadega, tänapäeval põhimõtteliselt irratsionalism näitab tegelikult ikka suuremat ratsionalistlikku osavust selles, kuidas ka irratsionaalne panna *ratio* teenistusse, olles nõnda iseenesest veel peaaegu selle täideviimine. Saaks põhimõtteliselt käsitada, ja niisugune dilemmaalne käsitus — emb-kumb,

¹⁶Kõneleja peab silmas Martin Heideggeri ettekannet "Filosoofia lõpp ja mõtlemise ülesanne" Ülo Matjuse tõlkes, vt *Looming*, 1988, nr 8, lk 1081–1088.

¹⁷Ehk on silmas peetud järgmist: "Das Denken beginnt erst dann, wenn wir erfahren haben, daß die seit Jahrhunderten verherrlichte Vernunft die hartnäckigste Widersacherin des Denkens ist." ("Nietzsches Wort "Gott ist tot." — *Holzwege*. Gesamtausgabe. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1977, Bd. 5, S. 247.

¹⁸Vt Martin Heidegger. *Sein und Zeit*. Gesamtausgabe. I. Abteilung: Veröffentlichte Schriften 1914–1970. Bd. 2, S. 181.

ühte mõista teise, vastandi kaudu —, on omane ja tüüpiline metafüüsilisele mõtteviisile, mille ühe kandva viisina on seesama, kui me igapäevases jagame — meeleline—ülemeeleline, millest siin juba mainiti, et see läbib tegelikult ka keele sõna käsituse: sõnna kuulub tihelt poolt siis see fikseeritav, teaduslikult fikseeritav ja eriteaduste vahenditega fikseeritav akustiline või kiripilt, ning teiselt poolt siis tähendus. Tänapäeva käsituses võib see tähendus olla siis kas viide teisele akustilisele pildile või ka sellele, mida me ei saa veel fikseerida nende akustiliste vahenditega kui tähendussüsteemiga. Teiste sõnadega, see sõna hääliku ja sõna tähenduse või sõna kesta ehk sõna keha ja selle sõna tähenduslikkuse lahutamine läbibki metafüüsikat. Ja nüüd tekib küsimus, et kui siin luuletuse interpreteerimisel tunnistatakse teatud vaatepunkti, asjade nii-öelda kihistamist — siis kust võetakse need erinevad lähtekohad? Kas need lähtekohad ei pea juba olema olema, ja kas see, et meie interpreteerime luuletust erinevatelt lähtekohtadelt — kas see ei tule sellest viisist, kuidas me tänapäeval oleme? See ei ole iseenesest sugugi nii suvaline, vaid võiks meid võib-olla tagasi viia sellele, et küsida: kuidas me siis ikka tänapäeval oleme, et võime kõike nii viisi interpreteerida ja mõnes mõttes isegi olla niivõrd sallivad, et ei pea ühtki paremaks või teist halvemaks ja laseme ses mõttes kõigel olla. Kas see omakorda ei tulegi just sellest samast eeldusest, et sõnad ja keel on viis, kuidas *meie* midagi väljendame. Ja loomulikult häätahtlikud inimesed väljendavad universaalsust ja piiriteldud sallivust sellesse.

Nii et see ehk tundub siis olevat Heideggeri taotlus: küsitavaks tehes osutada üldtuntud, õige ja käibiva keelekäsituse metafüüsilisele päritolule, mis tänapäeva tehnoloogilisel ajastul hakkab valitsema universaalse kommunikatsioonina — jäädes ja saades tõesti sellena ühtlasi ajastut kindlustavalt väljendavaks viisiks. — Aruteldav tekst, “Die Sprache” kuulub lõpetavasse perioodi Heideggeri mõtlemises, kui seda jagada kolmeks. Esiteks see fundamentaalontoloogilise mõtlemise ajastu või fundamentaalontoloogia ajastu, kus Heidegger seadis ka küsimuse, millelt inimene mõistab seda, mis tähendab sõna “olemine, olla”. Mitte lihtsalt oleva olemine — me mõistame kõike ju milgi viisil olevana, ükskõik kas ütleme seda sõna või ei —, vaid mis on see horisont, silmapiir, mis piiritleb, kuidas me eristame, mis on ja

mida ei ole, mis on võimalik, mis on tegelik, mis on olev kui niisugune. *Sein und Zeit*'is, esimeses teoses, oli oletuseks, et seda saab teha aja horisondilt. Teiste sõnadega, et aeg on mingil viisil see, mis oma dimensioonilisuses annab inimesele teatava olemismõistmise sellesse, kuhu ta kuulub, sest inimene on ainsana neid olendeid, kes iseennast tunneb, ühe sõnaga, labasemalt üteldes — saab ütelda *on* selles tähenduses. (Erinevalt Kantist, kes arvas, et inimene erineb teistest muide selle poolest, et ütleb “mina”. Lehm ei saa ütelda “mina”.) Heideggeri puhul tuleb erinevus sellest, et inimene on nii- või teistsugusel viisil neid elusolendeid, kes eristab seda, mis on või ei ole, ükskõik missugusel viisil oma kogemuses. Ja ma olen väga palju, tüütult toonud seda Karupoeg Puhhi ja Eesli saba näidet selles tähenduses, et seal isegi Karupoeg Puhh ja Eesli saavad aru, kas on või ei ole. Eeslile on väga selge, et saba kas on või ei ole. Selles ei saa eksida, ütleb Puhh selle kohta, et tema oma — seda ei ole. Teiste sõnadega... — kõnelemata nüüd Švejki näidetest juba, kus Švejki ka teab, et “kunagi pole olnud, et midagi poleks olnud, mis midagi ei ole olnud”. Teiste sõnadega, meile on see saanud triviaalseks, aga see ei ole midagi taevast allakukkunut; see on euroopaliku mõtlemise või metafüüsika alguses Parmenidese poolt täiesti üllatava pörutavusega sõnastet. Mis tähendab põhimõtteliselt seda, et kõige mõistmine oleva kaudu, selle modifikatsioonide — asjade, objektide, nähtuste kaudu, on iseenesest ajalooline, olemisajalooline.

Ja nüüd Heideggeri viimase perioodi taotlus vastandina esimesele oli näidata, kuidas “olemine” ei saa enam olla see viimane fundamentaalne sõna, vaid viib — ja mitte viib, vaid nõuab iseenesest ka enda mõistmist milleltki. Ja see “milleltki” — üteldud siis muidugi jällegi saksa keeles ja selles keeles see sõna kõneleb —, see on *Ereignis*. See sõna esineb pääleegi ka siin kõneldava artikli mõnes lausumises ning Heideggeri omapära on selles, et tema meelest keel igal juhul alati kõneleb. Ainult et inimene ei ole kunagi olnud väga kuulekas keele töotusele või sellele, mida keel keelitab, või sellele, mida keel soovutab. Nimelt, inimesed panevad tähele neid niinimetatud igapäevaseid sõnu, märkamata seda, et need tavalised käibelised sõnad eeldavad üht varjulejäävat tähendust. Sellepärast tahab Heidegger alati kuulda nendes sõnades ka varjulejäävat tähendust, ja samas on muide ka oluli-

ne, et see oleks igapäevase keele sõna. Olgu mainitud näitena, kuidas Heidegger mõistab tänapäeva tehnilise või tehnoloogilise ajastu loomust ja kuuleb seda sõnas *Ge-stell*; see on üheaegselt ka igapäevane sõna, ainult nüüd hoopis selles tähenduses, kus keel ise kõneleb, kuidas sellele vastu kosta. Nii et see sõnade nii-öelda kuulamine nende algupärasemas tähenduses — algupärane tähendus tähendab lihtsalt seda, mis jääb kandvalt varjule —, see tuleb Heideggeri üldisest hoiakust, ja nii püüab ta neid siin Trakli sõnadest samuti püüda.

Ja selles tähenduses kuulub see viimane nüüd umbes siis 1949. aastasse, kui Heidegger peab oma nelja loengu sarja "Pilk või sissevaade või koguni välgatus sellesse, mis on", kus on esitatud ka see tehnika loomuse käsitus.¹⁹ Sellele järgnebki siis seesama, Trakli luuletuse najal lausunud "Die Sprache", mis algelt sinna kogumisse, sellesse sarja ei kuulunud. — Nüüd see, mida siin on nimetatud sõnaga *Weltgeviert* ehk siis ilmanelik — see on üteldud Trakli abita Heideggeril paremini artiklis või lausutus nimega "Das Ding". Ja see tahab siis näidata seda, et maailmakäsitus, mis Kreekas oli peaaegu silmapiiril — aga Kreeka filosoofia kaudu maailma hakatakse järjest enam mõistma mitte maailmana, vaid teatud viisil oleva kogumina, millele on omane siis kosmiline või kosmoslik või ehituslik struktuursus —, muutub nivelleerituks järjest. Ja et nüüd uuesti, taas leida seda, millesse tänapäeva teaduslik-tehniline maailm peaks käänduma, et ta tõesti saaks *maailmaks* — seda kuuleb Heidegger nüüd *Ereignis*'ina (mille ma siin jätsin tõlkimata, aga mis tähendab eesti keelde tõlgituna ühelt poolt siis igapäevases tähenduses lihtsalt "sündmust" — aga sel sõnal on lisaks üsna pooljuhuslik ja keeruline etümoloogia). Heidegger taotleb seda ühe oma nii-öelda põhisõnana oma hilisemas, selles niinimetatud tänavas mõtlemises. Ja see viis, kuidas *Ereignis ereignet* — üks riskantne võimalus oleks seda tõlkida sõnaga "isenemine", siis heideggerlikus tähenduses, mitte igapäevases, kus ta võib muidugi olla mõistetud kui aegusaamine või kui sündmus. Ja mõte on siis selles, et see ilm, milles inimene

¹⁹"Einblick in das was ist. Bremer Vorträge (1949)". ["Das Ding", "Das Gestell", "Die Gefahr", "Die Kehre"]. — *Bremer und Freiburger Vorträge*. Gesamtausgabe. Bd. 79, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1994.

elab — muidugi inspireeritud Hölderlinist: inimene on ikka see elusolend, kes elab maa pääl taeva laotuse all ja kellena ta elab — ta elab surelikuna; ja sinna kuulub ka kas jumaliku kohalolek või jumaliku äraolek. Meie ajastut iseloomustabki jumaliku äraolek ja see äraolek on isegi nii hämmastav, et inimesed ei märka seda äraolekut äraolekuna, puudumisena, ning sellepärast arvavad, vastupidi, et Jumal ikka on maailmas ja on lunastavana. Teiste sõnadega, see *Weltgeviert*, millest siin Heidegger kõneleb, mõistab maailma kui niisugust neljalist ühtsust või neljuvat ühtsust. Ühelt poolt siis surelik—jumalik; ja surelik ei pea mõistagi olema kristlikuna käsitatud — kristlikuna on see üldse iseenesest võimatu, sest kristlikus käsituses on Jumal ju loov Jumal maailma loojana, ja see, mida maailmaks nimetatakse — loodu kogumina — on väljaspool maailma. Ja vastupidi, siis seesama loov Jumal on ka lunastaja Jumal.

Mis on siin ilmaneliku jumalana, on võib-olla ühe jumala mõödaminek kasvõi niisugusel viisil, nagu Heidegger Hölderlini kaudu ja põhjal on ütelnud: et jumal ei sega inimesse, ta nii väga säästab meid.²⁰ Jumal näib et ei hooli meist, kuna ta ei sekku inimestesse; vastupidi — just see, et ta ei sega vahele, näitab tema hoolivust. Ja võib-olla selle jumala *puudu* tus on ainuüksi niisugune puudutus, mis laseks inimesel taas tunda, et ta on surelik. See on muidugi Heideggeril otsustav mõte, sest inimene kuulub sellesse ilma *Geviert*'i, ilmanelikusse ainult surelikuna. Aga seni muidugi, kuni inimkond tahab luua endale inimkonna surematust sellel planeedil, nagu siin mitmed riigijuhid on ütelnud, arvatagi ei lõppe tehnilise, tehniline võimutsemine nii- või teistsugusel viisil, see mitte kuidagi ei saa vaibuda.

Nii et inimene surelikuna kuulub siis sellesse nelikusse. Ja surelikuna kuuludes sellesse — need neli suunda või neli olid siis: surelik, see on inimene ise, jumal, taevast ja maa — ta oma tegevuses koondab need ühte, milles hoiabki lahti selle, mida Heidegger nimetab *Lichtung*'iks ja mida teie olete tõlkinud vist “valgustatud avamik”. See valgustatud avamik saab püsida ainult asjade kau-

²⁰Vt Hölderlini luuletuse “Brot und Wein” VII stroof. — Friedrich Hölderlin. *Sämtliche Werke*. Hrsg. v. Friedrich Beissner. Leipzig: Insel Verlag, 1965, S. 297.

du, mis iseendasse ühendavad taeva ja maa, inimese ja sureliku. Ja sõnas *Ding* on Heidegger vaadanud kõige lihtsamat asja, mida me üldse võiksime tunda asjana — kruusi. Ja selgub, et kruus ka ühendab iseendas midagi, mis kuulub taevalikku ja midagi, mis kuulub maisesse ning mis võib kuuluda surelikku ja jumaliku, oleneb, mis selles kruusis on. Ja samal viisil on, minule tundub, interpreteeritud siin Trakli luuletuses see jumaliku armu puu, *Gnade* puu — puu on ka midagi sellist, mis ühendab maa ja taeva. Puu saab võrsuda ainult sellest maast ja tõusta üles taeva sinihelgusse — ja olla selles tähenduses ühendus. Sama võiks olla siis ka suhe sureliku ja jumaliku vahel. Ja see tahaks nüüd põhimõtteliselt ütelda ainult seda: ehk on algupärased inimesed elanud nelja- või kui sobib niisugune sõna — neljamõõtmelises maailmas. Selle järel, pärast muutub see maailm kolmemõõtmeliseks: on olemas vastandid — inimene ja loodus, ja nende üle on jumal. Ja lõpuks muutub see meile kahemõõtmeliseks, nimelt meie, ja vastandatuna loodus. See on subjekt-objekt-suhe, milles inimene nii- või teistsugusel viisil mõistab olla. Ja loomulikult, kuna see on ju ainult paljas linearsus, seesama — ühelt poolt subjekt, teiselt poolt objekt —, siis kaotab see ära igasuguse sügavuse. Ja ses mõttes on väga loomulikult üteldud, et igasugune sügavus on tänapäeval päälispind.

Ja keel ongi nüüd siis viis, kuidas see *Ereignis* ilmaneliku endasse isendab, lastes kõigel olla, mis nad on. Lastes olla maal maa, taeval taeva — aga nad saavad nii olla siis, kui on vastastikku üksteisse pööratud, aga ei ole üksteise nivelleeritud, üksteises lahustatud. Sellepärast siis Heidegger tarvitab siin seda sõna: *er-eignen, ent-eignen, ver-eignen*, kõike, mida saksa keel võimaldab selles tähenduses nii või teisiti ütelda — seda, kuidas keele kaudu niisugune ilmanelik võiks olla kuuldav ja millesse tema meelest või tema mõistes võiks siis ehk häibuda või vaibuda see teadus-tehniline maailm. Teiste sõnadega: asjad ei ole saanud veel asjadeks. Asju on väga vähe; meil on lugematuid ja miljooneid niinimetatud objekte, nähtusi, esemeid, tarbesihte, mida me vajame ja teeme. Rohkemgi, asi ei ole veel asjana kunagi olnud. Heidegger muidugi peab silmas ka etimoloogilist tähendust — *Ding*, nagu inglise keeles *thing*, on see, mis midagi koondab. Ja see, mida siis varem Heidegger nimetas olemise varjamatuseks ja

kõigeks selleks — see saab olla varjamatusena ja säilitada oma varjulisuse, oma kaitsvuse ainult siis, kui ühendab selle ilmaneliku iseendas. Ja seda on ta nüüd tahtnud kuulda ka Trakli luuletuse puhul, sest Trakl, nagu siin juba viidatud teise, siis hilisema tõlgitsuse järgi on neid luuletajaid, kes on teel *Untergang*'i. Ainult et *Untergang* ei ole mitte hukkaminek, vaid on tegelikult ka just alusesse minek; seda kuulatakse seal kahesuguses ja kahepidises tähenduses.

I. L.: *Zarathustra*'s Nietzschel *Untergang* ei olegi mitte hukkamine, vaid tema inimeste hulka minemine.

T. L.: Jah, nii Traklis ka see kuuldav on. Ja mul tuleb lihtsalt juhuslikult meelde veel üks märkus, nimelt et keele käsitlemise puhul iseenesest selle kommunikatsiooni või väljenduse vahendina, või suhtlemisvahendina — kui siin juba kogu aeg viidatakse psühhoanalüütilistele sümbolitele — võiks ainsana ütelda seda, et keel suudlemisel on suhtlemisvahend; aga keel sellena, et ta midagi toob ilmi, kõneleb — sääl on keele tähendus teine. Ja seesama, mida Heidegger taotleb, on ju teisiti lõpuks väga lihtsate sõnadega üteldav: siin kõneldakse, et keel ei ole mitte väljendamine — keel kutsub midagi olema ja kutsub niimoodi olema, et jätab selle meist eemale. Tuuakse väga naiivseid näiteid, et luule kutsuvat midagi esile, manavat midagi sõnasse, aga ta ei mana ju meie sekka siia keskele, vaid jätab selle oma kaugusse, — toob aga selle kauguse lähedusse. See on iseenesest keele omapära, et siin ei kaotata kaugust — siin ei kaotata kaugust, vaid seatakse kaugus meisse puutuvaks. Mujal on Heidegger ütelnud seda teise sõnaga ja põhisõnaks näib lõpuks olevat *Sage*, sest seda on väga kerge saksa keeles tõlgitseda sõnaga *Zeige*. Ja siis selgub, et keel kõneleb seesugusel viisil ise, et ta laseb näha, laseb ilmned — ja sellest tulenevana ongi siis meie kõnelemine vastukõnelemine ja -kostmine sellele, mil on ilmned: lasta seda ilmnenut end meile näidata ning sellele siis inimlikus või surelikus sõnas nii- või teistsugusel viisil vastu kosta. Nii et see läheb iseenesest väga lihtsaks, see vastukõnelemine — kui keele loomuseks on *Sage*, ja *Sage* tähendab lasta endale ilmned ja seda ilmnenut siis kuidagi vastu kosta. Inimene ei saa mitte midagi ütelda, kui ta enne ei ole kuulnud, — kuulnud seda ilmnenut; ja loomulikult ei saa ta olla seda ilmnenut kuulnud, kui ta ise ei ole sellesse juba kuulunud.

Ta peab olema "tulnud ilmale". Mitte nüüd tähenduses isegi et sellesse *Weltgeviert'*i, aga inimene peab igal juhul olema ilmale tulnud: siis on see, mis on teda nii- või teistsugusel viisil kõnetav — ja inimene vastab sellele ükskõik missugusel viisil, kasvõi tummalt, kasvõi vaikides, kasvõi teisiti. — Aga see märkus tahis nüüd puudutada järgmist — kui lubatakse tsiteerida, kuigi ma ei tea, kas seda võiks pidada ka keele kuulmise käsituseks. See on pärit Ilmar Laabani luuletusest: "Sõnade pimedas labürindis hulgub leegitsev vaim".

I. L.: Eeeiii, see on "vaikus".

T. L.: Jah, vabandust, jah, "...leegitsev..."

I. L.: Vaikus.

T. L.: ...leegitsev vaikus.

I. L.: Peaks vist olema.

T. L.: Ja-jaa, on küll nii. "Sõnade pimedas labürindis hulgub leegitsev vaikus".²¹ Ma ei tahaks seda kõrvutada paljutsiteeritud lausetega, nimelt et "üks tont on Euroopas ringi hulkumas", või siis Nietzsche oma — "kohutavaid külalisi või salatuim külaline seisab ukse ees ja see on nihilismi-tont."²²

Aga siiski: "Sõnade pimedas labürindis hulgub leegitsev vaikus". Kui nüüd võtta sõna algupäraks vaikus, ja see koguni peaks algupära olema, sest midagi on nimetatud leegitsevaks vaikuks, — siis tuleb välja, et ta ei pääse nendest sõnadest. Ta jääb ekslema sinna, sest sõnad on pimedad, sõnad ei näita. Siin on minu meelest otsustaval viisil leitud seda, et sõnas ei ole näitavat, sõnas ei ole ses mõttes ilmnevat, et vähemasti iseenesest ei ütle sõna midagi. Kui see paika peab ja seda tõlgitsust sallib siin üsna juhtumisi valitu, siis ei ole sõna midagi ilmsikstoovat, väljanäitavat, sest sõna on pime. Järelikult siis valitseb kogu aeg ja pidev diferents nende vahel — sellesamase vaikuse ja siis selle vahel,

²¹Ilmar Laaban, *Oma huulet ja võõrast. Teosed VII-VIII*. Tallinn: Eesti Raamat, 1990, lk 90.

²²Vrd "Nihilism seisab ukse ees: kust tuleb meile see kohutavaid kõigist külalistest (*unheimlichste aller Gäste*)". (Friedrich Nietzsche. *Nachgelassene Fragmente 1885–1887*. (Kritische Studienausgabe. Hrsg. von Giorgio Colli und Mazzino Montinari. Bd. 12.) München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1988, S. 125, 2/127.)

mis nendesse sõnadesse võidaks saada. Ja mulle tundub, et siia võinuks ju peaaegu nii kuuluda ka veel järgmist: kui me kuuleksime seda, et millest tuleb see sõnade pimedus. Kas see sõnade pimedus ei tule meie kuulmisest? Ja kui nüüd veel ühte värssi — tsüklist “Mikrokosmos” on nad mõlemad pärit — interpreteerida: “Kuuldus pime ja pidev heli”.²³ Kuuldus pime ja pidev heli. Jällegi midagi üllatavat — pime heli. Meile on kuulda pime heli. Heli, mis jälle ei näita, ei too ilmsiks. Sest ma arvan, et siin ei ole küll keegi sellel arvamusel, et sõnas “sinine” on midagi sinist — see on lihtsalt akustiline kombinatsioon, millega me tähistame sinist, ja sinine on väljaspool seda sõna. Nii võiks mõista seda, et heli on teatavas tähenduses pime. Ja muidugi ma julgeksin küll tunnistada, et minu meelest sõnas “sinine” sinine ainult ongi ja väljaspool seda sõna — sinine — sinist ei ole. Aga kuidas tekib see — “kuuldus pime ja pidev heli”? Kui nüüd lõpu poolt tulles sedasama luuletust interpreteerida, siis tuleb see sellest, et teatud viisil saavad kokku valgus ja vaikus. Sest see luuletus algas niimoodi:

*Valgus ja vaikus
puhusid kuristiku sarve
kord üks kord teine
Kuuldus pime ja pidev heli*

Siingi on igasugune tõlgitsus väga riskantne. Siis valgus ja vaikus puhusid kuristiku sarve — kord üks, kord teine. Teiste sõnadega, kordamööda. Võib-olla on siin vihjatud või võiks siit vähemasti välja lugeda seda [---]²⁴ [...et pime heli pärineb valgust ja vaikust lahus-hoidvast kuristikust, mille “sarve” vaheldumisi “puhudes” (s.o midagi selle kuristiku kaudu kuuldavaks tuues) ei saa kumbki saamagi näitavaks, ilmsiks toovaks heliks ehk sõnaks, mille “valguses” kuuldav on ühtlasi “vaikuses” nähtav ning valguses nähtav ilmneb üksnes vaikust kätkevast kuuldust, ja mida võiks kogeda kui valget heli, milles leiaks asu pimedasse labürinti

²³Ilmar Laaban, *Oma luulet ja võõrast. Teosed VII-VIII*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 90.

²⁴Lindistuse katkestus. Sulgudes järgnev Tõnu Luige meenutavas sõnastuses.

eksinud “leegitsev vaikus”. Ja veel enam: kuigi sarvepuhangud on kordamööda, siis midagi diskreetset, on ometigi selle tulemuseks pidev heli — vahest ses vaheldumise katkematu monotoonsuse tähenduses.] Võib-olla aga oleks niisugune kõnelemine ka võimalik, kus nad ei puhu mitte seda kuristiku sarve nii, et kord üks, kord teine, vaid korraga, ja vahest siis oleksid need helid ehk teistsugused. Kuigi siin võib-olla on hoopis lihtsamat üteldud, näitena seda, et vaadates, mõistes või kogedes kuidagi kuristikku, tundub see tuule puhudes tumedasti undavat kas siis valgusest ja üheaegselt sinna sattunud vaikusest. — Ja siis veel, kuna siin viidati sellele üleüldisele kommunikatsioonile — minule ei jää küll muljet, et Heidegger tahaks taotleda ja olla selles suunas, et on olemas universaalne kommunikatsioon.

I. L.: Ei, ei taha olla.

T. L.: Jah, mitte kuidagi ei taha ta selles olla. Aga te meenutate siin neid tänapäeva uurimusi; mul lihtsalt tuleb meelde üks Descartes'i ütlus. Descartes ka loomulikult arutas seda, et kas loomad kõnelevad. Ja siis tänapäeva arusaamistele vist peaaegu vastupidi ütleb: loomad ei kõnele mitte nüüd sellepärast, et neil kõneorganid puuduksid, tema meelest ahve ja muid olendeid, vist kaarnaid või harakaid, võiks ka kõnelema õpetada, sest häälikuliselt ei takista neid üldse miski kõnelemast, — vaid et neil ei ole midagi ütelda üksteisele. Ju siis ei vajagi nad sellepärast kõnelda. Neil ei ole vaja mõtelda ja sellepärast nad ei vaja kõnelda. Ja see on nende õnn, et nad ei vaja mõtelda ja nad ei vaja ka siis selles mõttes kõnelda. Ja teises kohas veel lisab, et isegi kui papagoi täpselt samamoodi häälitseks nagu meie, ei saa me ikkagi iialgi kindlad olla, kas ta ka seda mõtleb, mida ta ütleb.

Nii. Aga tänapäeval selgub, et inimeste puhul on meil sama-sugune raskus: ei saa kunagi olla kindel selles, kas see häälikuline viis on see, kas inimene seda mõtleb, mida ütleb. See viitaks nüüd otseselt sellele, et mõtlemine ja ses mõttes kuulaminegi on millegi ilmsiks tegemine, aga neil, loomad, muidugi ei ole midagi ilmsiks teha selles mõttes. Teiste sõnadega, kui nimetada keel informatsiooniks ja informatsiooni mõista kedagi millessegi sisse kujundavana — nii nagu otseselt see sõna tähendab, ka siin mõnes mõttes keel kõneleb —, siis ta on ju väga kergesti mõistetav: see on, mis midagi sisse vormib, mis millessegi sisse midagi vormib

ja tema vastavalt reageerima paneb. Muidugi, kui keel taandada informatsioonile ja informatsiooni käsitleda teaduslikult, siis loomulikult on kaheldamatu, et loomad kõnelevad; ja loomulikult, kuna kõik on kõiges peegeldunud, siis on selge, et oleme nii-öelda totaalses keeles.

Aga mind jääb siis ikka vaevama see küsimus, mis võiks nüüd kuulajatelgi olla: et mis puutub lõpuks meisse Heidegger. Mida Heidegger ütleb saksa keele kohta ja kuidas saksa keel kõneleb, — aga kuidas on siis eesti keelega? Kas meil on mingisugune *Not*, et tänapäeval me lihtsalt oleme nii kõnelnud Heideggeri üle — või hakkame hoopis ka oma keelt ehk teisiti kuulma? Ja siis on minu meelest küsimus see: kus oleks siis eesti keel kõnelevana kuuldav?

I. L.: No hakkame võib-olla peale sellest punktist, kus meil on kõige rohkem erinevaid arvamusi. Ja õieti küll mitte niivõrd Tõnu Luigega kui Descartes'iga. Descartes'ile on mul väga ränki etteheiteid teha. Tema on oma maailmakäsitusega süvendanud väga lõhet inimese ja teiste olendite, nii-öelda looduse vahel; ja kuidagi on tema kaasvastutav tolles looduse hävitamises ja saastamises, mis on ju meie aja üheks suureks probleemiks. Just sellega, et loomast on tehtud too teine, kellele meie ei omista mingit sõnumit, mis oleks edasikandmist väärt. Descartes'il on ju mitmeid teeneid, aga võib-olla oli see areng nihilismi suunas teatavas tõsisel, väga sügavas mõttes paratamatu. Nagu Piibliski seisab: pahandus on tulemas, *skandalon*, aga häda sellele, kelle kaudu ta tuleb.

Aga üks väike küsimus on. See *Unter-Schied*, millest Heidegger räägib, vist peab siis lahutama maad ja taevast, üks ole. Teiseks on see kuskil selle *Geviert*'i keskel, mingi nii-öelda tühja rummu kohana, kui lähtuda nüüd hiina filosoofiast; aga temal on see pigemini lõhe, ja siin see *zimzum* kuidagi viirastub mul ka... Kas see on ka jumal, mis ei aita meid või ei sega vahele, ütleksime, on diskreetne, kas see *Unter-Schied* oleks siis see, mis lahutab inimest nii-öelda jumalast või jumalatest ja kus on siis see tühjus, kus miski edasi ei kandu, aga mis oleks siis kah see kivistuva valu künnis. Kas ma olen õieti aru saanud Heideggerist või mis te arvate?

T. L.: Selle kohta ei julge ma küll midagi ütelda. Ma püüan nüüd natuke seletada seda *Unter-Schied*'i. Selle *Unter-Schied*'i mõte, mulle tundub — ma enne võib-olla ebatäpselt väljendasin —, on nüüd selles, et maailm ja asi on midagi täiesti erinevat. Asjad on maailmas ja inimene on maailmas nende asjade kaudu, mida ta siis hoiab, millest hoolib ja mida ta isegi loob. Selles tähenduses on Heideggeril inimene ikka hiljem mitte enam selle niinimetatud eksistentsi kaudu mõistetud, vaid ta kõneleb, et inimesel “on asu” Maa pääl, saksa keeles *wohnen*. Ja siis on luuletamine ja mõtlemine see, mille loomuses on *wohnen lassen*, ja need *Wohnen-Lassen*-id juhivad omakorda *Bauen*'it. Kasutades jällegi siin saksa keele sõna — see *bauen* on etümoloogiliselt samast tüvest sellise saksa sõnaga, nagu seda on “olemise” üks vormidest, sõna *bin*. Mulle tundub niimoodi, et see *Unter-Schied* on siiski maailma ja asja erinevus, selles tähenduses, et lasta maailmal olla maailmana ja asjal olla asjana: asi on siis, kui ta koondab endasse tolle nelja, ja vastupidi, maailm on, kui ta soosib asja. Nii et *Unter-Schied* on iseenesest seda maailmanelikut endasse koondav, mis sealhulgas ka inimese kui sureliku — mitte inimese kui olemise subjekti või millegi muu —, vaid just inimese kui sureliku endasse koondab. Nii et see vahe, *Unter-Schied*, mulle tundub, käib siis selle asja ja maailma vahel. Sellepärast Heidegger tarvitab siin niisuguseid sõnu, iseenesest küll nagu tautoloogiliselt: *das Ding dingt. Welt weltet*, maailm maailmleb; asi asiskleb. Ja niivõrd saab asi asiskleda siis, kui maailm maailmleb; ja vastupidi: maailm nii-öelda hoiab asju, soosib neid asju või “soob” need asjad, ja asjad omakorda, võiks öelda, *gebären* selle maailma, kui nad neliku endasse koondavad. — Aga inimene saab sellesse kuuluda ainult surelikuna.

Ja nüüd Heideggeri taotlus ongi olnud näidata, et inimese olemuslik päritolu, mis Kreekas oli väga loomulikult tuntav — see on surelikkus. Ja tema ehk tahaks ainult seda kohta teha märgatavaks inimesele, kuhu siis võiks paista see jumalik, mis võib-olla toob inimese tema surelikkusse tagasi — ei midagi muud. Ei hakka ta inimest enam niisugusel viisil kaitsma, nagu teda on kaitsnud kristlik jumal või on kaitsnud teised jumalad, kasvõi isegi kreeka jumalad; vaid see, mis see jumal on — see ilmneb siis, kui see jumalik ilmneb iseenesest. Aga seni, kuni me ei ole lasknud isegi

märgata seda, et peaks olema midagi püha, kuhu see jumal võiks paista, või vastupidi, märkamata jumala puudumist asetame kogu aeg neid olemasolevaid jumalaid sinna, ja arvame, kuidas jumal peaks ilmuma, ja täidame seda tühjust (näiteks kultuurantropoloogia ja muud seesugused kultuuriharrastused), — seni ei ole selleks mingisugust lootust. See jumala tulek ei olene suureliku ambitsioonist, tema usust, vaid see tuleb, kuna suvatseb. “Aeg on pikk, aga sünnib tõde”²⁵, nagu Heidegger tsiteerib ühte Hölderlini luuletust.

I. L.: Kas ma sain õigesti aru teie poleemikast kultuurantropoloogia vastu? Et kultuurantropoloogia nii-öelda respektseerib või aktsepteerib, konstateerib siis näiteks erinevaid religioone, kujutlusi jumalusest, aga pannes nad kõik ühele pulgale, ta siis kah tühistab nad kuidagi, tähendab, teeb materiaalseks.

T. L.: Nivelleerib võrdlusse. Sest igasugune kultuurantropoloogiline võrdlemine tähendab ju ühte alust, millelt võrreldakse. Ja aluseks seatakse üks abstraktne kujutus sellest ning seega nivelleeritakse nad oma omapäras.

I. L.: See on täiesti õige, jah. Siis mis puutub nüüd saksa, Heideggeri saksa keelde, siis palju asju on, mis selles on absoluutselt tõlgitamatud. Ja võib endale asetada küsimuse, et kui lihtsalt tema jah, omamoodi loovast, poeetilisest mängust sõnadega on tekkinud ilusad proosapoemid, kas siis kaugemale saabki minna... Ja on huvitav kriteerium, mida ma olen ise kogenud: kui tõlkida sellist proosat, teksti, mis tegeleb, ütleksime, ontoloogiliste sõnamängudega, tähendab, mis püüab tuletada sõnast ka midagi asja enda kohta relevantset, siis siginevad tõlkessegi päris loomulikult teatavad sõnamängud. Näiteks nagu siis, et inimene vastab keelele; nagu avastasime, eesti keeles on võimalik teha heideggerlik sõnamäng, mida saksa keel ei luba, üks ole: *Der Mensch entspricht der Sprache und der Mensch antwortet der Sprache*.

T. L.: *Ant-* on algselt ka *ent-*.

²⁵[---] *Lang ist die Zeit, es ereignet sich aber das Wahre.*

Vt Friedrich Hölderlin. *Sämtliche Werke*. Hrsg. v. Friedrich Beissner. Leipzig: Insel Verlag, 1965, S. 381.

I. L.: Ahah.

T. L.: See on ainult teine foneetiline vorm.

I. L.: Põhiliselt on ikka mingisugused suhted siis nende põhisõnade, põhitüvede vahel.

T. L.: Eesti keeles on see “lahti-”; see saksa *ent-* annab võimaluse tõlgitseda seda, mida praegu eesti keeles räägitakse väga lahkesti: “lahti riigistama”, “lahti tegema”, “lahti rääkima”. Kunagi oli lahtimõtestamise maania, nüüd räägitakse kõiki asju lahti. Ja selles mõttes muidugi Heideggerile sobib see ka, et *die Sprache spricht* ja *der Mensch entspricht* — et inimene kõneleb selle keele kõnelemise kui ilmnemise ka veel lahti, avatuse vallalisusesse. Sellepärast keel vajab inimest, kes kõneleks tema vallalisusesse; ent see läheb eesti keeles kaotsi, kui nimetada seda ainult vastukostmiseks.

I. L.: Läheb kaotsi jah. Jaa, mis seal veel võiks öelda. Nüüd see maa ja taeva vastandamine — sellel on ainult mingisuguse metafüüsilise metafoori mõte. Näiteks üks olend, nii-öelda mõtlev olend ühel teisel taevakeral ja taevakehal... (Neid ju tõenäosuse järgi võiks olla, näiteks Fred Hoyle peab seda tõenäosust väga kõrgeks.) Noh, see olend, ütleme, kuulsalt Siiriuselt (mille kohta on Dogoni preestritel Aafrikas väga hämmastavaid teadmisi juba ammust ajast saadik): tema jaoks siis meie kuuluksime taeva hulka, eks ole. No siis oleme umbes samas positsioonis nagu need kaks meest sellel Paul Klee varasel ofordil, kus näeme neid kummardavat üksteise ees väga tseremoniaalselt või groteskselt ja pildi tiitlik on “Kaks meest, kes kohtavad teineteist ja kumbki arvab teist kõrgemasse seisusesse kuuluvat”. Nagu meie arvame, et see siiriuslane kuulub taeva hulka, on taevaline, ja siiriuslane arvab, et meie oleme taevaline. Ainult et kui ta meie planeedi peal on ära käinud, siis ta enam seda ei arva.

T. L.: Mina olen võhik, aga ma arvan, et Voltaire’ist alates *need* teaduslikud käsitused suuremaid edusamme ei ole teinud.

I. L.: Mnjaa, no siiski, on ikka põnevaid asju, mis on tulnud.

T. L.: Rangel tüeldes ei ole muidugi need nii rehkendatud Siiriused ja teised planeedid sugugi enam taevas. Taevas on ikka tõesti seesama kaemuslikult antud taevavõlv, kus on tähed. Kui me juba leiame, et üleval on teised planeedid, Linnutee — kõik sel-

les füüsikalis-astronoomilises tähenduses —, siis see kuulub juba teaduslikku universumi käsitlusse. Aga teaduslik käsitus universumist ja maailm ei ole mitte mingisugusel viisil üks ja sama. Heideggeri omas... võiks umbes ütelda niimoodi, et eesti keel on ka Maa-Ilma keel, kui pidada silmas Ernst Enno ütlust: “Ilmast ja maast me juttu aame”.²⁶ Ja tõesti eestlane elab selles Maa-Ilmas ja see oleks nüüd eesti keeles asjale järele mõtelda, kuidas ja missugusel viisil need kokku kuuluvad. Aga siis peab taevas jääma meie kohale. Seni aga, kuni siit juba välja lennutatakse, kuni hakatakse kohtama neid, kes siia tulevad mujalt, — siis on taevas ammu kaotsis, on lihtsalt üks optiliselt meile sinisena paistev viis, mille ruumilisuses leiduvad need ja need objektid. Teiste sõnadega, see on saanud üsna matemaatilise, teadusliku ruumi määratluse, ja siis selgub, et ega me ei saa enam ütelda, et all ja üleval oleks vastupidi, — sest “all” ja “üleval” ikka eeldavad seda, et meie elame Maal ja meie kohal *on* midagi. Siis faktiliselt meie kohal *ei ole*; meile paistab niimoodi, aga teaduslikult see seda ei ole. Kreeklased ei avastanud sellaseid Siiriusi ja said ilma igasuguste siiriustlasteta elada, või avastasid need ainult kui säältaevas olevad säravad, ja kes neile on saadetud, võisid olla surnute hinged. Aga meie loodame, et nad tulevad oma täieliku tehnilise varustusega siia ja siin midagi teevad või koguni siia jäävad. Aga ma nüüd segasin vahele, vabandust.

I. L.: Mina tsiteeriksin siin äkki Mati Unti, tema on kirjutanud ühe kirjanduslikus mõttes mitte päris õnnestunud, aga sisult väga huvitava lühiromaani, nii umbes kakskümmend aastat tagasi: *Elu võimalikkusest kosmoses*. Ta ühes kohas vist isegi tsiteerib natukene mind, viimases peatükis. Ta lausub seal ühe väga ilu-

²⁶Arvatavasti on silmas peetud luuletuse “Su omasem silmapilk” (1916) esimese ja viimase stroofi algusrida:

*Maast-ilmast me ajame juttu,
kõik tähtis on kõnelda.
Ei ühte me kunagi küsi;
Ei ühte me aruta.*

Vt Ernst Enno. *Valitud värsid*. Koostanud Bernard Kangro. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1937, lk 117–119.

sa mõtte. Ja see mõte käib niimoodi, et kui meie oleme ainus mõtlevate olenditega asustatud kera kosmoses, siis ei ole sel suurt tähtsust, kas nüüd meie selle va maakera, selle inimsoo värgi untsu ajame või mitte. Et ega sellest ei ole kellelgi teisel lugu, eks ole, kui ainult meil endil. Aga kui neid kerasid on rohkem, siis on meie nurjumisel või õnnestumisel väga tähtis roll, ütleme, teiste demoraliseerimisel või nii-öelda moraliseerimisel, teistele hoiatavaks eeskujuks olemise või positiivseks eeskujuks olemise mõttes. Siis muutub meie olemasolu mõttekamaks, kui nüüd selle Siiriuse planeedi peal ikka need inimesed on, keda Dogoni preestrid arvavad olevat kunagi kohanud.

T. L.: Ma olen tõesti võhik, ma vabandan, aga mulle tundub see olevat komsomolikoosoleku viisi, kus ühed annavad halba eeskujuga teised teevad halba...

I. L.: Ahahaa!

T. L.: ...teised halba ei anna... ...ükskõik milliste piirideni.

I. L.: Võib-olla Mati Unt tõesti siis... No see on... no vaata, see on ainult psühholoogiline, ma ütlesin, derivatsioon, aga siis — nagu Heidegger ütleb, et — ärgem kaldugem psühholoogismi. Võtkem siis ühte väljendust nii-öelda *eo ipso*.

T. L.: Ei, kui *eo ipso* võtta, siis see kosmose-sõna on seal täiesti paha.

I. L.: No lepime sellega. Kuulge, kosmos on meil liiga tihti vene keele mõjul maailmaruumi tähenduses. Vanasti see eesti keeles nii ei olnud ja teistes keeltes kah ei ole. Kuulge, nüüd hakkab vähemalt mina päris põnevusega ootama, et ka siinviibijad märku endast annaksid... Näiteks ma sain kuulda väga rõõmustava seigana, et oma kümme-kond kirjandusteaduse tudengit olevat siin kohal...

...Kui tuua paralleele eesti luulest, siis see Trakli luuletus meenutab mulle üht kohta ühest Betti Alveri poemist. Ehkki ei ole mitte kindel, kas Betti Alver seda oli lugenud. See on nimelt "Pähklikoore"²⁷ teise osa algus, kus näitelava siirdub sealt teisest või sealpoolsest maailmast äkki mingisugusesse nagu natukene

²⁷Vt Betti Alver. *Teosed*. 1. kd, Tallinn: Eesti Raamat, lk 416–428; esmatrükk 1937.

Tartu meenutavasse väikelinna, ja kus esineb ka sel puhul kella-kölin, aga see on vist hingekeella helin. Maetakse Selmat, ja siis moodustab tänavalärm koos talveõhtuga nagu mingi paralleeli. Aga see on peaaegu poeetiline *topos*, võiks öelda. Ka Juhan Liivil on rändaja, kes tuleb läbi lume sooja majja.²⁸ Alveril esineb seda natuke mujalgi; see on niivõrd levinud *topos* ja just eesti luules.

Osaleja: Traklit nad lugesid sel ajal hoolega, Talvik ja Alver.

I. L.: Lugesid küll, jah. Jaa, sest Under ju tõlkis paar luuletust temalt oma *Uemas saksa lüürikas*.²⁹ Aga minu teada kummaltki, ehkki nad olid mõlemad usinad tõlkijad, Talvik ja Alver, ei ole ju ühtki Trakli tõlget.

O.: Nende kaustikutes on tal väga oluline koht.

[---]

I. L.: Huvitav oleks muidugi näha, kuidas keegi on teda tõlkinud, sest iga tõlge on ju ka tõlgitsus, eriti sellise luuletaja puhul nagu Trakl. Mul on meeles üks väga omapärane sõna Underi tõlkes, nimelt originaalis: *Es ist der Heidekrug, den der Trunkne verläßt*,³⁰ Underi tõlkes: “On nõmmekõrts, mille minetab joobnu.”³¹ Vaat kui me sellest majast nüüd varsti välja läheme, siis me minetame selle maja. Halb sõna, arvasin lihtsalt, et tal sõna oli viltu läinud. Aga see on võimatu, sest *verlassen* on niivõrd tavaline sõna, ja Under teadis, mida ta selle minetamisega mõtles. Ta pani midagi väga iseäralikku sellesse värsiritta. Et minetab, kaotab — et nagu ta on purjus, ta läheb välja ja kunagi enam sinna tagasi ei tule, see

²⁸Vt Juhan Liiv. *Sinuga ja sinuta*. Tallinn: Eesti Raamat 1989, lk 43.

²⁹Marie Under. *Valik Saksa uuemast lüürikast*. Tallinn: Auringo, 1920, lk 105–112.

³⁰*Es ist ein Heidekrug, den am Nachmittag ein Betrunkener verläßt*. — Luuletusest “Psalm”, hõlpsaimini leitav kakskeelsest väljandest: Georg Trakl. *Luulet*. Tallinn: Eesti Raamat, 1991, lk 54, 56.

³¹“On üks nõmmekõrts, mille minetab õhtupoolikul joobunu.” (Marie Under. *Valik Saksa uuemast lüürikast*. Tallinn: Auringo, 1920, lk 105–107.)

on midagi, mis nagu hävib, mis temal ära kaob. See on väga ilusti öeldud. Tuli veel meelde siis ka see Paul-Eeriku:

*Kõrtsist tulles astus vastu surma
tarehingene Jessenin.*³²

T. L.: No see on vist rahvalaulus, see “ühe päeva minetame, teise päeva tuletame”.

I. L.: Ahaa. Nii et tal need sõnad on täiesti teises tähenduses kui tänapäeval.

T. L.: Jaa, “minna laskma”, “minema panema”.

I. L.: Jaa... Aga samal ajal võib ju seda mõista ka tänapäeva semantika seisukohast. Annab kah mõtte välja. Neid igapäevaseid sõnu kasutas filosoofias, keeruliste mõtete väljendamiseks juba Hegel. Võtame näiteks *an sich sein, etwas ist an sich, für sich sein*, näiteks *an und für sich sein*. Ja väga kummaline efekt tuli ju, kui Sartre tõlkis need sõnad sõna-sõnalt prantsuse keelde: *être en soi, être pour soi, être en et pour soi* — sellel ei ole kõige vähemutki seost prantsuse elava kõnekeelega. Ja mis mõjustas ka võib-olla tema eksistentsialismivariandi saatust.

T. L.: Hegelil on kuskil enda märkmetes, käsikirjas — saksa keeles on sõna *rein*, ‘puhas’, aga Hegel, et kuulda, mis ikka *rein* tähendab, tõlgitseb seda endale: *re-ein*, ‘taasühtne’.

I. L.: Ahaa.

O.: Kui võib, mul oleks küsimus härra Laabanile. Te kasutate Trakli, tema luuletuse kohta sellist mõtet nagu “rändamise metafüüsika”?

I. L.: Ma ütlesin pigemini nii, et Heidegger püüab sellest rändurist teha palveränduri; kui mitte lausa uskliku palveränduri, siis vähemalt metafüüsilise või ontoloogilise. Et aga ränduris on ka midagi peaaegu igapäevast, iga inimese kohta käivat, et tegemist on inimesega, kes püüab oma ihade, oma kõigi põhilisemate ihade sihi poole, siis tulevad sisse kasvõi tagasiigatsus lapsepõlve ja seksuaalne iha ja kõik muu ja siis samuti surmatung... See ei ole

³²Kuuenda stroofi kaks viimast rida luuletusest “Ars poetica”. Vt Paul-Eerik Rummo. *Luulet 1960–1967*. Tallinn: Eesti Raamat, 1968, lk 53.

ju teps mitte midagi ainult metafüüsilist, vaid see esineb inimesel näiteks enda huvidele vastutöötamises, inimeste rumalustes... Tihti meie inimene ei tee rumalust mitte sellepärast, et ta rumal on, vaid sellepärast, et temas ei ole küllalt tahet parema poole. Temas on mingi vajadus endale ise otsa peale teha või oma asju nurja ajada. Psühhoanalüüsis oli näiteks niisugune mees nagu Eric Berne, kes on juba selle ära näidanud.

Võib-olla oleks päris huvitav, kui Heideggeri vaadelda Emmanuel Lévinasi vaatevinklist.³³ Lévinas on kõige mõjukamaid tänapäeva filosoofe, vähemalt nende hulgas, kes lähtuvad mingist teoloogilisest alusest. Tema lähtub juudi usu teoloogiast, aga tal on kohutavalt suur lugejas- ja kuulajaskond praegu Prantsusmaal, Rootsis, kogu Euroopas, tõenäoliselt ka väljaspool Euroopat. Tema oli omal ajal Heideggeri õpilaseks ja võib-olla et ka kõige andekamaks õpilaseks, igatahes on ta kõige suurem nendest filosoofidest, kes on tema käe alt läbi käinud — ja kes suhtub jätkuvalt kõige suurema tunnustuse ja imetlusega tema *Sein und Zeit*'i. Aga ta leiab lihtsalt, et Heidegger kompromiteeris enda inimesena rängalt Teise maailmasõja ajal ja eel, Kolmanda Riigi ajal, ja et Heidegger ei ole kunagi suutnud sellest enesekriitiliselt endale aru anda,³⁴ vaid püüdis põigelda ja levitas ka osalt valeandmeid oma tegevuse kohta, — niisiis Heideggeri hilisemas filosoofias esineb nagu mingi kramplik “millestki muust”, “räägime millestki muust”, ta käib nagu kass ümber palava pudru... Selge, et Lévinasil on oma isiklik vaatevinkel, mis siiski mitte ka ainult isiklik pole: ta on päritolult Leedu juut.

Just Prantsusmaal on viimastel aastatel Heideggeri ümber ju väga terav poleemika käinud. Väga paljud faktid Heideggeri kompromiteerituse kohta on päris hiljaaegu avalikuks tulnud, arhiividest ja mujalt. Aga Heidegger ise on öelnud, et ega nihilismist keegi meie ajal mööda ei pääse, ja kõige vähem need, kes arvavad ise, et nemad nihilismist vabad on. Ja teataval määral võib

³³Vt ka Emmanuel Lévinas. “Eetika ja Lõpmatus”. — *Akadeemia*, 1996, nr 3, lk 504–508.

³⁴ Asja- ja enesekohast Heideggerilt vt: “*Spiegel*’i-kõnelus Martin Heideggeriga.” — *Akadeemia*, 1992, nr 5, lk 942–968. Lisaks: Ülo Matjus. “Kõik suur seisab tormis: Lisandusi *Spiegel*’i-kõnelusele Martin Heideggeriga.” — *Akadeemia*, 1992, nr 6, lk 1246–1268.

ju Heideggeri viia näiteks seosesse nende nii-öelda aktiivsete nihilistidega. See nihilistlik aktivism, aktiivne nihilism — see oli väga produktiivne vaimne vool sõdadevahelises Euroopas, sinna kuulub näiteks Ernst Jünger³⁵, kellega tal oli väga tihe seos just 1932–1933; nende käitumise vahel oli ka mingisugune tihedam seos, isegi nende pojad olid nii-öelda kamraadid, kes käisid koos suusatamas, olid niisiis elavad isiklikud suhted.

Mingisuguse särava moraalse eeskujuna Heideggeri võtta ei saa, aga küllap eks... Platon kah ju kompromiteeris ennast Dionysiosega, Syrakusa türanniga, nii et see on midagi selletaolist. Kee- gi on küsinudki, et millest see tuleb, et suurtel filosoofidel on enamasti väga kahemõttelised suhted võimuga. Ja selles küsimuses vist midagi on.

O.: See on uus teema, seda võiks võtta veel pikemalt, aga kas täna jõuab: mõtlejate vahekord võimuga. Väga huvitav. Järgmine kord räägite ehk sellel teemal...

I. L.: Jaa. Iga selline filosoof nagu Heidegger avab ju teid igale poole, ja ta ise on ju — noh, väikese uhkuse ja eneseiroonia poleemilise seguga — pannud nimeks *Holzwege*³⁶ oma tähtsamale teosele. *Holzwege*, see on ju saksa keeles väljendus *auf dem Holzwege sein*: et kuule, siin läheb täitsa rappa, et siin ta läheb oma jutuga täitsa untsu, et kuhu sa selle küüruga lähed, kuhu sa kihutad. Aga tema ütleb, et vaat, just need *Holzwege* — mis on vist mingisugused teed soos, mis on palkidest tehtud... On midagi sellist või?

T. L.: Ei, need peaksid vist olema, nagu Heidegger ise ühes hiljem avaldatud asjas kommenteerib: *Holzwege* — need on puuveoted, kus puu metsast välja veetakse, ja kui nüüd inimene läheb seda puuveoted pidi metsa, siis see lõpeb ära kuskil seal, kust see palk on välja veetud.

I. L.: Ahaa.

T. L.: Ja selles tähenduses on see tee, mis jääb ummikusse; aga hiljem on ta seda kommenteerinud, ainult muidugi siis raamatus

³⁵Vt ka Ülo Matjus. "Ernst Jünger "seikluslik süda"". — *Akadeemia*, 1995, nr 5, lk 958–988.

³⁶*Holzwege (1935–1946)*. Gesamtausgabe. Bd. 5, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1977.

ta seda ei ütelnud. Saksa keeles on tõesti ummikteid olemas, väljend *auf dem Holzwege sein* tähendab "olema ummikteel". Et ei pääse välja. Sisse viiakse, aga edasi ei viida. Aga hiljem on ta seda kommenteerinud, mille ta olevat jätnud ka ütlemata, kui ma ei eksi, siis vestluses Weizsäckeriga veel koguni, et: aga need teed viivad allikale.

I. L.: Mhm. Aga siis ta kasutab juba seda natuke metafoorilises mõttes, sest seal, kus neid puid raiutakse, ei tarvitse absoluutselt mitte allikat olla.

T. L.: Seal on *Lichtung*.

I. L.: Aa, *Lichtung*, jaa. Ma ütlesin "harvik" vist, ja "välul" on ka mitu tähendust eesti keeles — eesti keeles on *Lichtung*'i jaoks mitu sõna.

T. L.: Mina ei julge ütelda, ma ei tea. Minu arust teie tõlkisite seda kunagi "valgustet avamik".

I. L.: Selleks, et kõik tähendused anda, jah.

T. L.: Ülo Matjus on selle tõlkinud valendikuna ses "Tehnika loomuses".³⁷ Ja minu arust, mina kuuleksin ise, et see *Lichtung* tähendab... mulle meeldib eesti keeles sõna "ilmuma", ja kõik mis sellega on seotud, — et see võiks olla "ilmistu". Ainult et selle ilmistu omapära on see, et tema sisaldab varjulisust. Ja eesti keeles tuleks pigem vastupidi ütelda: inimene elab olemise varjulisuses. Heidegger tarvitab seda sõna sellepärast, et *Lichtung* ei ole valgustamine, vaid niisugune valguse laskmine, mis kõrvaldab varjatuse, kaetuse, — nii umbes, nagu puud harvendatakse; sellepärast saksa keeles see sõna saabki tähendada kõike seda — "harvik" ja "harvendama" ja "(midagi) helendama" ja "(midagi) hõrendama", teiste sõnadega: kõrvaldatakse varjulisus, ja siis on midagi nähtav. Mitte selles tähenduses, et käiakse ise, lamp käes, ja valgustatakse midagi, vaid just valgus tekib, teiste sõnadega — eristamine. See *Lichtung* ei ole mingisugune piirideta avatus, lagedik selles tähenduses, vaid seal ongi just see, milles hoiduvad piirid, mis iseendasse koondab, kus valgus mängib varjuga — kõik see.

³⁷Vt Martin Heidegger. "Küsimus tehnika järele". Tlk Ülo Matjus. — *Akadeemia*, 1989, nr 6, lk 1195–1222.

I. L.: Aa, see on tähtis.

T. L.: Vastupidi Rilkele, kus see peab olema just igasugustest piirangutest vaba, piirangutest vaba lagedus tegelikult.³⁸

I. L.: Kas see *Lichtung* on Rilkel, kas pole mitte *das Offenbare*?

T. L.: Aga Heideggeril on see üks ja sama, nii sünonüümid selle puhul; ja omapära on siis selles, et meie elame selles avatuse varjulisuses. Ja Heidegger on ise ka ütelnud, et see on end varjav *Lichtung* — end varjav valendik või end varjav ilmistu.

I. L.: Nojaa...

T. L.: Aga see, et ta iseennast varjav... Me ei näe ju seda ilmistut, me näeme iseennast, me näeme asju, me näeme siin istuvaid; seda aga, mis meid hoiab ja laseb olla — seda tuleb meil olla ja mõelda juba igapäevaseski metafüüsiliselt. Sest see on olematu: me kohtame siin asju ja kõike muud, mida me teeme — oma mured ja vaevad, mida me väärtustame, mida mitte, — aga seda, mis ometi kõike seda hoiab, seda ei ole. Nii et *Lichtung*'it on oht kujutada ette kui *Bühne*'t, kus midagi toimub, kus olev saab olla ja äraolev saab ka ära olla ainult siis, kui ta säält puudub, muidu ta isegi ära-olla ei saa. Aga kuidas seda tõlkida — “väluna” võib ju tõlkida, aga ma ei tea.

I. L.: Oluline on see, et ikka mets on ümber, ja see on üks valgem koht, kus puid ei ole või kus puid on vähe.

T. L.: *Lichtung* tähendab ka otseselt *Waldblöße*, kuigi Heideggeri teekonna seisukohalt... alguses ta peab silmas valgust ka olulisena, aga lõpus läheneb järjest otsemalt, mida rohkem ta eemaldub Platonist.

I. L.: Rootsi keeles on päris ilus sõna *glänta*. *Glänta* on metsas selline koht, kus puid ei ole või on vähe, aga samal ajal on verb *glänta sig*, ‘praokile, poikvile minema’, näiteks ukse kohta. Ja see sobib sinna suurepäraselt.

³⁸Silmas on peetud “Duino eleeegiatest” kaheksandat, mis algab:

Mit allen Augen sieht die Kreatur

das Offene. [---]

Vt Rainer Maria Rilke. *Werke in sechs Bänden*. Leipzig: Insel Verlag, 1984, Bd. 2, S. 470–472.

T. L.: Soome keeles oli vist ka *aukeama*? Soome keeles lagendik metsas on *aukeama* — metsalagendik, välu?

I. L.: Soome keelt ma ei tunne. Pole fennougrist.

O.: Ja siis tundub, et seal on võrdlus maad ja taevast ühendava puuga.

I. L.: Ahaa, see esineb ju ka vist Taara-usu, tähendab, šamanismi rekvisiidistikus. See on ju põhjagermaani Yggdrasil! Ja india kosmogoonias vastaks sellele Meru mägi. Taevapuu, taevast kandev puu, mis on kuskil keskel, esineb ju paljudes religioonides.

Muide jääb selles luuletuses õieti puu asend ebaselgeks. Ta ei olegi üldse ruumiliselt paigutatav. Kaks võimalust on. Et see rändur, kes on tulnud neid tumedaid radu pidi, seisab värava ees, *ans Tor*. Ja nüüd äkki siis on see puu, see kuldsest õitsev puu, see selle armu puu. Kas see on kask, mis õues — jumalukene, siis ei ole tal vaja eriti sinna minnagi, siis kui see puu seal õues annab kõike, mis vaja. Aga samal ajal, noh, et lund sajab, siis see puu hästi nagu õitseda ei saaks. Kui ütleksime pigemini, et see puu on juba sees. Aga siis me näeme, et kui ta sisse läheb, siis on künnis, mille peal tema kivistub valust, mis temast äkki läbi lõikab, ja siis on laud, ja laua peal on leib ja viin — ja kus siis see puu õige on? Üks võimalus on, et puu kasvab lauast läbi, niisuguseid asju ju on. Ja imelikul kombel, ma usun, et Kafkal, *In der Strafkolonie* lõpus, selles kõrtsis, kus toimub kõige viimane stseen, seal ongi vist üks laud, millest puu on läbi kasvanud. Aga ma ei ole mitte kindel, kas minu mälu mulle siin vingerpussi ei mängi. See asi on vist nii, et see puu on nagu ränduri kujutelmas, see on see õnnis armupuud, see õitsev nii-öelda ka falloslik eneseteostus, aga see kaob nagu järgmisel momendil jällegi ära. Ja siis on ainult too värav, ja siis too künnis ja too valu. Nii et see nagu oleks mingi fantasmagooria, sama elav kui kõik muu selles luuletuses, aga ometigi fantasmagooria, mis järgneval momendil kaob, mis ei liitu nende värsside, stroofide, piltide järjestikku, vaid... mis? Mis nagu murdub sellest läbi, ja siis kaob.

[---]

ILMAR LAABAN (sünd. 1921), õppinud Tartu ja Stockholmi ülikoolis. 1943. aastast elab Rootsis; kirjanik, tõlkija, kirjandus- ja kunstiteoreetik. Avaldanud luulekogud "Ankruketi lõpp on laulu algus" (Stockholm, 1949) ja "Roosi Selaviste" (Stockholm, 1957).

TÕNU LUIK (sünd. 1941), lõpetanud Tartu ülikooli õigusteaduskonna 1965. a. Alates 1971. aastast õpetab filosoofiat Tartu ülikoolis. *Akadeemiale* tõlkinud ja tõlgitsenud Martin Heideggeri: Martin Heidegger. "Kunsti päritolu ja mõtlemise piiritelm" (1994, nr 1, lk 73–85) ja "Heideggeri tõlgitsevais jälgedes" (samam, lk 86–97).

MARGE TIIMANN

FILOSOOFIA KUI LOOGIKATE DIALOG

Andres Luure

Järgnev jutt võtab kohati filosoofia ja mõnegi muu asja defineerimise kuju, aga minu pealisülesanne ei ole piiritleda (kultuuri)nähtusi, vaid avada mõtlemise loogikat. Konkreetsete piiride tõmbamine filosoofia ja teaduse, religiooni ja filosoofia, loogika ja kultuuri vahele toob kaasa diskussiooni nendega, kes tõmbavad piiri mujale. Just diskussiooni aga tahab filosoofia — nagu mina teda mõistan — vältida.

Vältida diskussiooni? See intellektuaalne hoiak näib käivat rishti vastu mitte ainult Popperi mõjukale filosoofiale, vaid ka euroopa mõttetraditsioonile üldse. Miks ma siis ei seosta filosoofiat diskussiooniga? “Filosoofid”, kes esitavad argumente oma positsiooni kasuks ja teiste positsioonide vastu, ei juhindu mitte loogika sundivusest, vaid sundmõtetest ehk põhjendamatult valitud seisukohtadest. Argumenteerida ja põhjendada on võimalik ainult siis, kui tõmmatakse piir enda ja teiste vahele, võttes sisse koha piiri taga. “Filosoofiline” tegevus seisneb siis võitluses piiri ääres, et kindlustada oma territooriumi ekspansioon või vähemalt säilitada endale koht võitlusplatsil. Koha valik ise aga “filosoofi” kompetensi ei kuulu. Äärmisel juhul võib ta erapooletu vaatlejana jalutada ühelt positsioonilt teisele.

See karikatuurne pilt puudutab filosoofiat niivõrd, kui filosoof osaleb diskussioonis. Diskussioon aga tekib niipea, kui filosoof midagi millegi kohta ütleb. Järelikult saab diskussioonist vaba

Ettekanne Eesti teadlaste kongressi rahvuskultuuri sümposiumil Tallinnas 13. augustil 1996.

olla juhul, kui midagi millegi kohta ei öelda. Ja just siis on filosoof filosoof.

Milles siis seisneb filosoferimine? Filosoferimine on loogika väljendamine. Loogika jälle on vaim — pean silmas vaimu, millest me räägime, öeldes “toimin selles vaimus”. Loogika on mõtteviisi sundus. Kõik, mis loogika sunnile ei allu, on ebaloogiline. Loogika sunnib ebaloogilisest hoiduma, ja karistus tõrkujatele on ebaloogiliseks jäämine. Seega: loogika on mõtlemise ja toimimise sundiv vaim.

Kuidas siis olla loogiline? Minu vastus on niisugune: tuleb kuulutada loogikat, tuleb liikuda kobamisi, et mitte astuda ettevaatamatut sammu. Sellepärast on see loogika, millest mina räägin, iseäralik: see ei ole väärsamme keelav negatiivne loogika, vaid positiivne loogika, mis hoiab meid pingul; loogika, mis kuulutab pingestamata lobisemise juba ette ebaloogiliseks. *Loogika järgimine on pingulolek*. See on pingutus, mis tuleb teha selleks, et saada osa loogika sunnist, et püsida vaimus, et püsida üldse mõtlemises.

Filosoof ei ole mingi eriline inimene või vähemalt erilise asjaga tegelev inimene. Igaüks, kes pingutab, et püsida vaimus, on filosoof. Veel enam, iga inimlik tegevus sisaldab endas vaimus püsimist.

Loogika vaimu väljendamine on filosoofi tegevuse sisu. See väljendamine on võimalik tänu sellele, et filosoof mõistab loogikat. Nii jõudsimegi järgmise mõiste juurde. Mis tähendab mõista? Aga mis tähendab mõista teist inimest? Mille poolest mõistmine erineb arusaamisest? Kui me teineteist mõistame, siis ma loon sinuga ühist keha, mis väljendab nii mind kui ka sind. Näiteks see, mida mina ütlen, peab olema samahästi ka sinu öeldud. Me mõistame teineteise loogikat. Just nii, nagu mina sind, peab filosoof mõistma loogikat. Tema jutt — niivõrd, kui ta on filosoof — ei saa olla ebaloogiline. Arusaamine seevastu muudab inimese kultuurseks, mitte loogiliseks. Ma saan aru teise inimese kultuurist — tema vaadetest, kommetest jne — ning ma arvestan ja tolereerin seda. Astun temaga lugupidavasse diskussiooni, kus kasutatakse ausaid argumente. Nii käib ka “filosoofiline” diskussioon kultuuride, mitte loogikate vahel.

Nüüd jõuame ettekande pealkirja juurde — filosoofia kui loogikate dialoog. Kõigepealt, mina ja minu loogika oleme võrdväär-
sed partnerid: täpselt samuti nagu mina loogikat, peab loogika kui
subjekt ja kaasalooja minu eneseväljenduses mõistma mind. Ja
teist filosoofi (üldse teist inimest) pean ma mõistma kui loogikat.
Sellepärast on üksteisemõistmine kui dialoog ühtlasi loogikate
dialoog. Kui loogikaid on mitu, siis ei tähenda see midagi muud,
kui et tuleb püsida korraga mitmes vaimus, olla pingul mitme
loogika jaoks, — veel enam, need loogikad peavad olema pingul
üksteise jaoks, *ja mina olen üks nende seast.*

Minu jutust koorub välja vastandus diskussiooni ja dialoogi,
kultuuri ja loogika, (lisame veel: filoloogia ja filosoofia) vahel.
Ajalehes käib kultuuridiskussioon, filosoofias käib loogikate dia-
loog. Kultuur mäletab ja akumuleerib, loogika unustab ja loob
uuesti. Kultuuris võtab maad paabellik kirevus, loogika sünni-
tab universaalset mõistmist. Kultuuri piir käib kultuuride vahelt,
loogika piir kulgeb läbi loogika. Ei ole vist raske näha minu
paatost: rohkem loogikat, rohkem mõistmist, rohkem filosoofiat!
Kuid: ka kultuur kui loogika ja loogika kui loogika peavad astuma
omavahelisse dialoogi.

Palun lugege ka teese, mis ei resümeeri, vaid täiendavad ette-
kannet.

TEESID*

Siin ei tule juttu filosoofiast kui erinevate positsioonide argu-
menteeritud kaitsmisest ja kritiseerimisest ega ka filosoofiast kui
aknast tõeluse juurde. Me vaatleme filosoofia lähtekohana inim-
likku mõistmispüüdlust, mis filosoofi puhul avaldub näiteks ra-
hutuses, mida ajendab teistmoodi mõtlev kolleeg. "Mina mõtlen
loogiliselt, kas siis tema ei mõtle loogiliselt?" Et mõista võõrast
mõtlemist, tuleb eeldada, et ka teine mõtleb loogilise paratama-
tuse sunnil: muidu ei oleks seal midagi mõista. Mõtlemisviiside
erinevus — mis ongi erinevate filosoofide olemasolu õigustus —
tuleneb loogikate erinevusest. Nii viisi mõistetuna ei ole loogika

* Ilmunud väljaandes: *Eesti teadlaste kongress: ettekannete kokku-
võtted*. Tallinn: Teaduste Akadeemia kirjastus, 1996, lk 43.

arutluste korrektsuse kriteerium, vaid mõtlemise vaim. Filosoofid, kes ei mõtle samas vaimus ehk järgivad eri loogikaid, ei saavuta vastastikust mõistmist neutraalsel pinnal toimuva diskussiooni abil. Et mõista vaimu, tuleb kogeda selle vastupandamatut sündi. Niisugune kogemus muudab ülearuseks küsimuse, kellel on õigus. Popper ja hiline Wittgenstein on head näited filosoofidest, kes suudavad ülimalt järjekindlusega järgida mõnd kindlat loogikat. Järjekindluse ja sisemise veendumuse oma filosoofia õigsuses annab filosoofile sellisel puhul loogika sund. Ja niisuguse filosoofia omandaja kogeb selles kätkeva loogika vastupandamatut võlu. Teisest küljest, seesama loogika sund võib teha filosoofi kurdiks teistele loogikatele: temaga juhtub seesama, mida ta Wittgensteini kombel ("Kas te siis ei näe?") teistele õigustatult ette heidab oma filosoofia vaimu suhtes. Seda laadi filosoofiate aktsepteerimist raskendab nende mono-loogilisus, tõrjuv hoiak teiste, ehkki sama loogiliste loogikate vastu. Popper avab oma filosoofia kriitikale, nagu tema loogika dikteeribki. Niisugune pretensioonitus jätab alles võimaluse valida endale igaks konkreetseks juhtumiks see loogika, mis tundub otstarbekana. Sel juhul on küll tagatud eri loogikate rahumeelne kooseksisteerimine, kuid loogikate loomupärase sündivuse allasurumise hinnaga. Erinevate loogikate sündide läbipõimiv ühitamine ehk loogikate dialoogi (loogikate vastastikuse läbistamise) realiseerimine eri loogikate ühise väljendusena mõtlemises on filosoofia funktsioon, mille nägemine eeldab siin — hästi või halvasti — väljendatava vaimu mõistmist. Selles vaimus nähtuna on filosoofia sisu lahutamatu mõtlemise vormist, mida filosoofeerimine arendab, integreerides üha orgaanilisemalt erinevaid loogikaid ja mõistes üha paremini nende ühist allikat.

ANDRES LUURE (sünd. 1959) on Tallinna Pedagoogikaülikooli filosoofiamagistrand.

PROTESTANTLIKUD SEKTID JA KAPITALISMI VAIM¹

Max Weber

Tõlkinud Jaan Isotamm

Ühendriikides kehtib juba ammu “kiriku ja riigi lahutatuse” põhimõte. Seda on nii rangelt teostatud, et pole olemas isegi mingit ametlikku statistikat konfessionaalse kuulumise kohta, sest üksnes sedagi peetakse seadusvastaseks, kui riigikodanikult küsitaks tema usutunnistust. Selle põhimõtte praktiline tähendus koguduste

¹ See on *Frankfurter Zeitung*'is 13. ja 15. aprillil 1906. a ning seejärel mõnevõrra laiendatud kujul 1906. a *Christliche Welt*'is veergudel 558jj, 577jj avaldatud artikli uus ja märksa ulatuslikum variant, millele kui eelneva täiendusele ma olen korduvalt viidanud. Ümber tegemise põhjuseks on see, et vahepeal on TROELTSCH minu loodud sekti mõiste (vastandina “kiriku” mõistele) oma teoses *Soziallehren der christlichen Kirchen* minu rõõmuks üle võtnud ja seda põhjalikult käsitlenud, nõnda et nood mõistelised arutlused võivad siin seda enam ära jääda, kuivõrd juba eelneva käsitelu II osa märkuses 174 kõik tarvilik on öeldud. See artikkel sisaldab vaid kõige hädavajalikumaid andmeid eelneva täienduseks.

Die protestantischen Sekten und der Geist des Kapitalismus. — Die protestantische Ethik. I: Eine Aufsatzsammlung. Hrsg. von Johannes Winckelmann. Gütersloher Taschenbücher Siebenstern. Nr. 1433. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1991, S. 279–317.

Siin avaldatav teos kuulub orgaanilise osana Max Weberi essee “Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim” juurde, mis ilmus *Akadeemias*, 1993, nr 8–12, lk 1757–1789, 2013–2045, 2237–2269, 2463–2494, 2687–2718 ja 1994, nr 1–4, lk 197–222, 417–446, 643–670, 873–894. *Tlk.*

asendile riigi suhtes² ei tule siin arutluse alla. Esmalt huvitab meid pigem asjaolu, et veel alles ligikaudu kahe ja poole aastakümne eest hinnati Ühendriikides “väljaspool usundeid seisjate” (tollast) arvu tohutust immigratsioonist hoolimata vaid umbes 6%-le, vaatamata riigi absoluutsele ükskõiksusele konfessioonide suhtes ja vaatamata kõigi nende ülimalt tõhusate preemiade puudumisele, mida enamikus Euroopa riikides siis jagati mõnda privilegeeritud kirikusse kuulumise eest³. Ent samas tähendas kuuluvus mingisse kogudusse seal ebaproportsionaalselt suuremat koormust kui ükskõik kus meie maal, eriti vaesematele. Seda tõendavad avaldatud majapidamiselarved, ja ma isiklikult olin muuseas tuttav ühes Erie järve ääres linnas asuva ning peaaegu ainuüksi sisserännanud kvalifitseerimata saksa puuseppadest koosneva kogudusega, kus tööliste keskmise aastasissetuleku puhul 1000 \$ olid nende korrapärase annetused kirikule ligi 80 \$ — kusjuures igaüks teadis, et meie maal oleks juba nende liialdatud rahaliste nõudmiste väikese murdosa tagajärjeks olnud massiline lahkumine kirikust. Kuid isegi sellega arvestamata pidi igaüks, kes seda maad külastas 15–20 aasta eest, enne kui toimus Ühendriikide viimane järsk euroopastumine, tähele panema isegi tollal veel väga intensiivset kiriklikkust, mis valitses kõigil Euroopa immigrantidest veel otseselt ülejutamata aladel⁴. Iga vanema reisikirja andmeil oli see varem veel tugevam ja endastmõistetavam kui viimastel aastakümnetel. Meid huvitab siin eelkõige selle olukorra üks tahk. Koguni New Yorgi sõsarlinnas Brooklynis, mis kuni viimase ajani säilitas tunduvalt tugevamini vanemaid traditsioone, rääkimata teistest, immigratsioonist vähem mõjutatud kohtadest, oli vaevalt üks inimiga tagasi kombeks end esitlevatele ärimeestele lasta alati osaks saada, et seltskondlike suhete sõlmimisel muuseas ja nagu möödaminnes, ent ilmselt mitte juhuslikult esitati küsimus: “*To what church do you belong?*” [“Millisesse kirikusse Te kuulute?” *Tlk.*] — samuti nagu veel veerand sajandit

²Selles suhtes jääb see printsiip tihti vaid paberile — põhjuseks katoliiklaste tähtsus valijaina (tuleb ette konfessionaalsete koolide toetamist).

³Kõik üksikasjad ei paku siin huvi. Olgu viidatud *American Church History Series* köidetele (mis küll on õige erineva väärtusega).

⁴See, et mitte ainult iga Ühendriikide ülemkohtu istungit, vaid ka iga parteikoosolekut alustati palvega, oli küll juba ammu muutunud tülikaks konventsionaalsuseks.

tagasi tüüpilisel šoti *table d'hôte*'il mandrielanikku pühapäeviti peaaegu alati ähvardas mõne daami küsimus: “*What service did you attend to-day?*” [“Millisel jumalateenistusel Te täna käisite?” *Tlk.*]⁵ Ja lähemal vaatlusel võis kergesti veenduda selles, et kui-gi Ameerika ametiasutus, nagu öeldud, **mitte kunagi** ei esitanud küsimust konfessionaalse kuuluvuse kohta, esitati see eraviisilisel seltskondlikul ja ka püsivamal ning **krediidi võimaldamisele** rajatud ärilisel suhtlemisel peaaegu **alati**. Miks? Teatud hulk väikesi isiklikke tähelepanekuid (1904. aastast) võiks püüda seda näitlikustada.

Nende ridade autor tegi (tolleaegsel) *Indian Territory*'l [Indiaaniterritoorium, 1907. aastast USA Oklahoma osariik. *Tlk.*] pika sõidu koos ühe *undertakers hardware*'i (rauaust hauakivikirjade) kaubareisijaga ühises kupees ning kui ta (juhuslikult) mainis ikka veel silmatorkavalt tugevat kiriklikkust, tegi see märkuse: “Härra, minu poolest võib iga mees uskuda või olla uskumata, nagu talle iganes sobib; aga kui ma näen mõnda farmerit või kaupmeest, kes üldse mingi kiriku liige pole, siis ei usalda ma talle 50 sentigi — **miks ta peaks mulle maksma, kui ta mitte millessegi ei usu?** (*Why pay me, if he doesn't believe in anything?*)” See oli siiski veidi ebakindel motiveering. Mõnevõrra selgemaks saab olukord juba ühe Saksamaal sündinud nina- ja kurguarsti jutustuse põhjal, kes asus ühte suurde linna Ohio ääres ning rääkis oma esimesest patsiendist. Olles arsti soovil heitmas kušetile, et see saaks teda ninapeegliga uurida, ajas patsient end enne veel korra sirgu ja teatas väarikalt ning rõhuga: “Härra, ma olen *2nd Baptist Church*'i [Teise baptisti kiriku. *Tlk.*] liige sel ja sel tänaval.” Olles arusaamatuses, milline võiks küll olla selle asjaolu tähtsus ninahaigusele ja tolle ravile, olevat ta (arst) pöördunud usalduslikult ühe tuttava ameerika kolleegi poole ja saanud naeru saatel teada, et see tähendab vaid: “Olge **honorari** suhtes

⁵Või kui ta juhuslikult vanima külalisena laua otsas istus, suppi lauale toova kelneri soov: “*Sir, the prayer, please.*” [“Härra, paluks palvet.” *Tlk.*] — Tekstis mainitud tüüpiküsimuse peale ei osanud ma ennast ühel imekaunil pühapäeval Portree's (Skye) muud moodi aidata kui öeldes, et “Baadeni maakiriku liikmena pole ma Portree's suutnud leida ühtegi selle kiriku *chapel*'it [Pühakoda. *Tlk.*],” mis daamide poolt tõsiselt ja heatahtlikult vastu võeti (“*Oh, he doesn't attend any service except of his own denomination!*” [“Oo, ta ei tunnusta teisi jumalateenistusi peale enda denominatsiooni omade!” *Tlk.*]).

muretu.” Miks aga tähendasid need sõnad just seda? See saab ehk selgemaks kolmanda juhtumi põhjal.

Ühel ilusal selgel pühapäeva pärastlõunal oktoobri alguses osalesin ma koos sugulastega — Buschwaldi farmeritega mõne miili kaugusel M. linnast (ühe maakonna keskus) Põhja-Carolinas — ühe lombi ääres, millest jooksis läbi eemalt paistvast Blue Ridge Mountains’ist tulev oja, baptistide ristimistalitusel. Oli jahe ja öösel oli veidi külma olnud. Ümberringi künkanõlvadel seisis hulk farmeriperekondi, kes olid tulnud kergetes kaarikutes lähikonnast, osalt aga kaugemaltki. Loigus seisis vööst saadik musta riietatud jutlustaja. Üksteise kannul astusid vette — pärast mitmesuguseid ettevalmistusi — ca 10 pidulikult riietatud isikut mõlemast soost, võtsid enda peale kohustuse uskuda, kastsid end siis — naised jutlustaja käele toetudes — üleni vette, kerkisid puristades pinnale, tulid läbimärgades riietes lõdisedes tiigist välja ja võtsid vastu “õnnesoove”, misjärel nad kähku paksudesse pleedidesse mässiti ning koju sõidutati⁶. Sugulane, kes mu kõrval seisis, oli vastavalt saksa traditsioonidele ilmalik inimene ja vaatas toimuvat põlglikult üle öla sülitades pealt⁷, ent muutus tähelepanelikuks ühe noormehe vettekastmise puhul: “*Look at him, — I told you so!*” [“Vaata teda, — ma ju ütlesin sulle!” *Tlk.*] Küsimusele (pärast tseremoonia lõppu), miks ta seda, nagu öeldud, ette nägi, sain vastuseks: “Sest ta tahab M. linna panka asutada.” “Kas on siis ümbruskonnas nii palju baptiste, et neist ära elada?” “Sugugi mitte, kuid nüüd, kus ta ristitud on, saab ta kogu siinse kandi klientuuri endale ja võistleb kõik konkurendid surnuks.” Edasistest küsimustest (miks?, kuidas?) selgus, et astumine sealsesse veel rangelt usulisest traditsioonist kinnipidavasse baptistide kogudusse, mis järgnes kõige hoolikamale “proovilepanekule” ning kuni varajasse lapsepõlve ulatuvaile “käitumise” uuringuile (*Disorderly conduct?* [Kõlvatud eluviisid. *Tlk.*] Kõrtsiskäimine? Tantsupeod? Teater? Kaardimäng? Rahaliste kohustuste lohakas täitmine? Muud kergemeelsused?), kehtis omamoodi absoluutse garantiina

⁶*Faith* [Usk. *Tlk.*] kaitsvat kindlalt külmetuse eest, ütles üks sugulane.

⁷Ta küsis ühelt usklikult: “*Halloh, Bill, wasn't the water pretty cool?*” [“Hei, Bill, kas vesi polnud kaunist külma?” *Tlk.*] ja sai väga tõsise vastuse: “*Jeff, I thought of some pretty hot place (põrgust), and so I didn't care for the cool water.*” [“Jeff, ma mõtlesin ühest hästi kuumast kohast ega pannud külma vett tähelegi.” *Tlk.*]

džentelmeni eetilistele omadustele, eelkõige ärilistele, nii et antud isikule olid konkurentsivõrd kindlustatud kogu ümbruskonna hoiused ja piiramatud krediit. Ta olevat "tehtud mees". Edasine vaatlus näitas, et sellised või sellega vähemalt väga sarnased nähtused kordusid samamoodi õige erinevates paikkondades. Äri- ja kaupmeeste edu saatis neid (ja üldiselt ainult neid), kes kuulusid mõnda metodistlikku või baptistlikku või muusse sekti (või sektitaolisesse konventiklisse). Kui seksti liige vahetas elukohta või oli kaubareisija, siis oli tal oma seksti *certificate* [Soovitus. *Tlk.*] kaasas ja sellega oli talle kindlustatud kontakt sektikaaslastega ning eelkõige krediit igapäevast. Kui ta sattus (süütult) majanduslikesse raskustesse, siis korraldas sekt tema asju, andis tagatist võlaausaldajatele ja aitas teda igati, sageli järgides koguni Piibli põhimõtet *mutuum date nihil inde sperantes* ["Laenake, ei ühtegi selle vastu lootes" Lu 6, 35. *Tlk.*]. Ent lõppude lõpuks ei saanud tema väljavaadetele otsustavaks mitte see võlaausaldajate ootus, et sekt oma prestiiži pärast ei lase neile kahju teha, vaid asjaolu, et enam-vähem mainekasse seksti võeti vastu üksnes see, kelle "eluvise" sekt sai kahtlusteta eetiliseks kvalifitseerida. Järelikult tähendas kuulumine seksti — erinevalt kuulumisest mingisse "kirikusse", kuhu "sünniti" ja mis oma armu laseb paista niihästi õigete kui ka ebaõigete üle — eetilist, eriti just ärieetilist kvalifikatsioonitestaati isikule. "Kirik" on juba kord õndsakstegev asutus, mis valitseb Jumala õnnistuse nagu mõne fideikomissi üle ja mille liikmeks olek on (põhimõtteliselt) obligatoorne ega anna seetõttu oma liikmete omaduste kohta mingeid tõendeid; "sekt" seevastu on (põhimõtteliselt) eranditult usulis-eetiliselt kvalifitseeritute voluntaristlik ühendus, kuhu astutakse vabatahtlikult, kui usulise kõlblikuks osutumise põhjal vabatahtlikult vastu võetakse⁸.

⁸Loomulikult on kindel, et sektide konkurents hingede püüdmisel — suurel määral tingitud jutlustajate materiaalsest huvitatusest — sageli sellele selektsioonile väga tugevasti vastu töötas ja just Ameerikas. Tihti olid seetõttu tavalised võistlevate denominatsioonide vahelised kartellid, et seda hingedepüüdmist piirata (nõnda näiteks selleks, et hoida ära väga levinud kommet kedagi usuliste põhimõtete järgi piisavalt põhjendatult lahutatult kergemeelselt laulatada). Siin olevat mõned baptistlikud kogudused olnud vahetevahel järeleandlikud, kuna niihästi katoliiklik kui ka luterlik (Missouri) kirik [Missouri sinod oli XIX sajandil üks omavahel võistlevaist luterlikest usuühinguist USA-s, rajatud Ameerikasse rännanud saksimaalaste poolt. *Tlk.*] on tagantjärele kuulsad oma laitmatu rangusega, mis aga mõlema liikmeskonda olevat vähendanud.

Sektist väljaheitmine eetiliste eksimuste eest tähendas majanduslikult krediidiväärsuse kaotust ja sotsiaalset deklasseerumist. Paljud tähelepanekud järgmistel kuudel ei kinnitanud mitte ainult kiriklikkuse kui sellise näiliselt küll kiiresti kaduvat, kuid (tollal) ikka veel õige olulist tähendust⁹, vaid ka just selle erijoonetähtsust. Tänapäeval on üsna tähtsusetu¹⁰, millisesse konfessiooni kuulutakse. Ükstapuha, kui ollakse ka vabamüürlane¹¹, *Christian Science*'i pooldaja [“Kristlik Teadus”, 1879. a Mary Baker-Eddy rajatud protestantlik usulahk USAs, keskusega Bostonis. *Tlk.*], adventist, kveeker või ükskõik kes. Oluline on ainult see, et sinna oleks vastu võetud just *ballot*'iga [Balloteerimise, salajase hääletusega. *Tlk.*] pärast eelnevat **kontrollimist** ja eetilist **enda usu**

⁹Mitu korda jutustati mulle (spontaanselt) suurtes linnades, et ehituskruuntidega spekuleraatoritel on kombeks alati kõigepealt püstitada (sageli äärmiselt tagasihoidlik) “kirikuhoone”, siis palgata 500–600 \$ eest mõne teoloogilise seminari kasvandik ja anda talle lootust hiilgavaks tulevikuks jutlustajana, kui ta korjab enda ümber koguduse ning “täidab jutlustades” kruunid selle liikmetega. Näidati lagunevaid kirikutaolisi ehitusi, mis olid ebaõnnestumiste tunnistajaks. Enamasti aga olevat neil õnne. Naabritevahelised suhted, *Sunday School* [Pühapäevakool. *Tlk.*] jne olid sinna elama asujaile hädatarvilikud, ent eelkõige suhted “eetiliselt” usaldusväärsete naabritega.

¹⁰Sektid on omavahel sageli üpris heades suhetes, vaatamata ägedale konkurentsile, mis avaldub aineliselt ja vaimselt koguduste teedõhtutel pakutavas, peenemates kirikutes ka laulude esitamises (üks tenor, kes olevat Bostoni *Trinity Church*'is **ainult** pühapäeviti laulnud, saanud selle eest tollal 8000 \$). Näiteks viidati metodistlikul jumalateenistusel, millest ma osa võtsin, eelkirjeldatud baptistide ristimistalitusele kui igapäevaseks hingeülevõetavale vaatamängule. Enamasti keeldusid kogudused täielikult kuulamast “erinevusõpetusi” ja üldse dogmaatikat. Jutlustada tohtis **ainult** eetikast. Keskkihile määratud jutlused, mida ma kuulasin, sisaldasid enamasti kodanlikku sündsus- ja korralikkusmoraali, muidugi kõige koduvillasemat ja igavamat liiki, ent ette kanti neid märkimisväärse sisemise veendumusega, sageli meeleliigutusega.

¹¹Ühe idapoolse ülikooli semiidi keelte *assistant* [Dotsent. *Tlk.*] ütles mulle kahetsevat, et pole “loožimeistriks” saanud, sest siis oleks ta äriellu tagasi pöördunud. Minu küsimusele, milleks see talle kasulik võiks olla, sain vastuse: kui ta kaubareisija või ülesostjana saaks end sellena esitleda, siis lööks ta oma üldtuntud usaldusvärsusega kõiki konkurente ja oleks kulda väärt.

tõendamist nende vooruste vaimus, mida protestantismi ilmalik askees, järelikul vana puritaanlik traditsioon premeerib, ja siis on see toime märgatav. Lähem vaatlus näitas seega tolle iseloomuliku "sekularisatsiooni"-protsessi pidevat progressi, mille osaks säärased usulistest kontseptsioonidest tekkinud ilmingud nüüdisajal kõikjal langevad. Enam pole mitte **ainult** usuühingud, seega sektid need, mis seda toimet näitlikustavad. Nende osa on pigem kahanemas. Mõninga tähelepanelikkuse juures torkas (veel 15 aastat tagasi) silma, et Ameerika kodanlikus keskkihis (alati väljaspool täiesti kaasaegseid suurlinnu ja sisserännukeskusi) kandsid üllatavalt paljud mehed nõõpaugus väikesi (mitut värvi) märke, mis kõige rohkem meenutasid Aulegioni rosetti. Kui küsiti, mis see on, siis nimetati tavaliselt mingit mõnikord salapärase fantaasianimega ühingut. Selle mõtteks ja eesmärgiks osutus peaaegu alati matsekassa funktsioon, selle kõrval väga mitmesuguste muude teenuste pakkumine, sageli aga, ja seda moodsast laostumisest kõige enam puutumata aladel, andsid nad oma liikmeile (eetilise) õiguse pöörduda vennaliku abi saamiseks iga jõuka ühingukaaslase poole juhul, kui nad oma majanduslikes raskustes ise süüdi polnud, ning mitmel mulle tollal teadaoleval juhul jällegi täpselt *mutuum date nihil inde sperante* põhimõtte kohaselt või väga madala protsendimääraga. Nõue, mida ühingukaaslased ilmselt ka meelsasti täitsid. Seejuures — ja see oli ka siin peamine — rajanes liikmekssaamine taas ballotaazil pärast eelnevat kontrollimist ja eetilise usaldatavuse kindlakstegemist. Ning seega tähendas roseti nõõpaugus: "Ma olen kontrollitud ja ennast tõendanud ning oma kuuluvusega garanteeritud džentelmen" — eelkõige jällegi proovilepandud **krediidivõimelisuse** ärilises mõttes. Ka siin võis teha kindlaks, et see legitimatsioon tihti mõjutas täiesti otseselt ärilisi võimalusi.

Kõik need nähtused, mis — vähemalt usulised — paistsid olevat üsna kiiresti kadumas¹², olid peamiselt piiratud kodanliku keskkihiga. Nad olid eriti tüüpiliseks abivahendiks, et tõusta keskmiseks kodanlikuks ettevõtjaks ning et levitada ja säilitada kodanlik-kapitalistlikku ärietost selle keskkodanluse laiades hulkades (kaasa arvatud farmerid). Nagu teada, kuulus suur hulk (va-

¹²Mõned haritud ameeriklased pidasid neid asjaolusid sageli teatud pahameele ja põlastusega *humbug'*iks [Jamaks. *Tlk.*] ning iganditeks või eitasid neid üldse; paljudele olid nad — nagu WILLIAM JAMES mulle kinnitas — tõepoolest täiesti tundmatud. Paljudel aladel elasid need rudimendid aga vahel grotesksena tunduval kujul veel edasi.

nemas generatsioonis küll enamik) Ameerika *promoter*'eid, *captains of industry*'eid, multimiljonäre ja ka trustimagnaate formaalselt sektidesse, eriti baptistide hulka. Kuid siiski olid nad sektandid loomulikult sageli ainult konventsionaalsetel põhjustel, nagu meilgi, ja üksnes isiklik-seltskondlikuks, mitte äriliseks legitimeerimiseks. Sest nii nagu juba puritaanide ajastulgi ei vajanud säärased "majanduslikud üliinimesed" ühtegi sellist tuge ja nende "religioosus" oli loomulikult tihti enam kui kahtlase siirusega. Tolle spetsiifiliselt usulise orientatsiooni kandjaks (mille puhul tuleb väga hoiduda seda pidamast ainult oportunistmist tingitult¹³) oli samuti nagu XVII ja XVIII sajandil eelkõige keskseisus, selle sees ning sellest **tärkavad** kihid. Ent kunagi ei tohi jätta tähele panemata, et ilma nende usuühingute toetatava meetodilise eluviisi omaduste ja printsiipide sellise universaalse levikuta poleks kapitalism veel tänapäeval olnud koguni Ameerikas selline, nagu ta on. Pole olemas ühtegi epohhi mingi maailma majandusregiooni ajaloos, peale rangelt feodaalsete või patrimoniaalsete, kus oleksid puudunud PIERPONT MORGANI, ROCKEFELLERI, JAY GOULDI taolised kapitalistlikud tegelased ning muutunud on ainult tehnilised **vahendid**, mida nad kasutasid. **Nemad** seisid ning seisavad "sealpool head ja kurja", ent kunagi pole neil olnud otsustavat osa selles, milline majanduslik **vaim** mingil ajastul ja territooriumil **valitses**, ükskõik kui kõrgelt nende majandust ümberkujundavat tähendust muidu ka hinnata. Eelkõige polnud nad spetsiifiliselt oksidentaalse **kodanliku** "vaimu" loojaks ning nemad ei saanud ka selle kandjaks.

Siin pole vaja üksikasjalikult peatuda nende ja arvukate samasuguste eksklusiivsete, end ballotaaži abil täiendavate Ameerika ühingute ning klubide poliitilise ja sotsiaalse tähtsuse juures. Alates kooli *Boy's Club*'ist kuni *Athletic Club*'i või *Greek Letter Society*'ni [Poisteklubi; spordiklubi; üliõpilasselts, mille nimetuks on mõni kreeka tähtede kombinatsioon. *Tlk.*] või ükskõik millise muu samalaadse üliõpilasklubini, seejärel ühena paljust äri meeste ja kodanluse eliidklubidest või lõpuks suurlinna

¹³"Silmakirjalikkus" ja konventsionaalne oportunist oli neis asjus sealpool ookeani vaevalt et tugevamini arenenud kui meil, kus samuti oli võimatu olla "väljaspool kofessiooni olev" ohvitser või ametnik ja Berliini ("aarialasest") linnapead ei kinnitatud ametisse, sest ta ei lasknud oma last ristida. Erinev oli ainult **suund**, mida mööda see konventsionaalne "silmakirjatsemine" liikus: ametnikuks saamine meil, ärivõimalused seal.

plutokraatide klubina saatis veel eelmise põlvkonna tüüpilist jänkit kogu elu jooksul sari sääraseid eksklusiivseid seltse. Neisse vastuvõtu saavutamine oli võrdväärne karjääripääsmega, eelkõige tõendiga **omaenda** enesetunde kohtule — olla “usaldusväärne”. Üliõpilane, kes kolledžis ei pääsenud **mitte ühessegi** klubisse (või klubilaadseesse seltsi), oli tavaliselt omamoodi paaria (olen kuulnud enesetappudest vastuvõtmata jätmise pärast), ärimees, poessell, tehnik või arst, keda sama saatus tabas, oli enamasti küsitava kasutamisevõimega. Tänapäeval kannavad paljud seda sorti klubid neid seisuslikke aristokratiseerumistendentse, mis alasti plutokraatia kõrval ja osalt sellele **vastupidiselt** (mida tuleb eriti tähele panna) iseloomustavad Ameerika kaasaegset arengut¹⁴. Ent minevikus ja kuni kaasajani oli see just üks spetsiifiliselt ameerikaliku **demokraatia** tunnuseid: et see demokraatia polnud **mitte** indiviidide vormitu liivahunnik, vaid rangelt eksklusiivsete, ent vabatahtlike **ühingute** rägastik. Kui ameeriklased veel üsna hiljuti sünnipära ja **päritud** rikkuse, ameti ja diplomeeritud hariduse prestiiži üldse ei tunnustanud või tegid seda nii vähesel määral, nagu mujal maailmas väga harva ette on tulnud, siis olid nad ometi väga kaugel sellest, et iga ettejuhtujat avasüli endaga

¹⁴Palja “raha” eest ostetakse ka Ameerikas küll võimu, aga mitte sotsiaalseid auavaldusi. Loomulikult on raha üheks vahendiks neid saavutada. Samuti nagu meil ja kõikjal. Ainult meil oli selleks eespool viidatud tee: rüütlimõisa ostmine, fideikomissi rajamine, aadeldamisürik, mis siis võimaldas **lapselaste** vastuvõtmist aadlike “seltskonda”. Sealpool ookeani pidas **vana** traditsioon mehest, kes **ise** oli midagi saavutanud, rohkem lugu kui pärijast ja sotsiaalse austuse juurde viisid auväärased sidemed auväärse kolledžis, varem tegi seda kuulumine auväärseesse sekti (näiteks presbüterlaste hulka, kelle kirikupinkidel New Yorgis võis leida pehmeid patju ja lehvikuid), nüüd ennekõike auväärseesse **klubisse**. Peale selle nüüd, milline on elamu (“sellel” *Street*’il [Peatänaval. *Tlk.*], mis keskmistes linnades peaaegu kunagi ei puudu), riietus, spordiala. Alles viimasel ajal: pärinemine *Pilgrims Father*’dest [“Isad palverändurid”, 1620. a laeval “Mayflower” Uus-Inglesmaale saabunud inglise puritaanid. *Tlk.*], Pocahontasest või teistest indiaani daamidest jm. Lähemalt ei saa siin seda käsitleda. Massilised on plutokraatia *pedigree*’de [Sugupuude. *Tlk.*] uurimisega tegelevad igat liiki tõlkebürood ja agentuurid. Kõik nood sageli ülimalt grotesksed nähtused kuuluvad Ameerika “seltskonna” euroopastumise ulatuslikku valdkonda. [Vt lisaks Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, V: 535. *Saksak. väljaande toim.*]

võrdsena vastu võtta. Muidugi ei oleks Ameerika farmer (veel pooleteise aastakümne eest) viinud külalist mööda oma põllul kündvast (ameeriklasest) sulasest, ilma et külaline poleks pidanud sulasega pärast pidulikku esitlemist “kätt raputama”. Muidugi oli igas tüüpilises Ameerika klubis absoluutselt lubamatu igasugune vihje sellele, et näiteks piljardit mängivad klubiliikmed on omavahel peremehe ja poeselli vahekorras — siin valitses džentelmenide võrdsus¹⁵. Muidugi kohanes Ameerika töölise abikaasa, kelle minuga koos einestav ametiühingutegelane kaasa tõi, täielikult kodanliku leedi riietuse ja käitumisega, olles vaid veidi lihtsam ja kohmakam. Ent kui keegi, oli ta positsioon ükskõik milline, tahtis olla selles demokraatias täisväärtuslik, siis ei pidanud ta ainult kodanliku *society* [Seltskonna. *Tlk.*] konventsioonidele alistuma, kaasa arvatud väga ranged meestemoed, vaid ta **pidi** ka kõigi reeglite kohaselt saama näidata, et tal oli õnnestunud lasta end valida mõnda küllaldaselt legitiimseks peetud ükskõik millist liiki sekti, klubisse või seltsi ja seega läbi lüüa, olles ennast džentelmenina **tõendanud**¹⁶. Kellel see ei õnnestunud, see polnud džentelmen; kes seda halvaks pani — nagu enamik sakslasi¹⁷ —, muutis oma elu raskeks, iseäranis just ärialaselt.

Siiski, nagu öeldud, pole nende nüüd nii põhjalikult muutuvate olude sotsiaalne tähendus siinse uurimuse teemaks. Meid huvitab eeskätt see, et ilmalike, end ballotaazi abil täiendavate klubide ja seltside kaasaegne seisund on igati nende vabatahtlike ühenduste prototüübi — **sektide** — kunagise kaugelt erandliku tähenduse **sekulariseerimis**protsessi tulemus. Ning seda just ehtsate jänkide kodumaal Põhja-Atlandi osariikides. Meenuta-

¹⁵Ameerika sakslaste klubides polnud see alati nõnda. Küsides ühelt noorelt New Yorgi sakslasest kaupmehelt (parima hansapärase nimega), et miks nad kõik taotlevad vastuvõttu ameerika klubisse õige mugavalt sisustatud saksa klubi asemel, sain vastuseks: ka nende (Ameerika sakslastest) ülemused mängivad alluvatega vahel piljardit, aga nii, et oleks tunda, kui “ülivena” see nende poolt on.

¹⁶Meil on paralleeliks korporantide värvikandmise ja reservohvitseripatendi tähtsus *commercium*'i ja *conubium*'i [Suhtlemise ja abielumise. *Tlk.*] jaoks ning “satisfaktsioonivõimelisuse” kõrge seisuslik tähendus. Asja olemus on sama, aga **suund** ja materiaalne **toime** on iseloomulikult erinevad.

¹⁷Ent vt üle-eelmist märkust. Minek ameeriklaste **klubisse** (koolis või hiljem) on alati määravaks asjaoluks saksluse kaotamisel.

gem eelkõige veel kord, et Ameerika demokraatias on üldine ja ühetaoline valimisõigus (mittevärvilistele; sest neegritel ja kõigil segaverelistel pole seda *de facto* tänapäevalgi) ning samuti “kiriku lahutamine riigist” saavutatud alles hiljuti, peamiselt XIX sajandi algusest saadik, ja et koloniaalajal oli Uus-Inglismaa keskosas, eelkõige Massachusettsis, osariigi täieõiguslikuks kodanikuks saamise eelduseks (mõne teise tingimuse kõrval kõige tähtsamana) täieõiguslikuks liikmeks olemine **kirikukoguduses**, mis otsustas omalt poolt, keda liikmeks võtta ja keda mitte¹⁸. Ja nagu kõik puritaanlikud sektid selle sõna laiemas tähenduses otsustasid nad seda **eluviisides** väljenduva usulise kvaliteedi **tõendamise** põhjal. Mitte vähem polnud mõnda aega enne iseseisvussõda Pennsylvanias kveekerid osariigi valitsejad, kuigi nad formaalselt ei olnud ainsad täieõiguslikud kodanikud (vaid ainult ulatusliku valimisringkondade geomeetria tõttu). Koguduslike õiguste täiel määral nautimise, eriti **armulauast** osavõtmise tohutu sotsiaalne tähtsus sektides aitas kaasa selle askeetliku kutseetika kasvatamisele, mis on adekvaatne kaasaegse kapitalismiga tema **tekkeajal**. Sest täpselt samuti, nagu seda nende minu

¹⁸Koguduste rajamine **eelnes** Uus-Inglismaale väljarändamisel sageli poliitilisele sotsialiseerumisele (palverännuisade tuntud pakti moodi). Nii ühinesid 1619. a Dorchesteri immigrandid esmalt — **enne** väljarändamist — **kiriklikuks** koguduseks ja valisid pastori ning kooliõpetaja. Massachusettsi koloonias oli kirik vormiliselt täiesti iseseisev korporatsioon, mis muidugi võttis ainult kodanikke oma liikmeks ning millesse kuulumine oli teisest küljest kodanikuõiguste eelduseks. Samuti olid algul New Havenis (enne selle vägivaldset liitmist Connecticutiga) kirikusse kuulumine ja hea käitumine (= armulauale lubamine) kodanikuõiguste eeltingimuseks. Seevastu Connecticutis (1650. a) oli *township* [Linnakogukond; USAs maakonna (*county*) allühik. *Tlk.*] kohustatud kirikut ülal pidama (hälve independentluse rangetest printsipiidest presbüterluse suunas). See tähendas otsekohe mõningal määral pehmemat praktikat: pärast New Haveni inkorporeerimist piirati seal kiriku osa sertifikaatide jaotamisel nii, et vastav isik pidi olema usuliselt laitmatu ja küllaldaselt jõukas. Massachusetts pidi juba XVII sajandil Maine’i ja New Hampshire’i liitmise puhul loobuma usulise kvalifikatsiooni kogu rangusest poliitiliste õiguste saamiseks. Ning ka kirikusse kuulumise küsimuses tuli minna kompromissidele, millest kuulsaim on 1657. a *Halfway-Covenant. Membership* [Liikmeksolek. *Tlk.*] laienes ka neile, kes ei tõendanud oma uuestisündi, **ent armulauale** neid kuni XVIII sajandi alguseni ei lubatud.

isiklike kogemuste varal Ameerika osas on näitlikustatud, mõjus askeetlike sektide religioosus mitme sajandi jooksul tõestatavalt kõikjal, ka Euroopas.

Kui vaatame tagasi just nende protestantlike sektide kiriklike eelloole¹⁹, siis leiame nende dokumentidest, eelkõige kveekeritel ja baptistidel, kuni XVII sajandini (ja eriti siis) pidevat juubeldamist selle üle, et patused "ilmälapsed" umbusaldavad üksteist isegi äriasjus ja usaldavad hoopis vagade usuliselt tingitud õiglust²⁰, mistõttu neile ja ainult neile antakse krediiti ning raha hoiule ja ostatakse nende poodidest, sest seal ja ainult seal on soliidne ning **kindlate hindadega** teenindamine — baptistid teatavasti peavad ammust ajast oma teeneks, et nad esimesena võtsid kindlad hinnad oma põhimõtteks²¹. See, et jumalad õnnis-

¹⁹Esitame veel mõned Saksamaal mitte eriti tuntud teosed. Lühikäsitte **baptistide** ajaloo kohta annab VEDDER 1897. *Hanserd Knolly* kohta CULROSS 1895. Ristijate ajaloo kohta BAX 1902. SMITHist räägib DEXTER 1881. *Hanserd Knollys Society* tähtsamaid publikatsioone (London 1846jj) tsiteeriti juba. Muud ametlikud dokumendid leiduvad teoses *The Baptist...* 1876–1899. Kveekeritest on peale eespool tsiteeritud SHARPLESSi teose veel APPLGARTH 1892, LORIMER 1902, SEISS 1902. Uus-Inglismaa kohta (peale DOYLE'i) vt *Massachusetts Historical Collections*, peale nende WEEDEN 1890, HOWE 1899. *Covenant*'i idee arengust vanemas presbüterlusel, selle kirikuarist ja suhtumisest ametlikku kirikusse ühelt poolt ning kongregatsionalistidesse ja sektantidesse teiselt poolt vt BURRAGE 1904 ja 1912, lisaks MACPHAIL 1908, BROWN 1910; olulisi dokumente vt USHER 1905. Siin loetletu on ainult äärmiselt esialgne konstateering **meie jaoks** olulisest.

²⁰See oli XVII sajandil nii täiesti endastmõistetav, et — nagu juba varem mainitud — BUNYAN laseb oma teoses *Pilgrim's Progress* (lk 114) "Hr. Rahaarmastajat" (*Mr. Money-love*) lausa põhjendada, et vaga peaks olema **selleks, et rikkaks saada**, eriti klientuuri suurendamiseks; sest see, miks vagaks saadakse, peaks olema ükstapuha.

²¹Peale nende ka kveekerid, nagu näitab järgnev tsitaat, millele osutas hr. EDUARD BERNSTEIN: *But it was only in matters which related to the law of the land where the primitive members held their words and engagements sacred. This trait was remarked to be true of them in their concerns in trade. On their first appearance as a Society they suffered as tradesmen, because others, displeased with the peculiarity of their manners, withdrew their custom from their shops. But in a little time*

tavad rikkusega noid, kes neile ohverdamisega või oma eluviiside poolest on meelepärsed, oli kahtlemata kogu maailmas levinud kujutus. Et seda aga ometi teadlikult seostati **sääraste** usuliste eluviisidega, mis vastasid varakapitalistlikule põhimõttele *honesty is the best policy* [Ausus on parim poliitika. *Tlk.*], see tuleb küll mitte absoluutse erandina, kuid siiski niisuguse pidevuse ja järjekindlusega ette **ainult** nende protestantlike sektide juures²². Ent mitte ainult see eetika, millest juba eelmises artiklis oli lähemalt juttu, ei ulatu tagasi askeetlike sektide tekkimise algusse, vaid eelkõige protestantliku sektantluse sotsiaalsed **preemiad** ja kasvatusvahendid ning üldse kogu organisatoorne alus koos kõigi selle toimetega. Need tänapäevased rudimendid Ameerikas on elu kirikliku reglementeerimise kunagi äärmise läbitungivusega toimiva organiseerimise võsud. Tehkem lühikeses ülevaates endale selgeks nende olemus, toimimise viis ja suund.

Protestantismis ilmus *believers' church*'i [Usklike kiriku. *Tlk.*], s.t tõeliselt püha rahva rangelt "õigete" kristlastega piir-

the great outcry against them was that they got the trade of the country into their hands. This outcry arose in part from a strict exemption of all commercial agreements between them and other, and because they never asked two prices for the commodities they sold. ["Ainult neis asjus, mis olid seotud maa seadustega, pidasid tollased liikmed oma sõna ja kohustusi pühaks. Mainiti, et see joon kehtib nende puhul ka kõigis nende kaubanduslikes ettevõtmistes. Oma esimesel ülesastumisel Selt-sina (Sõprade Selt on kveekerite usulahu ametlik nimi) kandsid nad kaotusi kaupmeestena, sest teised, kes ei olnud rahul nende veidrate kommetega, keeldusid ostmast nende poodidest. Ent vähese aja pärast tekkis suur pahameel selle üle, et nad olid haaranud kogu kaubanduse seal kandis enda kätte. Osalt oli see pahameel tingitud sellest, et nad hoidusid kõigist kaubanduslikest kokkulepetest teistega ja **et nad kunagi ei nõudnud müümisel kaht erinevat hinda oma kaupade eest.**" *Tlk.*] (CLARKSON 1867: 276; esimene trükk ilmus umbes 1830. a.)

²²Kogu tüüpiliselt kodanlik eetika oli kõigi askeetlike sektide ja palvetunnipidajate juures algusest peale ühine ning identne selle eetika-ga, mis Ameerika sektantidel oli veel kuni kaasajani omane. Näiteks metodistidel oli keelatud: 1. teha palju sõnu ostmise ja müümise juures ("tingida"); 2. kaubelda salakaubaga; 3. võtta suuremat protsenti, kui lubas kohalik seadus; 4. "koguda maist vara" (= muuta kapitali "varanduseks"); 5. võtta krediiti teadmiseseta, kas tagasimaksmine on võimalik; 6. igasugune raiskamine.

duva, seetõttu vabatahtliku ja maailmast eemale tõmbunud kogukonna printsiip esmakordselt selgelt nähtavale aastail 1523–1524 Zürichi taasristijate juures²³, kes seadsid 1525. aastal sisse täiskasvanute ristimise (kaasa arvatud eventuaalne taasristimine) seoses TH. MÜNZERiga; see oli mõistnud laste ristimise hukka, ent polnud nõudnud selle lõplikku tagajärge — lastena ristitud täiskasvanute veelkordset ristimist (taasristimist). Rändavad käsitöösellid, kes olid ristijate liikumise peamised kandjad, viisid selle pärast iga mahasurumist üha uutele aladele. Siin pole võimalik üksikshaaval käsitleda selle voluntaristliku ilmaliku askeesi väljendusid — vanu taasristijaid, mennoniite, baptiste, kveekereid — ega mitte ka uuesti selgitada, kuidas iga askeetlik denominatsioon, ka kalvinism²⁴ ja metodism, ikka uuesti samale teele lähevad: kas eeskujulike kristlaste konventiklid kiriku sees (pietism) või siis

²³ Allikaks on ZWINGLI sõnad ja tema *Elenchus contra catabaptistas*. On iseloomulik, et ZWINGLI oli oma koguduses väga palju tege- mist antipedobaptistidega [Laste ristimise vastastega. *Tlk.*], kes omakor- da pidasid taasristijate “eraldumist”, seega nende vabatahtlikkust Püha- kirja põhjal **hukkamõistu** vääriliseks. Kõigi *wicked liar*’ite [Õelate va- letajate. *Tlk.*] kirikust väljaheitmist ja armulauale **ainult faithful**’ide [Us- tavate. *Tlk.*] ning nende laste lubamist nõudis üks braunistide [1581. aastal Robert Browne’i asutatud ja hiljem Henry Barrowe’i juhitud sekt Ing- lismaal ning Hollandis, mis järgmisel sajandil sai tuntuks independentide nime all. *Tlk.*] petisioon kuningas JAMES I-le 1603. a. Ent ka (tõe- näoliselt) 1584. a (esmakordselt originaali põhjal avaldatud PEARSON 1912) (presbüterliku) *Directory of Church Government*’i artikkel 37 nõuab ainult nende isikute armulauale lubamist, kes distsipliinile allu- vad või *litteras testimoniales idoneas aliunde attulerint* [Esitavad oma korralikkuse kohta kirjalikud tõendid. *Tlk.*].

²⁴ Loogiliselt *ecclesia pura* [Puhta kiriku. *Tlk.*] nõudest tuleneva sektantlik-voluntaristliku printsiibi problemaatika sektipõhimõttest loo- buva reformeeritud (kalvinistliku) kiriku jaoks paistab kaasajal eriti il- mekalt silma ABR. KUYPERi juures (keda tunti hiljem Hollandi pea- ministrina). Eelkõige tema lõplikus programmis *Separatie en Doleantie* (Amsterdam, 1912). Probleemi peab ta mittekatooliiklikus kristluses puuduva ilmeksimatu õpetaja**ameti** tagajärjeks, mis tingivat seda, et nähtava kiriku “keha” ei saa olla *Corpus Christi* vanade reformeerit- ute mõttes, vaid see peab jääma paratamatult jagatuks ajas ja ruumis ning olema inimlike puuduste kütkes. Nähtav kirik tekkivat ainult usk- like **tahteaktiga** neile Kristusest antud õigusel ja *potestas ecclesiastica*’t [Kiriku võimu. *Tlk.*] polevat seetõttu ei Kristusel endal ega mi-

laitmatuks kuulutatud täieõiguslike kirikuliikmete kogu isandaina kiriku **kohal**, millesse ülejäänud kuuluvad vaid passiivse ja

nister'idel [Siin: vaimulikel. *Tlk.*], vaid ainult usklike kogudusel (seos VOËTiga). Koguduste õiguslikult vabatahtliku kokkutulekuga — mis aga olevat **usuline kohustus** — tekkivat suurem ühendus. Roomakatoliku põhimõtet, et see, kes on kiriku liige, on *eo ipso* [Iseenesest. *Tlk.*] ka oma elukoha koguduse liige, ei tunnustatavat. Ristimine tegevat ainult passiivseks *membrum incompletum*'iks [Puudulikuks liikmeks. *Tlk.*] ega andvat mingeid õigusi. Mitte üksnes ristimine, vaid alles *belijdenis en stipulatie* muudab aktiivseks koguduseliikmeks õiguslikus mõttes ja kogudusse kuulumine (ning ainult see) olevat identne *disciplina ecclesiae*'le [Kiriku distsipliinile. *Tlk.*] allumisega (taas seos VOËTiga). Kanooniline õigus tegelevat vaid **nähtava** kiriku **inimeste** poolt loodud ja jumaliku korraga küll seotud, kuid seda ennast mitte esindavate dogmadega (vt VOËT, *Politica ecclesiastica*, vol. I: 1, 11). Kõik need on reformeeritud kiriku üldise administratiivõiguse independentlikud muutmised (nagu seda eriti hästi on kujutanud RIEKER) **koguduse**, s.t **ilmikute** aktiivse osavõtu mõttes kogudusse vastuvõtmisel. See terve koguduse kaastegevus oli ka Uus-Inglismaal algselt braunistlike independentide poolt kinnipeetav programm pidevas võitluses edukalt pealetungiva “džonsonistliku” *ruling elder*'ite [Vanemate. *Tlk.*] valitsemist kirikus esindava suunaga. See, et vastu võtta tohtis ainult *regenerate*'e [Taassündinuid. *Tlk.*] (“40-st ainult ühe”, nagu arvas BAYLY), oli iseendast mõistetav. Samasugune oli XIX sajandil ka šoti independentide kirikuteooria (vt SACK), kes samuti nõudsid erilist vastuvõtuotsust. KUYPERi kirikuteooria ise **pole** aga sugugi “kongregatsionalistlik”. Tema poolt statueeritud üksikkoguduste usuline kohustus astuda ja kuuluda üldkirikusse jääb ainult siis ära ning *separatie* [Eraldumise. *Tlk.*] kohustus tekib alles siis — sest ühes paigas saab olla ainult **üks** seaduslik kirik —, kui *doleantie* (katse aktiivse protesti ning passiivse obstruktsiooni abiga raiskuläinud üldkirikut parandada; sõna *doleeren* esineb protesteerimise tähenduses juba XVII sajandil) on lõplikult pärast kõigi vahendite ammendumist luhta läinud ja tuleb vägivallale alla anda. Siis on kindlasti iseseisev konstitueerumine kohuseks, sest kirikus pole “alamaid”, vaid usklikud peavad ise Jumalast antud ameteid. Seetõttu **võivad** revolutsioonid olla ka kohustuseks Jumala ees. (KUYPER 1886a: 30/1.) — KUYPER (nagu VOËTki) asub vanal independentlikul seisukohal, et ainult **armulauast** osa võtma lubatud on kiriku täieõiguslikud liikmed ja üksnes nemad on võimelised oma laste ristimise eest vastutust enda peale võtma; **vaimses** mõttes on usklikud sisemiselt pöördunud, **õiguslikus** mõttes ainult armulauale **lubatud**.

kirikukarile allutatud alamate kristlastena (independentism). Protestantismi läbib sajandite jooksul ZWINGLIst kuni KUYPERi ja STÖCKERini sisemine ja väline konflikt nende kahe struktuuri-printsipi vahel: "kirik" õndsakstegeva institutsioonina või "sekt" usuliselt kvalifitseeritute ühendusena. Ent siin tahame tuua silme ette üksnes voluntaristliku printsipi **praktilikas** oluliste **tagajärgede** mõju käitumisele. Meenutagem vaid seda, et määrav idee **armulaua** (tolle keskne sotsiaalne tähtsus kristlikele kogudustele tõuseb selle kaudu esile) puhtana hoidmisest pühitsematute osavõtust ei toonud küll veel kaasa sektide loomist, vaid ommoodi kirikukari kasutamise eriti predestinatsiooni pooldavate puritaanide juures ning see lähenes toimelt sektide distsipliinile²⁵. Sektide endi juures oli aga, eriti nende tekkimise ajal, see

²⁵Ka KUYPERi jaoks on põhiline eeldus pidada **patuks** armulauda uskmata osavõtust mitte puhtana hoida (KUYPER 1886b: 41, viited 1 Kor 11, 26, 27, 29, 1 Tim 5, 22, Apokr 18, 4). Küll pole kirik iialgi võtnud seisukohta halastusest "Jumala palge ees" — erinevalt "labadistidest" (radikaalsetest pietistidest). Kuid armulauale lubamise üle otsustavat **ainult** usk ja **käitumine**. Madalmaade XVI ja XVII sajandi sinodite arutlused kubisevad arvamustest armulauale lubamise eeltingimuste kohta; 1574. a Lõuna-Hollandi sinod otsustas, et armulauda ei anta seal, kus pole organiseeritud **kogudust**, mille vanemad ja diakonid kannaksid hoolt, et ükski vääritud sellest osa võtma ei pääseks; 1575. a Rotterdami sinod ei lubanud armulauast osa võtta neil, kes avalikult kõlvatud elu elavad (luba tuli koguduse **vanematelt**, mitte üksnes vaimulikult, ja peaaegu alati on **kogudus** see, mis kahtlusi avaldab, jutlustajad on tihtipeale hoopis leebemad; vt näiteks ühe juhtumi kirjeldust teoses REITSMA, VAN VEEN 1892–1899, II: 231; 1619. a Leideni sinodi 114. artikkel tõstatab küsimuse, kas tohib armulauast osa võtma lubada meest, kelle naine on anabaptist; Deventeri provintsiaalsinodi artikkel 24 küsib sedasama ühe "lombardi" sulase kohta; Alkmaari sinodi 1599. a 11. artiklis ja 1605. a 28. artiklis on juttu "pankrotitegijaist" ning 1618. a Enkhuizeni sinodil inimestest, kes on sõlminud akordileppe [Leping võlglaste ja võlausaldaja vahel võlgade osalise tasumise kohta, millega kogu võlg kustub. *Tlk.*]. Viimasele küsimusele antakse jaatav vastus juhul, kui konsistoorium leiab varanduse olevat selleks piisava, reserveerides võlgniku enda ja tema perekonna toitmiseks ning riietamiseks kuluva summa, eriti aga siis, kui **kreeditorid** kuulutavad, et nad on akordiga rahul ja võlgnik tunnistab oma võlga. "Pandimajapidajate" armulauale mittelubamise kohta vt eespool (II osa, märkus 201 [Aka-

idee vahetult määravaks²⁶. Juba esimene järjekindel voluntarist ROBERT BROWNE esitas oma traktaadis *Treatise of Reforma-*

deemia, 1994, nr 2, lk 419. *Tlk.*). Kokkusoimatute abikaasade kohta vt REITSMA, VAN VEEN 1892–1899, III: 91; *op. cit.*: 176 räägib protsessiosaliste leppimise nõudest enne armulauale lubamist, nende eemalejätmisest seniks, kuni protsess kestab, ning auhaavamisprotsessis kaotajaks pooleks osutunu tingimisi lubamist, kui ta on apellatsioonini esitanud. — Esmakordselt rakendas armulauast kõrvalejätmist, kui puudus kõlblikkuskontrolli rahuldav tulemus (ent tollal teostas kontrolli veel **hingekarjane**, mitte kogudus), Calvin Strasbourg'i prantsuse pagulaste koguduses. Vastavalt tema esialgsele kontseptsioonile (*Institutio christ. rel.*, IV, p. 2, § 4 kirjeldab ekskommunikatsiooni **Jumala** otsuse promulgatsioonina) pidi õigupoolest välistatama üksnes vastalised, kuid seda käsitleti (*op. cit.*: § 4) ka "parandusvahendina". Ameerikas on vormiline ekskommunikatsioon baptistide juures tänapäeval vähemalt suurtes linnades väga haruldane ning praktikas kasutatakse selle asemel *dropping*'it, vaikselt kogudusest väljaarvamist. Sektides ja independentide kogudustes olid alati kirikukari tüüpilisteks kandjateks **ilmikud**, kuna kalvinistlik-presbüterlik kirikukari taotles esialgu otsest läbimõeldud valitsemist riigi ja kiriku üle. Siiski arvas juba inglise presbüterlaste *Directory* (vt eespool märkust 23) ilmikutest kogudusevanemad võrdsel hulgal vaimulikega *classis*'e ja kirikuvalitsuse kõrgemate instantside hulka.

Erinevalt olid aga sealjuures siiski korraldatud vanemate ja koguduse omavahelised suhted. Samuti nagu (presbüterlik) "pikk parlament" andis armulauast eemaldamise 1645. a (ilmik)vanemate kätte, tegi seda *Cambridge Platform* 1647. a paiku Uus-Inglismaal. Kuid šoti independentidel oli komme veel XIX sajandi keskel saata andmeid halbade eluviiside pärast erilisele komisjonile, mille aruande põhjal siis terve **kogudus** otsustas ekskommunikatsiooni üle vastavuses rangema käsitlusega kõigi üksikliikmete solidaarset vastutusest. See vastas täielikult ülal märkuses 23 tsiteeritud braunistlikule usutunnistusele, mis esitati 1603. a kuningas James I-le (DEXTER 1881: 308), sest "džonsonistid" pidasid (valitud) *elder*'ite [Vanemate. *Tlk.*] suveräänsust Piibli põhinevaks, mistõttu need pidid tohtima ka koguduse otsuse vastaselt ekskommuniteerida (ajendiks oli AINSWORTHi lahkulöömine). Vastavate suhete kohta varainglise presbüterlaste juures vt eespool märkuses 19 tsiteeritud kirjandust ja märkuses 23 tsiteeritud PEARSONi dissertatsiooni.

²⁶Sama põhimõtet esindasid muide ka Madalmaade **pietistid**. LODENSTEIJN näiteks asus seisukohale, et ei tohi käia armulaul koos

tion without tarying for anie (arvatavasti 1582. a) peamotiivina episkopaalkiriku ja presbüterluse taunimiseks sunduse saada armulauda koos *wicked men*'iga [Õelatega. *Tlk.*]²⁷. Presbüterlikus kirikus nähti asjatult vaeva, et seda probleemi lahendada. Juba ELIZABETHi ajal oli see peamiseks punktiks Wandsworthi konverentsil²⁸. Küsimus, **kes** tohib armulaua saamisest eemale jätta, tõusis Inglise revolutsiooniaegses parlamendis pidevalt päevakorda. Algul (1645. a) pidid *minister*'id ja *elder*'id (järelkult ilmi-kud) saama selle üle vabalt otsustada. Seejuures püüdis parlament teha kindlaks juhtumeid, mille tagajärjeks pidi olema ekskommunikatsioon, ning kõigil muudel juhtudel siduda neid parlamendi konsensusega — see oli “erastiaanlus”, mille vastu Westminsterisse kogunenud teravalt protesteerisid. Independentide partei paistis silma sellega, et lubas armulauast osa võtma peale kohalike koguduste täisväärseks tunnistatud liikmete ainult neid, kellel oli tunnistus (*ticket*); väljastpoolt tulnuile jagati tunnistusi ainult usuliselt kvalifitseeritute soovitusel. Teistesse paikadesse asunuile ja reisijaile antavad kvalifikatsioonitunnistused (*letters of recommendation*) on igatahes tuntud juba XVII sajandil²⁹. Ametliku

mittetaassündinutega (sellisteks peab ta selgesõnaliselt neid, kes ei kanna endal taassünni **märki**); ta läks veel kaugemale, soovitades, et koos **lastega** ei loetaks **meieisapalvet**, sest nad pole ju veel saanud “Jumala lasteks”. Veel KÖHLER kohtas Madalmaades aeg-ajalt seisukohta, et taassündinud ei tegevat üldse pattu. Ortodoksne kalvinism ning jahmatav kinnipidamine Piiblist esinesid eriti väikekoodanluse hulgas. Just ortodoksid protesteerisid teoloogilist haridust umbusaldades 1852. a kirikukorralduse vastu, mis jättis liiga vähe kohti sinodites **ilmikutele** (peale selle puudus sealt küllalt range *Censura morum* [Käitumise kontroll. *Tlk.*]. Need nõuded oleksid olnud mõeldamatud Saksamaal ükskõik millise luterlik-ortodoksse kirikupartei poolt.

²⁷Vt DEXTER 1880: 97.

²⁸Inglise presbüterlased tahtsid ELIZABETHi ajal tunnustada anglikaani kiriku 39. artiklit (peale artiklite 34–36, mis meile siin huvi ei paku).

²⁹XVII sajandil olid väljastpoolt tulnud baptistide lubamiseks mõne kohaliku baptistikoguduse armulauale nõutavad *letters of recommendation*; mittebaptiste tohtis armulauale lasta ainult pärast nende katsumist ja koguduse otsust (lisa 1689. a *Hanserd Knollys Confession*'i 1817. a väljaandele, West Church, Pennsylvania). Vajaliku kvalifikatsiooni saanutele kehtis ka nende juures dogmaatiline armulaua**kohustus**;

kiriku sees üritasid BAXTERi konventiklid (*associations*), mis 1657. aastaks tegutsesid 16 krahvkonnas, end esitada omamoodi vabatahtliku tsensuuriasutusena, tahtes abistada vaimulikke kvalifikatsiooni kindlakstegemisel ja *scandalous person*'ite [Skandaalsete isikute. *Tlk.*] eemalejätisel armulauast³⁰. Sama eesmärki taotlesid juba Westminsteri kogu *5 dissenting brethren* [5 lahku lõõnud venda. *Tlk.*] (Hollandis emigratsioonis olnud kõrgemate klasside liikmed) oma ettepanekuga asutada *parish*'i [Kirikukihelkond. *Tlk.*] **kõrvale** voluntaristlikud kongregatsioonid ning anda ka neile õigus võtta osa sinodi valimistest. Kogu Uus-Inglismaa kirikulugu on täis võitlust selle üle, keda lubada osa võtta sakramentidest (sealhulgas näiteks ka vaderiks olla), kas tohib ristida lapsi, kelle vanemaid ei lubata armulauale³¹, milliseid ettevaatusabinõusid sealjuures kasutada jne. Raskus seisnes ju selles, et kui keegi **tohtis** armulauast osa võtta, siis ta ka **pidi** sellest osa võtma³², kahtluse puhul enda kõlblikkuses ei vabastanud armulauast hoidumine patust³³ ja teisest küljest **vastutas** kogudus solidaarselt Jumala ees armulaua puhtana hoidmises vääritute, iseäranis väljaheidetute osavõtust³⁴. Seega vastutas kogudus eelkõige selle eest, et armulauda jagaks vääriline ja Jumala armu omav *minister*.

skismaatiliseks peeti ühinemisest hoidumist oma elukoha nõuetekohaselt konstitueeritud kogudusega. Kohustusliku ühinemise suhtes teiste kogudustega oli seisukoht samasugune nagu KUYPERil (vt eespool märkust 24); sealjuures keelduti **igasugusest** jurisdiktsioonist üksikrikute **üle**. *Litterae testimonialis*'te [Tunnistuskirjade. *Tlk.*] kohta *Covenant*'i pooldajatel ja varainglise presbüterlastel vt eespool märkust 23 ja 19. märkuses viidatud kirjandust.

³⁰Vt SHAW 1900, II: 152–165; GARDINER 1894–1903, III: 231.

³¹Selle vastu protesteerib juba braunistide 1603. a petitsioon kuningas JAMES I-le.

³²Neid põhimõtteid väljendasid näiteks Edami sinodi otsused 1585. a (vt REITSMA, VAN VEEN 1892–1899: 139).

³³Enda kõlblikkuses kahtlevate koguduseliikmete **kartust** armulaua ees (anglikaani kiriku 25. artikli põhjal) on põhjalikult käsitlenud BAXTER (1678, II: 108).

³⁴Kui väga ka siin predestinatsiooniõpetus puhtaimal kujul esineb ja kui suur oli tema sageli ebaõiglaselt kaheldav praktiline tähtsus, seda näitab üliilmekalt kibe tüli selle üle, kas tohib ristida kogudusest nende eluviiside pärast väljaheidetute **lapsi**. Kolm neljast Amsterdami pagulaskogudusest (XVII sajandi alguses) lubasid seda, ent Uus-Inglismaal

Selleaegsed igivanad kirikukorralduse probleemid taas esile. Asjatult püüdis neid lahendada BAXTERi kompromissettepanek, et hädajuhul peaks lubama armulaua jagada ka vääritul, s.t oma käitumise poolest laidetaval *minister*'il³⁵; nagu varakristluse päevilgi pörkasid halastamatult kokku personaalse karisma vana donatistlik printsip ja katoliku kiriku poolt preestri *character indelebilis*'e [Hävimatu loomuse. *Tlk.*] kaudu ägedalt etableeritav institutsionaalne Jumala armu printsip, mis valitses ka ametlikes reformeeritud kirikutes³⁶. Selle peale: **koguduse** usuline vastutus niihästi *minister*'i kui ka armulauakaaslaste väärikuse eest oli independentliku ideoloogia kompromissitu radikaalsuse aluseks. Ja põhimõtteliselt on ta selliseks jäänud. Teatavasti on veel viimastel aastakümnetel seeläbi tekkinud KUYPERi kirikulõhe Hollandis koos oma kaugeleulatuvate poliitiliste järelmittega; sest et ühe Amsterdami kiriku **ilmikutest** kogudusevanemad eesotsas pärasitise peaministri KUYPERiga, kes oli ka lihtne ilmikvanem, keeldusid täitmast *Hervormde Kerk der Nederlanden*'i [Madalmaade reformeeritud kiriku. *Tlk.*] sinodaalse kirikuvalitsuse nõudeid ja lubamast armulauale leerilapsi, kelle leeritunnistused olid välja antud nende seisukohast vääritute või kahtlaste vaimulike poolt teistest kogudustest³⁷. Olemuselt oli see täpselt samasugune na-

tegi selles asjas mööndusi alles *Half-Way-Covenant* 1657. aastal. Hollandi kohta vt märkust 25.

³⁵Vt BAXTER 1678, II: 110.

³⁶Juba XVII sajandi alguses vallandas palveringide (*slijkgeuzen*) keelustamine Hollandis tõelise kultuurivõitluse. Hirmuäratava teravusega ründas konventikleid ELIZABETH (ähvardades 1593. a surmanuhtlusega). Põhjuseks oli askeetliku religioossuse **antiautoritaarne** loomus või õigemini vaimuliku autoriteedi konkureerimine **ilmaliku**ga (CARTWRIGHT nõudis selgesõnaliselt ekskommunikatsiooni lubatavust ka monarhide suhtes). Tegelikult pidi hirmutavalt mõjuma Šotimaa eeskuju, kus oli klassikaline pinnas presbüterliku kirikukari ja klerikaalse võimu tegevuseks kuninga vastu.

³⁷Amsterdami liberaalsed kodanikud saatsid oma lapsed, et ortodokssete vaimulike usulisest survest pääseda, leeri naaberkoguduste liberaalsete vaimulike juurde. Kõnealuse Amsterdami koguduse *kerkraad* [Kirikunõukogu. *Tlk.*] keeldus tunnistamast (1886. a) säärasete vaimulike poolt leerilastele antud atestaate nende kõlbelise käitumise kohta ja ei lubanud neid armulauale, sest see pidavat jääma puhtaks ning kuuletuma rohkem Jumalale kui inimestele. Kui siis sinodi komisjon

gu presbüterlaste ja independentide vastuolu XVI sajandil. Sest selline koguduse vastutus tõi kaasa väga olulisi tagajärgi. Esimene neist oli voluntaristlik printsiip: väärivate ja ainult sääraate vaba vastuvõtt koguduse liikmeiks ning **kohalike** eraldi armulauakoguduste suveräänsuse printsiip. Üksnes selline kogudus võis isikliku tutvuse ja katsumise põhjal otsustada, milline tema liikmeist on kvalifitseeritud; seda ei saanud teha laiema ringkonna ükskõik kui vabalt valitud kirikuvalitsus. Ja koguduski oli selleks suuteline ainult liikmete piiratud hulga puhul; suveräänsusprintsiibile vastasid üksnes suhteliselt väikesed kogudused³⁸. Seal, kus kogudused olid liiga suured, loodi palveringe, nagu te

andis õiguse kõrvalejäetuike nende kaebuse peale, keeldus kirikunõukogu sellele allumast ja võttis vastu uue põhikirja, mis andis suspensiooni korral ametis olevale kirikunõukogule täieliku võimu kiriku üle; pärast seda hõivasid suspendeeritud (ilmik)vanemad RUTGERS ja KUYPER kavalusega ja valvuritest hoolimata *Nieuwe Kerk*'i (vt selle kohta HOGGERZEIL 1886 ja KUYPERi tsiteeritud kirjutusi). Juba 1820. aastail oli saanud alguse ja toonud kaasa lahkulõõmisi BILDERDIJKi ning tema õpilaste ISAAK DA COSTA ja ABRAHAM CAPADOSE (mõlemad ristitud juudid) juhitud liikumine, mis pooldas predestinatsiooni (seetõttu oli ta näiteks ka neegerorjade vabastamise kui "jumalikkude ettehooldesse sekkumise" ja rõugepanemise vastu) ning oli vastu kirikukari puudulikkusele ja armulaua jagamisele vääritud. *Afgeschneidene gereformeerde Gemeente* [Lahkulõõnud reformeeritud koguduste. *Tlk.*] sinod Amsterdamis (1840. a) tühistas Dordrechi kaanoni põhjal igasuguse ülemvõimu (*gezag*) "kiriku sees või kiriku üle". — BILDERDIJKi õpilaste hulka kuulus GROEN VAN PRINSTERER.

³⁸Selle printsiibi klassikaline formuleering on antud juba 1611. a *Amsterdam Confession*'is (*Hanserd Knollys Society Publ.*, vol. 10). Selle 16. artikkel kõlab: *That the members of every church and congregation ought to know one another, [---] therefore a church ought not to consist of such a multitude as cannot have practical knowledge of one another.* ["Et iga kiriku ja kongregatsiooni liikmed **peavad ükssteist tundma**, [---] ei tohi kirikusse kuuluda selline hulk liikmeid, kellele pole tegelikult võimalik ükssteist tunda." *Tlk.*] Iga sinod ja iga kesksete kirikuasutuste loomine on seetõttu iseendast juba selle printsiibi rikkumine. Nii oli see Massachusettsis ja samuti Inglismaal CROMWELLI ajal, kus parlamendi 1641. a korraldusega anti igale kogudusele õigus nõutada endale ortodoksne *minister* ja korraldada *lectures* [Palvekoosolekuid. *Tlk.*], mis oli signaaliks baptistide ja radikaalsete independentide voolumisele kogudustesse. Üksikogudust (tollal tegelikult alles üksikvaimulikku)

gid pietistid, või jagati koguduse liikmed rühmadeks (metodistide juures), mis said **kirikukari** kandjaks³⁹. Oli ju kolmandaks kohustuslikuks printsipiiks, mida nõudis püha õhtusöömaaja (kvekeritel palve-) koguduse puhtana hoidmise huvi, erakordselt range komblusdistsipliin⁴⁰ ja seda teostati koguduse **omavalitsuse** kaudu. Askeetlike sektide distsipliin oli palju rangem kui ükskõik

eeldavad ka USHERi poolt publitseeritud varapresbüterlikud Dedhami protokollid. Hääletamise (*ballot*) kohta kogudusse vastuvõtmisel öeldakse (22. X 1582 protokoll): *That none be brought in as one of this company without the general consent of the whole.* ["Et mitte kedagi ei võetaks sellesse kogudusse ilma kõigi tema liikmete nõusolekuta." *Tlk.*] Ent juba 1586. a löid need puritaanid lahku braunistidest, kes tegid sellest kongregatsionalistlikke järeldusi.

³⁹Metodistide "klassid" muutusid nende ühise hingehoolde aluse-na terve organisatsiooni selgrooks. Iga 12 isiku kohta tuli asutada üks *class*, klassijuhataja pidi igat liiget iga nädal nägema kas tema kodus või siis *class meeting*'ul [Klassikoosolekul. *Tlk.*], kus eelkõige harrastati avalikku pattude pihitmist. Juhataja pidas raamatut iga liikme käitumise kohta. See raamatupidamine oli muu hulgas aluseks ka sertifikaatide andmisel liikmete teise kohta asumise puhul. — Paraku on see organisatsioon kõikjal, ka Ühendriikides, ammu alla käinud. Selle üle, kuidas kiriklik distsipliin funktsioneeris varases puritaanluses, saab otsustada kasvõi varem tsiteeritud Dedhami protokollil põhjal, mille kohaselt konventikli liikmele tehti *admonition* [Hoiatus. *Tlk.*], *if any things have been observed or espied by the brethren.* [Kui vennad on mõnda asja tähele pannud või välja uurinud. *Tlk.*]

⁴⁰Kiriklik distsipliin oli luterlikes maades, eriti Saksamaal, nagu kõigile teada, väga nõrgalt arenenud või varakult alla käinud. Selle ja mujalgi olemasoleva, ent Saksamaal üle igasuguse määra ulatuva riigivõimu kiivuse tõttu autonoomse kirikuvõimu suhtes ei toiminud kirikukari ka Saksamaa reformeeritud kirikuis peale Jülich-Cleve ja teiste Reinimaade (siiski leiab selle jälgi kuni XIX sajandini; viimane ekskommunikatsioon leidis Pfalzis aset 1855. a, ehkki seal 1563. a kirikukorraldust hakati juba ammu *in praxi* [Praktikas. *Tlk.*] tõlgendama erastianistlikult). Ainult mennoniidid ja hiljem pietistid võtsid kasutusele efektiivseid distsiplinaarvahendeid ja -organisatsioone. (MENO jaoks oli "nähtav kirik" olemas **üksnes** seal, kus toimis kirikukari, mille endastmõistetavaks komponendiks oli ekskommunitseerimine kõlvatu käitumise ja segaabelude eest. Rynsburgi kollegiandid ei võtnud üldse arvesse dogmasid ja pöörasid tähelepanu ainult "käitumisele".) Hugenottidel leevenes iseendast väga karm kirikukari pidevalt, sest

millises kirikus ja sarnanes seetõttu kloostridistsipliiniga. Nad kehtestasid novitsiaadi põhimõtte⁴¹. Erinevalt ametlikest protestantlikest kirikutest keelasid sektid eetiliste eksimuste pärast väljaheidetutel sageli igasuguse suhtlemise koguduse liikmetega ja panid nad seega niisugusel juhul ka äriliselt absoluutse boikoti alla. Üldse välditi igasuguseid suhteid mittevendadega peale täiesti hädavajalike⁴². Neis sektides oli distsipliini hoidmine antud **ilmikute** kätte. Ükski võimalik autoriteet ei võinud ju koguduselt

paratamatult pidi arvesse võtma seal poliitiliselt möödapääsmatut aadlit. Puritaanliku kirikukari poodajaks Inglismaal oli eelkõige kodanlikapitalistlik keskseisus, näiteks Londoni City. See ei peljanud kleeuse võimu ja kavatses kirikukari muuta lihtrahva hulkade taltsutamise vahendiks. Ent ka käsitöölise hulgas leidis kiriklik distsipliin palju pooldajaid. Suhteliselt vähe oli neid loomulikult aadli ja talupoegade seas. Selle vastaseks olid **poliitilise** võimu kandjad, Inglismaal seega parlament. Kuid mitte "klassihuvid" polnud neis küsimustes **primaarsed**, vaid, nagu osutavad dokumendid, usulised ja koos nendega poliitilised huvid ja veendumused. Tuntud on Uus-Inglismaa kirikukari valjus, ent sama kehtib algselt puritaanliku Euroopa kohta. CROMWELLI *major general*'ide ja *commissioner*'ide juures, kes olid tema jaoks kirikukari teostajad, kerkib korduvalt pinnale ettepanek **pagendada** kõik *idle, debauched and profane persons* [Laisad, kõlvatud ja hukkaläinud isikud. *Tlk.*]. — Metodistide juures oli lubatud noviitside ilma pikemata mahatõmbamine halva käitumise pärast katseaja jooksul, täisliikmete puhul oli selleks vajalik uurimine komisjoni poolt. **Hugenottide** (kes ju pikka aega "sektina" eksisteerisid) kiriklikku distsipliini näitavad nende sinodite protokollid, mis muu hulgas sisaldavad kaupade võltsimise ja üldse ebaaususe keeldu (6. sinod); sageli esinevad korraldused riituse kohta; orjapidamine ja -kaubandus on **lubatud** (27. sinod); üsna leebe suhtumine fiskaalnõuetesse (maksuamet on türann, 6. sinod); liiakasuvõtmise vastu (2. ja 11. sinod). Varajasi inglise presbüterlasi nimetati XVI sajandi lõpu ametlikus kirjavahetuses *disciplinarians* [Distsiplineeritud. *Tlk.*] (tsitaat PEARSONilt).

⁴¹Kõigis sektides oli küll olemas katseaeg, näiteks metodistidel 6 kuud.

⁴²Westminsteri sinodi viie *dissenting brethrens*'i *Apologetical Narration*'is on esiplaanil hoidumine *casuall and formall Christians* [Juhuslike ja vormi pärast kristlaste. *Tlk.*] eest. Algselt tähendas see ainult voluntaristlikku separatismi, mitte loobumist *commercium*'ist [Ärillisest suhetest. *Tlk.*]. Ent range kalvinist ja Dordrechi sinodi eestvõitleja ROBINSON (vt tema kohta DEXTER 1880: 402) — kelle seisukohad

võtta tema solidaarset vastutust Jumala ees. Juba presbüterlastel oli ilmikvanemate kaal väga suur. Aga independentism ja õieti küll alles baptism tähendas juba võitlust koguduse teoloogilise valitsemise vastu⁴³ ning loomulikult sellega täpses kooskõlas pealetungiva ilmikkonna klerikaliseerumine, kes hõivas kombuskontrolli funktsioonid omavalitsuse, hoiatuste ja võimaliku ekskommunitseerimise kaudu⁴⁴. Ilmikute valitsemine kirikus väljendus osaliselt peale luterliku arusaama vaimulikust ametist ka presbüterluse jumalikkude korraldust ülimalt häirivas nõudes anda ilmitutele jutlustamisvabadus (*liberty of prophesying*)⁴⁵ — kusjuures

küll hiljem leebemaks muutusid — oli igati selle poolt, et independentlikud separatistid ei tohiks teistega läbi käia, isegi kui need inimesed oleksid *electi* [Äravalitud. *Tlk.*], mis oli mõeldav. Siiski on enamik sekte hoidunud avalikult seda põhimõtet tunnustamast ja mõned neist on selle vähemalt printsipiina selgesõnaliselt tagasi lükanud. BAXTER (1678, II: 100) arvab koguni, et ei tuleks muretseda, kui peab mõne *ungodly*'ga [Mittevagaga. *Tlk.*] koos palvetama, seda juhul, kui vastutuse võtab enda peale majaisa või pastor ja mitte palvetaja ise. See pole sugugi puritaanlik. *Mijdinge* etendas radikaalsete baptistide sektides XVII sajandi Hollandis väga olulist rolli.

⁴³See tuli esile juba XVII sajandi alguse Amsterdamis pagulaskoguduste väga teravas poleemikas ja võitlustes. Samuti oli Lancashire'is loobumine **vaimulikust** kirikukarist ja ilmikute valitsuse nõudmine kiriku ning kirikliku distsipliini üle otsustavaks seisukohavõttuks CROMWELLI ajastu kirikusiseses võitluses.

⁴⁴Vanemate nimetamine oli independentlikes ja baptistlikes kogudustes kestvate lahkarvamuste objektiks, mis meid siin ei peaks huvitama.

⁴⁵Selle vastu oli suunatud "pika parlamendi" 31. XII 1646 ordonnants, mis tahtis olla lõök independentide pihta. Teisest küljest oli juba ROBINSON võidelnud oma teostes *liberty of prophesying*'i põhimõtte eest. Episkopaalkiriku poolelt tegi sellele nõudele järeleandmisi JEREMY TAYLOR (1647). CROMWELLI *tryers* nõudsid loa andmiseks 6 vastutava koguduseliikme, neist 4 ilmaliku, kirjalikku tõendit. Inglise reformatsiooni algerioodil innukad piiskopid mitte ainult ei sallinud *exercises* ja *prophesyings*, vaid õhutasid neid koguni tagant. Šotimaal olid nad 1560. a kirikukorralduse põhjal seaduslik osa kiriklikust tegevusest. 1571. a kehtestati nad Northamptonis ja varsti ka mujal. Ent ELIZABETH nõudis kangekaelselt nende mahasurumist vastavalt oma 1573. a proklamatsioonile, mis oli sihitud CARTWRIGHTi vastu.

viidati olukorrale algkristlikus koguduses — ning osalt nõuti seda vabadust ka opositsiooni tõttu teoloogilise haridusega kutseliste vaimulike vastu üldse: maksis ainult karisma, mitte koolitus või amet⁴⁶. Teised sektid ei teinud midugi sellest kaugeltki alati nii radikaalseid järeldusi nagu kveekerid, kelle põhimõtteks oli, et jumalateenistusel rääkigu igaüks, kuid **ainult** siis, kui “vaim” talle peale tuleb, järelikult pole kutselisi vaimulikke üldse olemas⁴⁷. Ent põhimõtteliselt pole vaimulik “palgasulane”⁴⁸, vaid üksnes auameti pidaja ehk vabatahtlike kingituste vastuvõtja⁴⁹ või peab ta oma ametit üksnes kõrvalelukutsena, saades kompensatsiooni kulude eest⁵⁰, või on ta igal ajal ametist vabastatav või on loodud omamoodi misjonierorganisatsioon üksnes kordamööda samas

⁴⁶Juba SMYTH esitas Amsterdumis nõudmise, et taassündinu ei tohiks jutlustamisel Piiblitki enda ees hoida.

⁴⁷Kaasajal ei tehta seda enam küll mitte kuskil radikaalselt. Ametliku “legendi” järgi istuvad need koguduse liikmed, keda kogemuste põhjal vaim eriti sageli külastab, jumalateenistuse ajal erilisel pingil näoga koguduse poole, kes sügavas vaikuses ootab, et vaim neist ühe peale tuleb (või mõne teise koguduseliikme peale). Jumalateenistusel ühes Pennsylvania kolledžis ei asunud vaim kahjuks ilusas lihtsas riietuses pingil istuvasse ja oma karisma poolest kuulsasse vanasse leedisse (nagu ma olin lootnud), vaid ilmse kokkuleppe põhjal kolledži tublisse raamatukoguhoidjasse, kes pidas väga õpetatud kõne mõistest *saint* [Püha. *Tlk.*].

⁴⁸Sektantide karismaatilised revolutsioonid (nagu Foxi ja teiste temasuguste omad) kogudustes algasid alati võitlusega ametipalka saavate vaimulike kui “palgasulaste” vastu ning pühast vaimust inspireeritud tasuta vaba jutluse apostelliku printsiibi eest. Parlamendis leidsid aset kongregatsionalist GOODWINi ägedad vaidlused PRYNNE’iga, kes talle ette heitis tema väidetavate põhimõtete vastase *living*’i vastuvõtmist, kuna GOODWIN seletas, et ta olevat võtnud ainult seda, mida talle vabatahtlikult anti. Braunistide 1603. a JAMES I-le antud petitsioon sisaldab põhimõtet: lubatavad on ainult **vabatahtlikud** annetused vaimuliku ülalpidamiseks (punkt 71; sellest protest *popish livings* [Paavstlike armuandide. *Tlk.*] ja *jewish tithes* [Juutliku kümnise. *Tlk.*] vastu).

⁴⁹Viimast nõuti 1649. a 1. mai *Agreement of the People’s* [Rahvalepingus. *Tlk.*] kõigi vaimulike kohta.

⁵⁰Nii metodistlikud *local preachers* [Kohalikud jutlustajad. *Tlk.*].

circuit'is [Ringkonnas. *Tlk.*] töötavate rändjutlustajatega⁵¹ nagu see oli metodistidel⁵². Seal, kus vaimuliku amet (traditsioonilises mõttes) ja järelikult ka teoloogiline kvalifikatsioon säilis⁵³, peeti seda kvalifikatsiooni ainult erialalis-tehniliseks ettevalmistuseks, tegelikult määravaks omaduseks aga karismat Jumala armust: selle omaduse kindlakstegemisele olidki suunatud nende instantside uuringud, mis, nagu CROMWELLI *triers* (kohalik organ, mis andis kvalifikatsioonitunnistusi) ja *ejectors* (vaimulik distsiplinaarasutus), katsusid järele vaimuliku sobivust⁵⁴. On

⁵¹1793. a kõrvaldati metodistidel igasugune erinevus ordineeritud ja ordineerimata jutlustajate vahel, millega võrdsustati metodismi iseloomulikud kandjad rändjutlustajad (*travelling preachers*, seega misjonärid, veel anglikaani kiriku poolt ordineeritute). Ühtlasi said rändjutlustajad endale monopoli terves *circuit*'is jutlustada ning üksnes neile reserveeriti sakramentide jagamine (alles siis seati põhimõtteliselt sisse sakramentide jagamine metodistide endi poolt, ent seda alati teisel kellaajal kui ametlikus kirikus, millesse kuuluvaks metodistid end ikka veel pidasid). Et juba 1768. aastast oli jutlustajail keelatud muid ameteid pidada, tekkis seeläbi uus "kleerus". 1836. aastast toimus vormiline ordinatsioon. Nende vaimulike vastas seisid ilmlikute hulgast värvatud ja muid elukutseid pidavad *local preachers*, kellel polnud sakramentide jagamise õigust ja kes olid piiratud antud ringkonnaga. Ametirõivaid ei kandnud kumbki kategooria.

⁵²Tegelikult on vähemalt Inglismaal enamik *circuit*'e muutunud väikesteks kogudusteks ja jutlustajate rändamine saanud fiktsiooniks. Siiski on kuni kaasajani peetud kinni sellest, et sama *minister* ei tohi kauem kui 3 aastat üht *circuit*'i teenida. Need olid **kutselised** vaimulikud. *Local preachers*, kelle hulgast valiti rändjutlustajaid, seevastu pidasid mingit ilmalikku ametit ja neile anti jutlustamiseks litsents iga kord üheks aastaks (alguses). Nende olemasolu oli vajalik juba lugematu arvu jumalateenistuste ja kabelite tõttu. Ent eelkõige olid nad "klasside" organisatsiooni ja selle hingehoolde selgrooks, seega kirikukari tsentraalseks organiks.

⁵³CROMWELLI vastuolud "pühameeste parlamendiga" teravnesid peale muu ka ülikoolide küsimuse tõttu (mis kõigi kümniste ja prebendide radikaalse kõrvaldamisega oleksid kokku varisenud). CROMWELL ei saanud lubada nende kultuurikollete hävitamist, mis aga tol ajal olid eelkõige teoloogide ettevalmistamiseks määratud.

⁵⁴Nii oli see 1652. a ettepaneku ja põhiliselt ka 1654. a kirikukorralduse järgi.

ilmne, et vaimuliku autoriteedi karismaatilist loomust peeti sama tähtsaks nagu kogudusse kuulumise enda karismaatilisust. Nii nagu CROMWELLI pühastatute armee võttis armulauda ainult usuliselt kvalifitseerituilt, nõnda hoidus CROMWELLI sõdur minemast lahingusse ohvitseri juhtimisel, kes ei kuulunud koos temaga kvalifitseeritute armulauakogudusse⁵⁵.

Sisemiselt valitses sektiliikmete, vähemalt taasristijate ja nende tuletiste vahel nõuete kohaselt algkristlik vennavaim⁵⁶. Mõned neist pidasid taunitavaks riiklike kohtute poole pöördumist⁵⁷ ja nii tekkis häda korral abi andmise kohustus⁵⁸. Küll oli loomulik (peale mõne eriti radikaalse koguduse) mitte keelata vähemalt **ärilisi** suhteid väljaspool kogudust. Samas oli enesestmõistetav, et vennad olid eelisseisundis⁵⁹. Algusest peale esineb mujale elama asuvate vendade jaoks tõendite süsteem (kogudusse kuulumise ja **käitumise** kohta)⁶⁰. Kveekeritel oli vastastikune toetamine nii kõrgelt arenenud, et just sellest tekkivate kulude tõttu vaibus lõ-

⁵⁵Näide teosest GARDINER 1882, I: 380.

⁵⁶Ka *Westminster Confession* kohustab (XXVI, 1) sektisisesele ja -väliselt vastastikku üksteist aitama. Kõigi sektide juures on arvukalt samasuguseid määrusi.

⁵⁷Metodistid püüdsid mitmel korral karistada ilmaliku kohtuniku poole pöördumise eest väljaheitmiseiga. Teisalt asutasid nad ise sageli instantse, kuhu võis kaevata viivitavate võlgnike peale.

⁵⁸Vanad metodismis uuris iga maksimisest keeldumise juhtumit vendade komisjon. Võlgade tegemine ilma kindla veendumuseta tagasimaksimisvõimaluses tõi kaasa väljaheitmise; sellest siis kredidiväärilisus. Vt 25. märkuses tsiteeritud Hollandi sinodite otsuseid. Häda korral vendadele abi andmise kohustus on kindlalt olemas näiteks baptistide *Hanserd Knollys Confession*'is (c. 28), ent iseloomuliku reservatsiooni niga: et seejuures ei tohi tekkida mingit prejüdiitsi omandi pühadusele. Väga kategooriliselt on vahetevahel (nii näiteks 1647. a *Cambridge Platform*'i 1653. a väljaandes, 7, nr VI) meelde tuletatud vanemate kohustust võtta tarvitusele abinõusid liikmete vastu, kes elavad *without a calling* [Ilma kindla tegevuseta. *Tlk.*] või peavad end *idly in their calling* [Laisalt oma tegevusalal. *Tlk.*] üleval.

⁵⁹Metodistidel ka selgesõnaliselt ette kirjutatud.

⁶⁰Metodistidel algselt iga veerandaasta tagant uuendatavad. Vanad independendid lubasid armulauale, nagu ülal märgitud, ainult *ticket*'i [Pileti. *Tlk.*] omanikke. Baptistid pidasid ilmtingimata vajalikuks, et kogudusse tulijal oleks olemas eelmise koguduse *letter of recommen-*

puks nende kalduvus teha propagandat. Koguduste kokkukuuluvus oli nii tugev, et seda võib päris kindlalt pidada Uus-Inglismaa eranditult monoliitse ja algusest peale jõulise linnastatuse üheks põhjuseks — Lõunas oli vastupidine olukord⁶¹. Nagu siinseis visandis algul näidete varal on tõestatud, selguvad kõigist neist üksikasjadest Ameerika sektide ja sektitaoliste ühenduste kaas-aegsed funktsioonid kui otsesed võsud, rudimendid ja jäänukid kunagi kõigis askeetlikes sektides ning konventiklites valitsenud suhetest, mis tänapäeval on hävimas. Sektantide määratu ning eksklusiiivne “kastiuhkus” on algusest peale tõendatud⁶².

Mis kogu selles arengus oli — ja on — nüüd õigupoolest meie probleemi jaoks oluline? Ekskommunikatsioonil olid poliitilised ja isiklikud tagajärjed ka keskajal ja vormiliselt koguni rangemad kui seal, kus tekkis sektide vabadus. Ka keskajal tohtis ainult kristlane olla täieõiguslik kodanik. Ka keskajal, nagu suurepäraselt näitas ALOYS SCHULTE (1900, I: 263jj), oli olemas võimalus kiriklike distsiplinaarvahenditega mõjutada piiskoppi, kes oma võlgu ei maksnud, nii et ta oli krediidi-väärilisem kui mõni ilmalik valitseja. Ka Preisi leitnandi puhul tähendas asjaolu, et ta maksmata võlgade pärast pidi erru minema, suuremat krediidi-väärilisust. Sama kehtis ka saksa korporantide kohta. Lõpuks andsid ka keskajal piht ja kiriku kohtuvõim vahendid efektiivse kirikukari teostamiseks ning neid ei jätetud kasutamata. Eelkõige kasutati tollal rahaliste nõuete garantiina vandega tekitatavat võimalust võlgniku vastu ekskommunikatsiooni kasutada.

See kõik on õige. Kuid kõigil neil juhtudel olid käitumisviisid, mida kirjeldatud asjaolude ja vahenditega soositi või tauniti, hoo-

dition; vt *Hanserd Knollys Confession*'i 1689. a väljaande lisa (West Chester Pa., 1827). Juba kolmel Amsterdami taasristijate kogudusel XVI sajandi alguses oli olemas säärane süsteem, mis sellest ajast peale kordub kõikjal. Massachusettsis oli 1669. aastast alates (esialgse armulauale lubamise asemel) jutlustaja ning *select men* [Valitute. *Tlk.*] poolt väljaantav sertifikaat õigeusklikkuse ja **käitumise** kohta kvalifikatsioonitunnistuseks poliitiliste kodanikuõiguste saamisel.

⁶¹Nii seletab DOYLE oma sageli viidatud teoses just **sellega** Uus-Inglismaa tugevasti tõenduslikku iseloomu vastupidiselt põllumajanduslikele kolooniatele.

⁶²Vt näiteks DOYLE'i tähelepanekuid seisuslike suhete kohta Uus-Inglismaal, kus “aristokraatia” koosneb vanade usulis-literaatlike traditsioonidega perekondadest ja **mitte** varakate klasside esindajast.

pis teistsugused kui nood, mida protestantlik askees tekitas või alla surus. Ei leitnandi ega korporandi ega ka piiskopi suurema usaldusvääruse aluseks polnud sugugi nende isiklike **ärialaste** omaduste arendamine. Ja mis selle viimase märkusega vahetult seostub — ka siis, kui selle mõju suund oli kavatsuslikult sama, pidi mõju **loomus** olema põhjalikult erinev. Niihästi keskaegne kui ka luterlik kirikukari 1. oli vaimulike käes, 2. toimis, niivõrd kui ta üldse toimis, autoritaarsete vahenditega ja 3. karistas või premeeris **üksikute** konkreetsete tegude eest. Puritaanide ja sektide kirikukari 1. oli vähemalt osaliselt, ent sageli täielikult ilmikute käes, 2. toimis paratamatu sisemise veendumuse abil ja 3. arendas mingeid teatud **omadusi** või, kui tahtis, valis neid välja. See viimane on kõige olulisem. Sekti (või konventikli) liikmel pidid selleks, et kogudusse astuda, olema teatud liiki **omadused**, mille valdamine — nagu selle essee esimeses osas on tõendatud — oli oluline kaasaegse ratsionaalse kapitalismi arengus. Ning ta pidi selleks, et end koguduses **maksma panna**, neid omadusi pidevalt **näitama**; neid omadusi arendati temas pidevalt ja järjekindlalt. Sest nii nagu tema sealpoolne õndsus — nagu eelnevas uurimuses viidatud —, nõnda püüis ja kadus ka kogu tema siinpoolne sotsiaalne eksistents sõltuvalt sellest, kuidas ta neid omadusi “tõendas”⁶³. Kõigi kogemuste põhjal pole olemas tugevamat kasvatusvahendit kui säärane sotsiaalse enesekinnituse paratamatus kaaslaste hulgas ning sektide järjekindel ja märkamatu eetilise kasvatus suhtub seetõttu autoritaarsesse kirikukarisse nagu ratsionaalne kasvatus ja valik suhtub käsku ning vangistusse. Niihästi selles kui ka peaaegu igas muus suhtes on puritaanlikud sektid ilmaliku askeesi kõige spetsiifilisemate kandjatena järjekindlaimaks ja teatud mõttes ainsaks järjekindlaks antiteesiks katoliikluse universalistlikule Jumala armu jagamise instituudile. Sotsiaalse enesest lugupidamise kõige tugevamad **individuaalsed** huvid on neil selle kasvatuses teenistuses, järelikult on ka nood **individuaalsed** motiivid ja isiklikud huvid koos kõigi sellest johtuvate tagajärgedega “kodanliku” puritaanliku eetika säilitamise ning propageerimise teenistuses. See ongi absoluutselt oluline mõjutamise läbitungivuse ja jõuli-

⁶³Seevastu oli katoliku piht, korrakem veel kord, **kergendus**vahend selle raske sisemise surve vastu, mis sekti liiget kogu tema elu vältel pidi rõhuma. — See, millisel määral on teatud keskaegsed ortodokssed ja heterodokssed usuühingud nende protestantismi askeetlike denomiatsioonide eelkäijaks, pole siinse arutluse teema.

suse jaoks. Sest — rõhutagem seda veel kord⁶⁴ — mitte mõne religiooni eetiline **doktriin**, vaid seesama eetiline hoiak, mille eest **tasutakse** vastavalt selle religiooni lunastusvahendite liigile ja tingitusele, on selle sõna **sotsioloogilises** tähenduses “tema” spetsiifiline “eetos”. Puritaanidel olid selliseks hoiakuks nende kindlad metoodilis-ratsionaalsed eluviisid, mis teatud tingimustel tasandasid teed moodsa kapitalismi “vaimule”; tasu oli ette nähtud oma pühaduse “tõendamise” eest garanteeritud õndsuse-na Jumala palge ees **kõigis** puritaanlikes denominatsioonides ja sotsiaalse enesekehtestusena inimeste silmis puritaanlikes **sektides**. Mõlemad täiendasid teineteist, toimides samas suunas ja aidates vabaneda kaasaegse kapitalismi “vaimul”, tema spetsiifilisel **eetosel**, mis on moodsa **kodanluse** eetoseks. Kaasaegse “individualismi” üheks kõige olulisemaks ajalooliseks aluseks on eriti askeetlike palveringide ja sektide tekkimine koos patriarhaalse ja autoritaarse seotuse radikaalse purustamisega⁶⁵ ning **nende** pühakirja seletamisviisiga, et Jumalat peab rohkem kuulama kui inimesi.

Lõpetuseks lubagem, et mõista selle eetilise mõju laadi, veel üks viimane võrdlev tähelepanek. Ka keskaegsetes **tsunftides** ei puudunud sageli samasugune kontroll liikmete üldeetilise standardi üle, nagu seda teostas kirikukari askeetlikes protestantlikes sektides⁶⁶. Ent täiesti ilmne on vaieldamatu erinevus üksikisiku majandusliku käitumise mõjutamises. Tsunft ühendas kutsekaaslast, seega **konkurente**, ja just konkurentsi ning selle kaudu toimiva ratsionaalse kasusaamispiüde **piiramiseks**. Ta kasvatas

⁶⁴Olgu uuesti rõhutatult viidatud neist kahest artiklist esimeses (“Protestantlikus eetikas ja kapitalismi vaimus”) kirjeldatud selle asjaolu täiesti erilisele tähendusele. Minu kriitikute põhiliseks veaks oli, et nad ei pööranud just sellele tähelepanu. Täpselt samasuguseid nähtusi kohtame siis, kui hakkame arutama muinasheebrea eetika suhteid egiptuse, foiniikia ja babüloonia eetikaga, mis on oma **õpetusel** sellega väga sarnased.

⁶⁵Täiendavalt vt eespool II osa 2. peatükis öeldut [*Akadeemia*, 1994, nr 2, lk 437–440. *Tlk.*]. Antiikaegsete juutide ja samuti algkristlaste koguduste loomine mõjus kumbki eri viisil samas suunas (juutidel, nagu me edaspidi näeme, on sellest tingitud **sugukonna** sotsiaalse tähtsuse kadumine ning varakeskajal mõjus kristlus samuti).

⁶⁶Teiste näidete asemel vt Pariisi *Livre des métiers du prévôt de Paris* ÉTIENNE BOILEAU 1268. aastast (*Histoire... s. a.*: 211, 215).

oma liikmeis "koodanlikke" voorusi ja oli teatud mõttes, mida me siinkohal lähemalt ei vaatle, koodanliku "ratsionalismi" kandjaks. Ent seda üksnes "äraelamispoliitika" ja **traditsionalismi** vaimus koos teatud praktiliste järeilmitega, niivõrd kui tsunfti majanduslikul regulatsioonil üldse võimu oli. Ent sektid, mis ei ühendanud endas mitte õppekäigu või perekondlike suhetega seotud tehniliselt kvalifitseeritud kutsekaaslast, vaid selektsiooni ja kasvatuse kaudu eetiliselt kvalifitseeritud **usukaaslast**, kontrollisid ning korraldasid nende elu **eranditult formaalse aususe** ja meetoodilise askeesi vaimus ilma tolle ratsionaalse rikastumispuüdluse ekspansiooni pidurdava materiaalse äraelamispoliitilise sihita. Mõne tsunftikaaslaste kapitalistlik edukus laostas tsunftivaimu, nagu toimus Inglismaal ja Prantsusmaal, ning sellesse suhtuti põlastusega. Mõne sektivenna kapitalistlik edukus oli õigel teel saavutatuna tõend tema äravalitusest ja õndsusest, tõstis seksti prestiiži ning propagandistlikke võimalusi ja seda nähti meelsasti, nagu kinnitavad eespool korduvalt tsiteeritud dokumendid. Vaba töö organiseerimine õhtumaise keskaegse kujuga tsunftides pole muidugi olnud — täiesti vastu nende tahtmist — töö kapitalistliku organiseerimise takistuseks, vaid pigem selle eelastmeks, ilma mille ta viimane võib-olla polekski tekkinud⁶⁷. Kuid loomulikult pole tsunftid suutnud sünnitada kaasaegset koodanlik-kapitalistlikku **eetost**. Sest tolle majanduslikult "individualistlikke" impulsse ei saanud seadustada ega kirgastada mitte nemad, vaid üksnes askeetlike sektide elumetoodika.

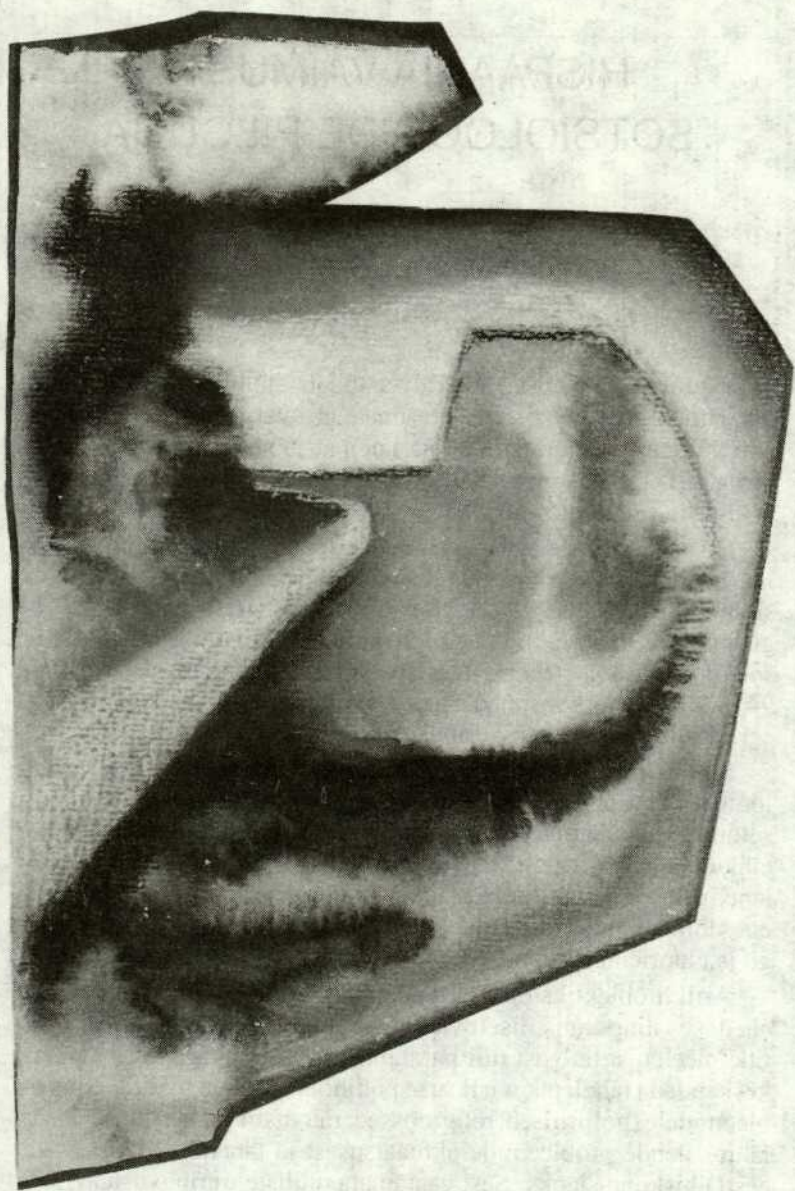
Kirjandus

- Applegarth, A. C. 1892. *The Quakers in Pennsylvania*. John Hopkins University Studies in History and Political Science. X Ser., Vol. VIII, IX
- Bax, E. B. 1902. *Rise and Fall of the Anabaptists*. New York
- Baxter, Richard 1678. *Christian Directory*. I–IV
- Brown, J. 1910. *The English Puritans*
- Burroughs, Charles 1904. *The Church Covenant Idea*
- Burroughs, Charles 1912. *The Early English Dissenters*
- Clarkson, Thomas 1867. *A Portraiture of the Christian Profession and Practice of the Society of Friends*. 3^r d ed. London

⁶⁷Muuseas pole nende üpris keeruliste kausaalsete suhete analüüsimist siin saadud ette võtta.

Protestantlikud sektid

- Culross, J. 1895. Hanserd Knollys. — *Baptist Manual*, vol. II. Ed. by P. Gould. London
- Dexter, Henry M. 1880. *Congregationalism of the Last Three Hundred Years, as Seen in its Literature*. New York
- Dexter, Henry M. 1881. *The True Story of John Smyth, the Se-Baptist, as Told by Himself and His Contemporaries*. Boston
- Gardiner, Samuel R. 1882. *Fall of the Monarchy*.
- Gardiner, Samuel R. 1894–1903. *History of the Commonwealth and of the Protectorate 1649–1660*. I–III. London
- Histoire générale de Paris*. S. a. Éd. Lespinasse et Bonnardot
- Hogerzeil, H. V. 1886. *De kerkelijke strijd te Amsterdam*.
- Howe, Daniel W. 1899. *The Puritan Republic*. Indianapolis
- Kuyper, Abraham 1886a. *Het conflict gekomen*.
- Kuyper, Abraham 1886b. *Het dreigend conflict*.
- Lorimer, G. 1902. *Baptists in History*. New York
- Macphail, W. M. 1908. *The Presbyterian Church*.
- Reitsma, J., S. D. van Veen 1892–1899. *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden, gedurende de jaren 1572–1620*. I–VIII. Groningen
- Schulte, Aloys 1900. *Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien mit Ausschluß von Venedig*. Leipzig
- Seiss, J. A. 1902. *Baptist System Examined*. Lutheran Public. Soc.
- Shaw, William A. 1900. *A History of the English Church during the Civil Wars and under the Commonwealth 1640–1660*. London
- Taylor, Jeremy 1647. *The Liberty of Prophesyings*.
- The Baptist Church Manual*. 1876–1899. Ed. by J. Newton Brown. Philadelphia: American Baptist Pub. Soc.
- Usher, R. G. 1905. *The Presbyterian Movement 1582–1589*. London
- Vedder, H. C. 1897. *A Short History of the Baptists*. 2nd Edition. London
- Weeden, W. 1890. *Economic and Social History of New-England 1620–1789*. I–II

MARGE TIIMANN

HISPAANIA VAIMUST SOTSIOLOOGIDE PILGUGA

Sirje Krikk de Mateo

Eesti tuntud hispanist Jüri Talvet tõdeb oma 1995. a ilmunud raamatu *Hispaania vaim* saatesõnas, et "vaim, nagu mina seda ette kujutan, on midagi märksa laiemat ja sügavamalt kui ainult kirjandus, [---] usun, et tõeline vaim ilmub just elu sügavusest [---] ja on tingimata vaba" (Talvet 1995: 9).

Hispaania tänapäevasest sotsiaalsest tegelikkusest toituva vaimu avaldusi on oma meetoditega püüdnud tabada ka hispaania sotsioloogid. Samal 1995. aastal nägi Bilbaos (Baskimaa) ilmavalgust arvult juba neljas, 1042-leheküljeline kogumik *La realidad social en España 1993–94* (Hispaania sotsiaalne reaalsus 1993–94), mille selle koostajad ühes algandmete diskettidega lahkelt eesti kolleegide kasutusse andsid.

Sestap, nii huvist Hispaania ühiskonna enesepeegelduse vastu, lootuses, et seda jagab laiem lugejate ring, kui ka sisemisest kohusetundest ajendatuna püüan eesti lugeja pilgu ette manada veel üht tahku hispaania vaimust. Selle kandjaks on kollektiivne kangelane, mees tänavalt, oma igapäevamurede ja tulevikulootustega, enesehinnangute ja väärtushoiakutega, eelarvamuste ämblikuvõrgu ja eluorientatsioonidega.

Artikli objektiks on n-ö madal sotsiaalne reaalsus kogu oma eheduses ning kunstiliselt vääringdamata kujul. Sotsiaalsete faktide meeletust hulgast tuli paratamatult teha mingi valik. Otsus keskendada tähelepanu isiksuse põhihoiakutele ja identiteediprobleemidele (poliitilised, religioossed, rahvuslikud, territoriaalsed) lähtus nende probleemide aktuaalsusest ja tähenduslikkusest ka eesti ühiskonna jaoks. Sest vaatamata olulistele erinevustele Eesti ja Hispaania vahel on neil ka üllatavalt palju ühisjooni.

— Mõlemad on “piiririigid” oma geopoliitilise asendi poolest. Hispaania asub Aafrika ja Euraasia kontinendi eraldusjoonel ja tema kultuuriruum on sajandeid olnud tõkkeks muhameedluse edasitungile Euroopa südamesse.

— Mõlemal on lahendamata tundlikke piiriprobleeme. Hispaanial Gibraltari kuuluvuse küsimus, Eestil 1920. aasta piir.

— Mõlemad kuuluvad Euroopa perifeeriasse ja kannatavad alaväärsuskompleksi all ning võitlevad oma koha eest europäikese all.

— Mõlemad kannatasid kauaaegse diktatuuri all ja olid suhteliselt suletud ühiskonnad.

— Mõlemad on üleminekustaadiumis riigikeskselt ühiskonnalt tsiviilühiskonnale, ning see on kulgenud rahulikul teel. Hispaanias algasid muutused *caudillo* Francesco Franco de Bahamonde surmaga 1975. a, kui vana irreaalne XIX sajandi klerikaal-militaarne Hispaania järgnes oma Kindralile Langenu-te Orgu (Valle de los Caídos), nagu piltlikult väljendus nimekas Hispaania ajaloolane Fernando García de Cortázar (1994: 82).

Enne põhiprobleemide juurde asumist tahaksin teha veel mõne selgitava viite kogumiku ja tema koostajate kohta. Hispaania sotsiaalse reaalsuse tundmaõppimiseks asutati 1990. a Madridis *Centro de Investigaciones sobre la Realidad Social* (CIRES). Praeguseks on uurimiskeskuses tehtud 37 üksikuurimust, mille tulemused on avaldatud monograafiliste teemadena neljas kogumikus (1990–1991, 1991–1992, 1992–1993, 1993–1994), millest kaks viimast ongi antud artikli inspireerijaks. CIRES töötab kõrvuti paljude teiste uurimiskeskustega ega pretendeeri kogu ühiskonnastruktuuri ja selle muutuste ammendavale analüüsile. On märkimisväärne, et kogu uurimisprojekt toetub kolme omavahel rahaturul konkureeriva erapanga initsiatiivile ega saa mingit toetust Hispaania riigieelarvest. “Ainult arusaam ühiskonnaprotsesside teadusliku uurimise vajalikkusest ja selle toetamise vajadusest selätab suuremeelset, altruistlikku ja solidaarset abi,” märgib keskuse direktor dr. J. Díez Nicolás (*La realidad...: XIX*). Teiseks erakordseks asjaoluks on see, et uurimistulemused on tehtud tasuta kättesaadavaks ligi 300 uurimiskeskusele ja ülikoolile niihästi Hispaanias kui ka mujal maailmas.

CIRES ei pane põhirõhku mitte ühiskonna poliitilise, majandusliku ja sotsiaalse tegelikkuse kohta faktide kogumisele, vaid eelkõige praeguse sotsiaalse reaalsuse seletamisele, kausaalsete seoste avamisele, ühiskonna struktuuri ja baasprotsesside uurimisele. Selleks on loodud kindel sotsiaal-majanduslike ja hoiakuliste indikaatorite süsteem (50 sõltumatut muutujat), mis sisalduvad ühe blokina kõigis küsimustikes ja mida kasutatakse vajaduse korral indeksitena. Teatavaid uurimisteemasid, näiteks poliitiline ja majanduslik kultuur, suhtumine immigrantidesse ja transnatsionaalne identifikatsioon, on korratud kolm korda aastas neli aastat järjestikku. Saadud ulatuslik andmebaas kinnitab sotsiaalsete indikaatorite süsteemi (SIS) töökindlust. Igakuiste küsitlustega hõlmatakse 1200 inimest vanuses 18 aastat ja üle selle ning aastas ulatub küsitletute arv ligi 12 000-ni, mis pakub piisavat materjali statistiliseks andmetöötluseks.

Väga lihtsustatud ettekujutus hispaania ühiskonna domineerivatest joontest SISi alusel oleks järgmine:

- madal religioossus;
- vasakpoolsus;
- samaaegselt nii hispaanlased kui ka rahvuslased;
- keskmine sotsiaalne positsioon (keskklass);
- * — geograafiliselt vähemabiilsed;
- küllalt mures oma tervise pärast;
- väga rahul oma koduga;
- * — heatujulised;
- * — tihe vastastikune lävimine;
- kõrge enesehinnang;
- * — hinnang Hispaaniale madal;
- * — hinnang maailmale madal;
- enda suhtes rohkem optimistid kui pessimistid;
- Hispaania suhtes rohkem optimistid kui pessimistid;
- maailma suhtes rohkem optimistid kui pessimistid;
- * — rahvuslike eesmärkide suhtes materialistid;
- * — maailma eesmärkide suhtes postmaterialistid;
- * — õnnelikud;
- * — identifitseerivad end subnatsionaalse territooriumiga;

- orienteeritud olevikule ja tulevikule;
- idealistid;
- dogmaatikud;
- intolerantsed;
- pole autoritaarsed;
- pole transtsendentalistid;
- pole traditsionalistid;
- moralistid;
- ebakindlad tuleviku suhtes;
- poliitiliselt võõrandunud;
- fatalistid (Cortázar 1994: 28–29).

Loomulikult on see pilt tugevasti ülepakutud, seda enam, et paljude, enamasti dihhotoomsete indikaatorite järgi jagunevad küsitletud kaheks peaaegu ühesuuruseks gruppiks. Ainult tärnikesega (*) märgitud indikaatorite puhul käib antud määratlus 60% või enam küsitletu kohta. Märkimisväärne on aga tulemuste vähenemõjustatus poliitilisest, majanduslikust ja sotsiaalsest konjunktuurist. Kõige rohkem on nelja aasta jooksul varieerunud hispaanlaste enesehinnang, samuti hinnangud Hispaaniale ja maailmale, mis on arusaadavalt rohkem mõjustatud jooks vatest päevapoliitilistest sündmustest ja kipuvad viimasel ajal pidevalt langema.

Eeltoodu iseloomustas 504,7-tuhande-km²-se pindala ja 39-miljonilise elanikkonnaga etniliselt ja kultuuriliselt erinäolist Hispaania Kuningriiki kui ühtset tervikut. Regioonide lõikes on pilt mõneti teistsugune.

Hispaania eri piirkondi iseloomustab peale kultuurilise omapära kahjuks ka majandusliku arengu ebahühtlus, mis omakorda manifesteerub sotsiaal-majanduslikus ja tööhõive struktuuris, linnastatuse tasemes, elanikkonna hariduslikes ja demograafilistes näitajates ning nende geograafilises mobiilsuses. Majandusraskused on soodsaks pinnaseks ka rahvuslike liikumiste radikaliseerumisele, eelmänguks "päästku end kes suudab"-hoiakule ning ETA-taoliste terroristirühmituste kujunemisele. 1978. a uue konstitutsiooniga anti kõigile regioonidele (kokku on neid 17) autonoomia, mida selle ajani ainult baskid ja katalaanid olid endale nõudnud. See n-ö kohv kõigile ei võtnud siiski kõiki pingeid maha, sest peamine — majandusliku arengu ebavõrdsus — jäi

püsima. Hispaania valitsus näeb praegu suurt vaeva, et vältida mahajäänud Lõuna ohtlikku väljumist kontrolli alt, nii nagu see on omane Itaaliale. Andaluusias teostatakse juba mitu aastat suurt abiprogrammi. Üheks selle programmi osaks oli ka maailmanäituse EXPO '92 korraldamine regiooni pealinnas Sevillass (seal oli avatud ka Eestit tutvustav väljapanek).

Eelöeldu taustal pole midagi üllatavat selles, et autonoomsete maakondade väärtushoiakud ja hinnangud erinevad üksteisest.

Valisin võrdlemiseks pealinna Madridi, Kataloonia kõrgelt-arenenud tööstuspiirkonna (pealinn Barcelona), Andaluusia põllumajandusliku regiooni, Baskimaa ja Kastiiilia-Leóni, esitades ainult need tunnused, mis rõhutavad regiooni eripära:

Madrid:

- vasakpoolsus;
- kõrge hispaanlus;
- mure peresuhete harmoonia pärast;
- vähene mure tervise pärast;
- hea enesetunne;
- geograafiliselt väga mobiilsed;
- vähesed sotsiaalsed sidemed;
- kõrge enesehinnang;
- õnnelikud;
- kõrge rahvuslik identiteet;
- orienteeritud olevikule;
- madal intolerantsus ja moralism.

Kataloonia:

- madal religioosus;
- vasakpoolsus;
- rahvuslus;
- geograafiliselt väga mobiilsed;
- vähesed sotsiaalsed sidemed;
- kõrge enesehinnang;
- kõrge postmaterialism;
- kõrge rahvusülene identiteet;
- madal idealism, dogmatism, transtsendentalism, traditsionalism;
- kõrge fatalism.

Andaluusia:

- madal religioossus;
- rahulolu koduga;
- madal geograafiline mobiilsus;
- tihe sotsiaalne lävimine;
- maailma väärtustamine madal;
- orienteeritud tulevikule;
- kõrge idealism;
- kõrge dogmatism;
- kõrge intolerantsus;
- ebakindlus tuleviku suhtes madal;
- poliitiline võõrandumine madal.

Baskimaa:

- rahvuslus;
- vähene mure tervise pärast;
- vähesed sotsiaalsed sidemed;
- maailma väärtustamine kõrge;
- postmaterialism;
- lokaalne identifikatsioon;
- madal idealism, dogmatism, autoritarism, transtsendentalism;
- poliitiline võõrandumine kõrge.

Kastiilia-León:

- kõrge religioossus;
- kõrge hispaanlus;
- madal sotsiaalne positsioon (*La realidad...* 1995: 38–39).

IDEOLOOGILINE, RELIGIOOSNE JA RAHVUSLIK IDENTITEET

Ideoloogiline identiteet

1975. aastal alanud poliitilise üleminekuperioodi esimestel aastatel oli selgelt täheldatav elektoraadi kaldumine tsentrisse. Aasta-aastalt suurenev kalle vasakpoolsuse suunas jõudis apogeesse 1982. a paiku, tuues võimule Felipe Gonzáleze vasaktsentristliku

valitsuse. 1981. a märgitakse ka Briti *Gallup Poll*'i poolt Euroopa rahvaste väärtushoiakute kohta tehtud võrdleva uuringu vahekokkuvõttes, et "hispaanlased ihkavad revolutsiooni". Ideoloogilisel skaalal (1–10 palli) asetuvad hispaanlased (4,9), prantslased (4,9) ja itaallased (4,7) tugevalt "vasakule", "[---] prantslased ja hispaanlased rõhuvad revolutsioonilistele muutustele". Samuti märgivad väärtushoiakute uurijad, et saadud tulemused lubavad teha järelduse, et religioosne *background* ja poliitilised vaated on kaks kõige mõjukamat faktorit, mis mõjustavad ja peegeldavad tänapäeva väärtushoiakuid (Some surprises... 1981).

1980. aastatest peale võib hispaania valijate jaotust iseloomustada järgmiselt:

— tavaliselt kõige suurem protsent on neid, kes end poliitiliselt üldse ei määratle (ligi 40%);

— suhteline enamus paigutab end poliitilisel skaalal vasakule, ülejäänud (alanevas järjekorras) tsentrisse, vasaktsentrisse, paremale, paremstentrisse;

— ideoloogiline raskuskese asub tavaliselt vasaktsentri ja tsentri vahel.

1990. aastatel on kõigis Hispaanias tehtud uurimustes kasutatud 7-pallisel skaalal (1 — äärmusvasakpoolsus, 7 — äärmusparempoolsus) hispaanlaste enamus paigutanud end pikemat aega vasakule või vasaktsentrisse. Ideoloogilist keskpunkti märgib 3,5 palli, kaldega veidi enam paremale võrreldes eelmiste aastatega. 1994. aastal on hoiakud varieerunud 3,3–3,5 palli vahel (*La realidad...* 1995: 55–56).

1992.–1993. aastal ilmnes, et hispaanlaste jaoks olid sotsiaalsed probleemid (vaesus, ebavõrdsus, AIDS, tööpuudus, terrorism, uimastid) olulisemad keskkonnaprobleemidest (veepuudus, õhureostus). Viimaste lahendamine sõltus vastajate meelest eeskätt sotsiaalsetest teguritest, kusjuures üle poole küsitletuist usub sotsiaalsesse muutustesse rohkem kui tehnoloogilisse arengusse. Valdav enamus hispaanlastest pooldab järkjärgulist reformide teed (*La realidad...* 1994: XVIII).

Jälgides korrelatsiooniseoseid ideoloogilise enesemääratluse ja teiste sotsiaalsete näitajate vahel, märgati vastandsuhet vasakpoolsuse ja religioosse praktika, samuti vasakpoolsuse ja dogma-

tismi vahel. "Vasakpoolsus" näib olevat negatiivses seoses ka vastaja vanusega. Mõnevõrra vähem määratlevad end vasakule naised, eeskätt koduperenaised.

Samas puudub selge sõltuvussuhe ideoloogilise positsiooni ja haridustaseme, rahvusluse, sotsiaalse staatuse ning perekonna sotsiaal-majandusliku positsiooni vahel, kuigi enamasti on seos positiivne.

Ideoloogilist identiteeti mõjustavate indikaatorite osakaalu kindlakstegemiseks kasutati regressioonanalüüsi. Selgus, et religioosne praktika on parim parempoolsuse indikaator, mis kaugelt ületab teiste muutujate osakaalu, küllalt olulisteks indikaatoriteks osutusid ka "dogmatism" ja "transtsendentalism".

Autonoomsetest regioonidest on ideoloogilises mõttes tsentritele kõige lähemal Galicia (3,9 palli), Kastiilia-León ja Kastiilia-La Mancha (3,8 palli), vasaktsentritele Baskimaa, Kataloonia ja Andaluusia (3,1 palli).

Kokkuvõtteks nendivad sotsioloogid, et "vasakpoolsus" on muu hulgas moes ka sellepärast, et ta on lakanud olemast kõige vaesemate sotsiaalsete kihtide pärisomand, kuni selleni välja, et võiks väita peaaegu vastupidist.

Religioosne identiteet

Ligi 90% täiskasvanud hispaanlastest peab end katoliiklaseks. Kuid ainult iga neljas neist arvab end aktiivseks katoliiklaseks (kõrge religioosne praktika). Pooled hindavad oma religioosset aktiivsust madalaks. Hindamiseks kasutatud 5-pallisel skaalal (1 — pole religioosset praktikat, 5 — kõrge praktika) kõikus keskmine hinnang 1990. aastatel vahemikus 2,5–2,6 palli.

Elanikkonna eri segmentide vahel esineb olulisi erinevusi religioossetes aktiivsuses. Naiste religioosus on tänaseni meestega võrreldes väga kõrge. Religioosne aktiivsus on positiivses seoses vastaja vanusega, kuid negatiivselt seotud haridustaseme, eluase-me suuruse ning pere jõukusega. Juba eespool oli juttu tugevast vastandseosest vasakpoolsusega ning tugevast positiivsest seosest parempoolsuse, dogmatismi ja transtsendentalismiga. Nelja aasta uurimistulemused kinnitavad, et mida suurem on dogmatism,

Hispaania vaimust sotsioloogide pilguga

transsendentalism ja mida vanem on inimene ning mida madalam tema sotsiaalne positsioon, seda kõrgem on ta religioosne praktika.

Autonoomsetest regioonidest on religioosne aktiivsus kõrgeim Kastiilia-Leónis, Galicias ja Kastiilia-La Manchas (3,0–2,8 palli) ning madalaim Kataloonias (2,1 palli).

Kokkuvõttes võib öelda, et ideoloogiline enesemääratlus ja religioosne praktika on muutujad, mis teineteist kõige enam mõjutavad.

Eesti lugejat võib see kergelt hämmastada. Meie ettekujutus Hispaaniast kui “kirik-riigist” ja katoliiklusest üldse on enamasti kujunenud luterlike traditsioonide mõjul, mille ajalooliseks tagapõhjaks oli ränk usutüli protestantluse ja vastureformatsiooni vahel. Viimase eesotsas seisis “katolitsismi rändrüütel” ja “usu mõök” — Hispaania sünge kuningas Felipe II. Selle kuninga nimega seotud “must legend” ja märksõna “inkvisitsioon”, mis Euroopas tänini käibel, viitavad üsna ühemõtteliselt usulisele fanatismile ja sallimatusele teisitimõtlejate vastu.

Kuid aeg ei seisa paigal. Katoliku kiriku kui institutsiooni kõivõimsus murenes aegamööda, aga järjekindlalt. 1960. aastate teine industrialiseerimine, majanduse vajadustest lähtuv uus hariduspoliitika, teatav intellektuaalne avatus, massimeedia areng, turismitööstus ja üldse majanduskasv kiirendasid omakorda religioosse praktika hülgamist. Kiriku aeg hakkas ümber saama.

1978. a uus konstitutsioon kuulutas ka Hispaanias kiriku riigist lahutatuks ja seda peale 1500-aastast truud kooselu. Kuningas on loomulikult kirikupea edasi. Katoliiklus kaotas oma natsiooni olemust määrava tähenduse ja kirik oma legitimeeriva funktsiooni. Tegelik elu on muidugi palju mitmekihilisem ja värvikam ning väärib oma silmaga nägemist.

Rahvuslik identiteet

Hispaania konstitutsioon toetub hispaania natsiooni lahutamatuks ühtsusele, kõikide hispaanlaste ühisele ja jagamatule isamaale, tunnustades ja garanteerides teda moodustavatele rahvustele ja religioonidele õiguse autonoomiale ning nendevahelise solidaar-

suse (artikkel 2). Sellega oli saavutatud uus tasakaal moodsa riigi vajaduste ning regioonide iseseisvuspüüdluste vahel, arendades välja viimaste autonoomial põhineva poliitilis-administratiivse süsteemi. Sajandeid vahelduva eduga kestnud võitlus kahe tendentsi — monarhia unifikatsioon-tsentraliseeriva ning perifeeriast lähtuvate eraldumispüüdluste vahel jõudis järjekordsesse arenguetappi, kus prevaleerib ühtse hispaania natsiooni ideoloogia.

Kuidas suhtuvad hispaanlased sellesse 1994. aastal? Ligi pool täiskasvanuist peab end ühtlasi nii rahvuslaseks (aragoonlased, galeegid jt) kui ka hispaanlaseks! Iga viies peab end ainult hispaanlaseks. Veel mõni aasta tagasi valitses arvuline tasakaal nende vahel, kes pidasid end “enam (või ainult) hispaanlaseks” või “enam (ainult) rahvuslaseks”. Praegu kaldub vaekauss “hispaanluse” poole. Suhteliselt tugevam on “rahvuslus” alla 30-aastaste vanusgrupis. Teistel sotsiaalsetel näitajatel rahvustundega nii tugevat seost pole. Ainus oluline vastandseos valitseb geograafilise mobiilsuse indikaatoriga: vähem mobiilsete hulgas on suhteliselt rohkem rahvuslasi, ja vastupidi: mida laiem on geograafiline areaal, millega küsitletu end identifitseerib, seda tõenäolisemalt peab ta end hispaanlaseks. Seevastu need, kelle geograafiline identiteet kattub oma *pueblo* või kodulinnaga, peavad end sagedamini rahvuslaseks.

Erinevused autonoomsete regioonide vahel on rahvusliku identiteedi aspektist vaadatuna olulised ja tähendusrikkad. Ainult Baskimaal ja Kanaaridel domineerib rahvuslus ideoloogilise ja religioosse identiteedi üle (nagu varasematelgi aastatel). Mujal on ülekaalus need, kes tunnevad end samaaegselt “nii rahvuslase kui hispaanlasena”. Rahvusluse esindajad on teatavas ülekaalus veel Andalusias, Kataloonias ja Galicias. Madrid on ainus kogukond, kus peaaegu absoluutne enamus identifitseerib end ainult hispaanlasena.

TERRITORIAALNE IDENTITEET JA AJALINE ORIENTATSIOON

Et ruumi- ja ajakoordinaat moodustavad koordinaatide süsteemi, milles leiavad aset kõik sotsiaalsed nähtused, siis on oluline teada, millise geograafilise ruumiga küsitletud end identifitseerivad ning milline ajaline kontekst (minevik, olevik, tulevik) domineerib nende eluorientatsioonis.

Selgus, et ligi pooled hispaanlased identifitseerivad end oma *pueblo* või kodulinnaga, mis on ka loogiline, arvestades nende vähest geograafilist mobiilsust. Iga neljas identifitseerib end Hispaaniaga, iga viies oma autonoomse regiooniga, alla 10% oma provintsi või rahvusülese (transnatsionaalse) geograafilise ruumiga (maailm, Euroopa).

Oma küla või linnaga samastavad end tugevamini vanemad ja sügavama rahvustundega inimesed, keda iseloomustab madalam haridustase ja perekonna sotsiaal-majanduslik positsioon ning tagasihoidlikum eluase. Rahvusülest identiteeti esineb sagedamini nooremate, kõrgema hariduse, sotsiaal-majandusliku staatuse, sotsiaalse positsiooni ja suurema eluasemega inimeste hulgas. Kõige tugevamini on ruumiline identiteet seotud siiski rahvustundega. Identifikatsioon Hispaaniaga on seda nõrgem, mida tugevam on rahvustunne. Identifikatsioon oma autonoomse regiooniga on seda suurem, mida tugevam on rahvustunne.

“Sotsiaalsesse tsentrisse” kuuluvad küsitletud (“edukad”) identifitseerivad end suuremal määral rahvusülese ruumiga, seevastu lokaalne identiteet on iseloomulikum “sotsiaalsele perifeeriale” (n-ö alamkihid). Ühtlasi täheldatakse seost dogmatismi ja “lokalismi” vahel, samuti rahvusluse ja “lokalismi” vahel ning materialismi ja “lokalismi” vahel, mis on omavahel nähtavasti koherentsed.

Autonoomsete regioonide vahel on selles punktis suured ja olulised erinevused. Kataloonias, Baskimaal, Galicias ja 1994. aastast ka Kanaaridel on end oma regiooniga identifitseerijate arv suurem või tasakaalus end Hispaaniaga identifitseerijate arvuga. Muudes regioonides võib täheldada vastupidist tendentsi, rääkimata Madridist.

Geograafilise identiteedi täpsustamiseks küsiti intervjueeritavalt, millist kodakondsust nad tahaksid deklareerida oma passis, kui nad peaksid valima oma autonoomse regiooni, Hispaania või Euroopa kodakondsuse vahel. Tulemuseks saadi, et valdav enamus (2/3) deklareeriks end Hispaania kodanikuks, veerand oma regiooni ja alla 10% Euroopa kodanikuks. Ainult need, kes peavad end "rohkem rahvuslaseks kui hispaanlaseks", eelistaks pooltel juhtudel oma regiooni (Galicia, Baskimaa, Kanaarid) kodakondsust.

Territoriaalse identiteedi koondindeksi alusel jagunesid küsitletud kolme gruppi: 2/3 täiskasvanud hispaanlastest identifitseerib end lokaalselt (küla, linn, provints, regioon), iga neljas üldriikliku territooriumiga ning alla 10% rahvusülese territooriumiga (maailm, Euroopa, Lääs).

Ajaline orientatsioon

Nagu eespool märgitud, on aeg kõikide sündmuste teiseks põhikoordinaadiks. On huvitav täheldada teatavat nihet hispaanlaste eluorientatsiooni ajalisel kontekstis. Peaaegu pooled täisealistest mõtlevad eelkõige tänasele päevale ja teist samapalju tulevikule. Ainult 10% elab mõtetega möödanikus. 1992. aastal oli tulevikule orienteerujaid rohkem, 1993. aastal olid need grupid juba ühesuurused.

Minevikuihalus on otseseoses vastaja ea, religioosse aktiivsuse ja parempoolse ilmavaatega. Orientatsioon tulevikku — vasakpoolse, sotsiaalse positsiooni ja perekonna jõukusastmega. Ajaline orientatsioon on statistiliselt oluliselt mõjustatud ainult vastaja vanusest (vastandseos). Noored mõtlevad ikka rohkem tulevikule. Ka kõrgema sotsiaalse positsiooniga inimesed on rohkem homsele orienteeritud, kinnitades "sotsiaalse tsentri—perifeeria" teooriat.

Isiksuse põhihoiakud

Lisaks eelkäsitletud isiksuse identiteediga seonduvatele näitajatele võeti vaatluse alla veel 10 isiksuse aspekti: idealism, dogmatism, intolerantsus, autoritarism, transtsendentalism, traditsiona-

lism, moralism, ebakindlus tuleviku ees, poliitiline võõrandatus ja fatalism.

Hispaanlased hindasid end 4-pallisel skaalal (1 — täiesti nõus, 4 — pole üldse nõus), mis lihtsustamisele vaatamata näis küllalt hästi töötavat. Näiteks traditsionalismi astme üle otsustati järgmise otsustusega nõustumise järgi: "Ainult minevikust leiame lahenduse meie aktuaalsetele probleemidele" (muuseas, 54% küsitletutest polnud nõus otsustusega "pigem mitte" või "üldse mitte"). Fatalismi üle: "Rahvusvaheline olukord on juba nii keeruline, et vaevalt võivad sellised riigid nagu Hispaania langetada tähtsaid otsuseid neid endid puudutavates küsimustes" (58% oli selle otsustusega kas "täiesti" või "enamasti" nõus).

1994. aastal tehtud üheksa korduvküsitluse tulemus oli järgmine.

Hispaanlased on

- küllalt fatalistid;
- mõnevõrra intolerantsed, idealistid, tuleviku suhtes ebakindlad, dogmaatikud, moralistid, poliitiliselt võõrandunud;
- vähe autoritaarsed ja traditsionalistid;
- väga vähe transtsendentalistid.

Kõik eeltoodud hoiakulised näitajad olid võrdelises seoses vastaja vanusega. Erandi moodustas poliitiline võõrandumine, mis on vanusega vastandseoses.

Ka ebakindlus tuleviku ees oli suurem alla 30-aastastel. Peaegu kõik hoiakulised indikaatorid varieerusid vastandseoses vastaja haridustaseme ja tema perekonna jõukusega, v.a poliitiline võõrandatus.

Seejuures on kõik kümme põhihoiakut tihedas omavahelises sõltuvuses. Väga tihe seos on dogmatismi, autoritarismi, transtsendentalismi, poliitilise võõrandatuse ja traditsionalismi vahel.

Isiksuse põhihoiakute faktoranalüüs võimaldas välja eristada kaks faktorit, neist esimene oli üsna selgepiiriline ja selle põhikomponentideks olid dogmatism, autoritarism, transtsendentalism ning vähemal määral poliitiline võõrandatus ja traditsionalism. Sellele vastav isiksusetüüp on kindlakskujunenud tõekspidamistega, allub korrale ja väljakujunenud hierarhiale, aga talle on rohkem meeltnööda sotsiaalne kord, mis eelnes praegusele

demokraatiale. Teine faktor oli tunduvalt ebamäärasem, seostudes pigem moralismiga, ebakindlusega tuleviku ees ja fatalismiga, ning kirjeldab isiksusetüüpi, kes on üsna ebakindel iseenda ja oma võimaluste suhtes mõjustada enda ümber toimuvat.

Lisaksin siia ritta meeeldi veel 1981. aastast pärineva Briti *Gallup Poll*'i hinnangu hispaanlaste kohta.

Nad on suured idealistid, nad on valmis teist päästes oma eluga riskima ja on teiste Euroopa rahvastega võrreldes kõige enam valmis surema oma maa, õigluse, vabaduse ja rahu eest.

RAHVUSÜLENE IDENTITEET

Sajandeid n-õ seljaga Euroopa poole elanud ja seetõttu veidi salapärase Hispaania teadvustab üha enam oma loomulikku kuuluvust Euroopa kultuuri- ja majandusruumi. Demokraatiale ülemineku I perioodil keskendus hispaanlaste huvi oma riigi poliitilise struktuuri muutustele ja rahvusvaheline kontekst kippus ununema. Viimaste aastate kiired ja suured muutused maailmas sundisid hispaanlast endale teadvustama, et sündmused, mis leiavad aset temast kaugel, mõjutavad temagi igapäevaelu. "Globaalse küla" kontseptsioon muutub arusaadavaks ka inimesele tänavalt. Massimeedia mõjul suureneb hispaanlaste rahvusvaheline orientatsioon. Loomulikult ei huvita neid kõik rahvusvahelised probleemid ühteviisi.

Järgnevalt tulebki juttu hispaanlaste huvist, informeeritusest, hoiakutest, suhtumistest ja orientatsioonidest ning sellest, millise geograafilise ruumiga end rohkem identifitseeritakse.

Valdavas enamuses (2/3) huvituvad hispaanlased eelkõige Euroopa Liidus toimuvast, mõistes, et seal vastuvõetud otsused puudutavad neid otseselt. Kaugelt väiksem on huvi Ida-Euroopa, Ibero-Ameerika, USA ja araabiamaaade vastu. Kuigi rahvusvaheliste sündmuste mõjul (sõjad, terrorism) see huvi kasvab.

Kõigele eelõeldule vaatamata on huvi rahvusvahelise elu vastu üpris mõõdukas. Ka Euroopa Liidus toimuva vastu on märgata huvi langust. Oma täielikku huvipuudust välismaailma vastu ilmutasid rohkem naised, üle 50-aastased ning kehval majanduslikul järjel olijad.

Peale huvitavuse uuriti ka hispaanlaste üldist informeeritust ja hoiakuid eri geograafilistes piirkondades asuvate riikide ja riikide blokkide suhtes, samuti hinnanguid nende majanduslikule ja poliitilisele arengutasemele. Vaatamata üldiselt positiivsele suhtumisele oli riikide koht poolehoiu pingereas vägagi erinev. Esikohtadele asetsid Euroopa Liit ja Ibero-Ameerika, neile järgnes teatava distantliga Ida-Euroopa, viimasele kohale jäid Põhja-Aafrika araabiariigid (Maroko, Alžeeria ja Egiptus).

Riikide majanduslikku ja poliitilist arengut hinnati 10-pallisel skaalal järgmiselt: I kohal USA (vastavalt 7,1 ja 6,7 palli), II kohal teised Euroopa riigid (6,2 ja 6,3 palli), III kohal Euroopa Liit (5,9 ja 6,3 palli). Hispaania ise asetub niihästi majandusliku (4,5 palli) kui ka demokraatia (5,6 palli) arengu järgi IV kohale Ida-Euroopa (3,5 ja 3,9 palli) ja Ibero-Ameerika (3,1 ja 3,4 palli) ees. Näib, et hispaanlased tunnetavad end siin "piiririigina", seda pigem küll demokraatia kui majanduse arengut silmas pidades.

Üldiselt on märgata pessimismi kasvu kõigi maade arengu suhtes, eriti oli see tuntav 1993. a, mille taga oli kahtlemata eelmisel aastal alanud majanduskriis.

Lisaks riikidele uuriti hispaanlaste hoiakuid eri rahvuste ja etniliste gruppide suhtes. Vaatluse alla võeti 21 rahvusgrupi imaago, kes mingil määral esindavad kõiki maailma tähtsamaid regioone. Oma arvamust avaldas 10-pallisel meeldivusskaalal 88% küsitletutest. Loomulikult on saadud pilt väga tinglik, aga mingeid tähelepanekuid uurijad siiski teha said. Näiteks selle, et hoiakud on ajavahemikul 1991–1994 positiivsemaks muutunud. Emotionaalsel tasandil eelistatakse ladinaameeriklasi eurooplastele ja viimastest soositakse eelkõige itaallasi. Väljaspool Euroopat on veel kõrgelt hinnatud rahvusgrupiks jaapanlased, arvatavasti väljendub selles lugupidamine nende tehnoloogilise ja majandusliku arengu vastu. Euroopa Liidu rahvastest on kõrgelt hinnatud ka portugallased, taanlased ja madalmaalased. Mõnevõrra madalamalt koteeritakse inglasi (arvata on, et Gibraltari-küsimus mõjustab mingil määral hoiaku kujunemist). Idaeurooplastest suhtutakse suurima sümpaatiaga poolakatesse, eelistades neid inglastele. Juudid ja marokolased on ainsad, kes saavad põhjaameeriklastest vähem plusspunkte. Mustlased kui ainus marginaalne etniline grupp jäeti nimekirjast välja kaalutletult. Võib veel lisada,

et aastate lõikes (1990–1994) pole hinnangutes suuri kõikumisi olnud. See, et emotsionaalses ja interpersonaalses plaanis hinnatakse iberoameeriklasi (vähemalt mehhiklasi ja argentiinlasi) eurooplastest mõnevõrra enam, on arvatavasti seotud ajalooliste, kultuuriliste ja keeleliste põhjustega. Franco diktatuuri aastail pakkusid Mehhiko ja Argentiina peavarju arvukale intellektuaalide perele, kes seda paljudes allikates tänuga meenutab. See oli toodud ainult ühe näitena.

Jääb veel vastata küsimusele, millise geograafilise ruumiga end rohkem identifitseeritakse, kas endiselt Ibero-Ameerikaga (300 aastat ühist ajalugu!) või Euroopaga (Euroopa Liiduga)?

Identifikatsioon Ibero-Ameerikaga

Veelae Hispaania ja Ibero-Ameerika (IA) vahel laieneb pidevalt. 21% küsitletutest ei suutnud hoobilt nimetada ühtki IA riiki. Iga neljas vastaja peab Hispaania mõju IAle kogu ajaloo vältel väga või küllalt positiivseks, 18% hindas seda suisa negatiivseks. Retrospektiivne hinnang Hispaania rollile Ameerika kontinendil muutub iga küsitlusega vähem positiivseks. Hinnang on seda positiivsem, mida vanem on vastaja, mida madalam on tema sotsiaalne positsioon, parempoolsem ilmavaade ja mida ahtam ruumiline identifikatsioon.

Pärast iseseisvussõdu ignoreerisid IA vabariigid ja Hispaania teineteist kogu XIX sajandi vältel. Sajandivahetusel kaotas Hispaania oma viimased Ameerika kolooniad. Endisi kolooniaid hakati sealpeale nägema kultuuri kontekstis, mitte Hispaania riikluse kontekstis. Algas amerikanistliku mõtteviisi areng. Valitsuselt nõuti aktiivsemat suhtlemist nende riikidega, suuremat tähelepanu nende maade probleemidele, rõhuti kultuurilisele identiteedile. Frankismi esimestel aastatel püüti sellel kontinendil arendada antidemokraatlikke ideid, hiljem, pärast Franco režiimi isolatsiooni sattumist, loodeti IAs läbimurret saavutada, et ÜRO piiramisrõngast läbi murda. Hispaanial polnud enam jõudu, et IAle midagi peale suruda. Franco poliitika muutus üha pragmaatilisemaks. Suheldi isegi Kuubaga ajal, mil USA püüdis viimast isoleerida. Demokraatia saabumisega toimusid suhetes mõningad muudatused. Tehti lõpp retoorikale *madre patria* stiilis. Oluliseks muutus

demokraatlike väärtuste ja reformistlike ideede kaitse. Hispaania vajas tuge IAlt, et üheskoos vastu seista tugevnevale anglosakslusele, seista oma kultuuri eest, kaitsta oma identiteeti. Hispaania omandas ühtlasi IA näol liitlase, et oma positsiooni Euroopa Liidus ja suhetes USAga parandada. Ühtlasi võtab Hispaania endale vahendaja rolli, kes IA riike paremini tunneb. Teisalt muutus Hispaania omamoodi mudeliks, kuidas diktatuurilt rahumeelselt üle minna demokraatiale. Kultuuriline ja majanduslik koöperatsioon pole Hispaania jõupingutustele vaatamata erilisi tulemusi andnud. Pole küllalt majandusressursse tohutute vajaduste katmiseks. Praegu seatakse suhetes IAgas endist viisi esikohale majandus-, kaubandus- ja kultuurisuhted, märgitakse ka turismi ja isiklike kontakte. Kaks kolmest küsitlusest arvab, et suhted IAgas peaksid olema palju või oluliselt intensiivsemad, ainult 2% arvab vastupidist (*La realidad...* 1995: 418). Tegelikult näitab indeks progresseeruvat tagasiminekut suhete intensiivistamise soovis. Seades vastajad valiku ette, kas peamiselt suhelda Euroopaga (Euroopaorientatsioon) või IAgas (iberoameerika orientatsioon), võib märgata, et valikusituatsioon tekitab raskusi, aga eelistus langeb siiski Euroopale. Ibero-Ameerika Rahvaste Ühendust peetakse võimaks ideeks (64%), aga leitakse siiski, et Hispaania asub Euroopas ja tema koht on eelkõige Euroopas. 48% seevastu arvab, et kuigi Hispaania asub geograafiliselt Euroopas, peaks ta oma keele, ajaloo ja traditsioonide tõttu eelkõige suhtlema IAgas. 63% küsitlusest loodab, et ühine keel soodustab ärisidemeid. Kuid ainult 30% allutaks kõik Hispaania huvid tema *madre patria* rollile IA suhtes. Viimast seisukohta toetavad eelkõige vanemad, madala haridustaseme ja sotsiaalse positsiooni, kitsa ruumilise identiteedi ja parempoolse eluhoiakuga inimesed.

Kokkuvõtteks võib nentida, et Hispaania ühiskonna jaoks on need maad siiski kaugeks jäänud. Reaalne huvi on seotud Euroopaga, siin nähakse oma majanduslikku ja kultuurilist tulevikku.

Identifikatsioon Euroopaga (Euroopa Liiduga)

Euroopaga on formaalsed sidemed juba loodud ja ka probleemide tähendus on erinev IA omadest, kus vaadeldi alles tuleviku-perspektiive või hinnati juba läbikäidud teed.

Võrreldes 1990. aastate algusega kasvab hispaanlaste kahtlus integratsiooni suhtes Euroopaga ja suureneb protektsionistlik hoiak. Veidi alla poole on Euroopa Liiduga (EL) integratsiooni pooldajaid (1994. aastal), 12% on majandusliku autonoomia ning 6% uniooni poolt IAg. Iga kolmas ei tea või ei ütle oma seisukohta. Kõhklejate arv on kasvanud, kasvab ka skeptitsism (pessimism). Madala "euroopluse" indeksiga isikutest on ELi vastu 61%. Ligi 58% vaevalt teab midagi Euroopaga integreerumise protsessist, leides, et nad on vähe või üldse mitte informeeritud. Ainult 12% peab end küllalt kompetentseks. Huvitatus langeb 1994. a veelgi, üle poolte küsitletutest on vähe või pole üldse sellest teemast huvitatud. Enam on huvitatud mehed, nooremad, haritumad, jõukamad, positsioonikamad, postmaterialistid, avara ruumilise identiteediga, välismaal käinud ja võõrkeeli valdavad kõrge euroopluse indeksiga isikud.

Sellest järeldub, et poolele elanikkonnast pole integratsiooni-probleem veel reaalseks muutunud, vastupidi, huvi nende küsimuste vastu on isegi langenud. Põhjused on ilmselt nii sise- kui ka välispoliitilist laadi. Seepärast on oluline teada hispaanlaste ootusi, kartusi, lootusi ning eelistusi ELi suhtes. Senised ELis olemise kogemused on hispaanlasi ettevaatlikuks teinud. Väheneb nende arv, kes toetavad seisukohta, et EL (Euroopa Valitsus) peaks otsustama kõik tähtsamad välispoliitilised küsimused, samuti kaitseküsimused, väheneb optimism ka Euroopa Keskpanga suhtes. Kõige rohkem on kasvanud kahtlused ühise maksupoliitika suhtes. Vastavalt 88% ja 90% vastajatest arvab, et "seadus" peaks kaitsma Hispaania kaupu teiste ELi ja liiduväliste maade kaupade konkurentsi eest, seda seisukohta toetavad eriti parempoolsed. Langenud on nende arv, kes usuvad, et nad suudavad leida tööd mõnes teises ELi riigis, kui nad seda otsivad. Seevastu euroraha kehtestamise poolt aastaks 2000 ollakse üsna üksmeelselt, 50% soovis ka euroarmeed ja keskpanka.

Vaatamata sellele, et ainult 21% küsitletutest usub, et sai 1994. a isiklikult kasu Hispaania kuulumisest ELi ja ainult 36% arvab, et Hispaania sai sellest kasu, mõtleb enamus siiski, et Hispaania kuulumine ELi on positiivne niihästi Hispaania jaoks tervikuna, oma regiooni kui ka vastaja jaoks isiklikult. Kuigi lootused 1992. aastal olid märksa kõrgemad kui tegelikud tulemused. Kuigi

1980. aastate "Euroopa müüdist" jäi vähe järele (peale eurobürokratia tuli majanduslik mõõn vabrikute sulgemisega, ruineerivad põllusaaduste hinnad, kalapüügi limiidid, finantsspekulatsioonid peseeta vastu, kultuuriline tasalülitamine jms).

Kõigele vaatamata pooldavad hispaanlased Euroopa Liitu ja identifitseerivad end eurooplastena. Hispaanlased on rahul, et nad suutsid tagasi võita neile Euroopas õigusega kuuluva koha. Teekond, mis tõusude ja mõõnadega, loosungi all "Euroopa on silmapiiril", kestis ühtekokku 29 aastat, lõppes ajaloolise välispoliitilise eesmärgi saavutamisega, nagu märgib tolleaegne välisminister ja diplomaat Fernando Morán oma kõneka pealkirjaga memuaarteoses *España en su sitio* ("Hispaania on oma kohal").

Kirjandus

- Cortázar, Fernando García de 1994. *Historia de España*. Madrid
La realidad social en España 1992-93. 1994. Barcelona
La realidad social en España 1993-94. 1995. Bilbao
Morán, Fernando 1990. *España en su sitio*. Barcelona
Some surprises in the New Gallup Poll on European attitudes.
1981. — *The Times*, 9. XII
Talvet, Jüri 1995. *Hispaania vaim*. Tartu: Ilmamaa

SIRJE KRIKK DE MATEO (sünd. 1941. a) lõpetas TRÜ ajaloo osakonna 1965. a. Tartu Ülikooli lähiajaloo õppetooli assistent.

VÄITLUS

VAIM EI OLE TEADVUS!

Thomas Nagel. Mis tunne on olla nahkhiir? Tlk Tiiu Hallap.
— *Akadeemia*, 1996, nr 10, lk 2090–2107.

Bruno Mölder, Jaan Kangilaski:

Oleme suurema osa, kui mitte kõik, neist raskustest, mis on tänini filosoofe huvitanud ja teed teadmistele tõkestanud, võlgu täielikult iseendile — esmalt oleme tolmü üles keerutanud ja kaebame siis, et ei näe.

George Berkeley

Tõlkimise ümber on ikka vaieldud. See on loomulik, sest samast asjast võib eri moodi aru saada. Kui aga tõlkija tõlkides probleemi olematuks tõlgendab või ette “ära lahendab”, on kusagil midagi ilmselt valesti läinud. Tõlkele esitatavate nõuete seas on tõlgitava lause tõeväärtuse säilitamine ja mõtte võimalikult adekvaatne ülekanne.

See väitlus käib sõnade *mind* ja *consciousness* tõlkimise üle. Esimene neist on inglise keeles üsna lõtv, kõike “kehalisele vastanduvat” enda alla haarav, teatud mõttes eelteoreetiline sõna; teine aga üsna kindlapiiriline termin nii psühholoogias kui filosoofias. *Mind*’i on võimalik ja ilmselt mõttekaski eri kohtades tõlkida eri moodi, kuid on kontekste, mis nõuavad tõlkevastate järjepidevust. Alljärgnev arutus käib eelkõige analüütilise filosoofiasse, mitte filosoofia ajalukku kuuluvate tekstide kohta, kuna *mind-body*-probleem oma tänapäevasel kujul on parimal juhul tagasi viidav klassikalise briti empirismini, antiigist kaasajani kulgev järjepidevus avastatav ei ole.

Tiiu Hallap tõlgib *mind*’i teadvuseks, *consciousness*’i teadlikkuseks ning esitab (lk 2090) põhjendusi oma valiku kasuks. Vaadelgem esmalt noid põhjendusi, nägemaks, milles probleem seisab.

Hallapi arvates on *spirit*, *mind* ja *consciousness* "kolm lähedast filosoofilist terminit" ning ta ei pea võimalikuks kehtestada neile igale omaette ja ainulubavat tõlkevastet. Tema väite teise poolega võib osaliselt nõustuda (*consciousness* peaks meie meelest siiski alati olema 'teadvus'); küll aga ei saa vastuvaidlemata mööda Hallapi väite esimesest poolest. Nimelt võib väga suure tõenäosusega väita, et juba vähemalt 50 aastat pole *spirit* filosoofiline termin (igal juhul analüütilises traditsioonis) ja seega pole mõtet seda asjasse segada. Järgmine Hallapi väide ("Vaja läheb vähemalt kolme vastet") ei pea sellest tulenevalt muidugi samuti vett.

Hallapi toodud tsitaat Berkeley'lt pole ilmselt samuti eeltoodud (ja allpool esitatavail) põhjusil relevantne — antud kontekstis võiks vabalt tõlkida *spirit*'i 'vaimuks' ja *mind*'i näiteks 'mõistuseks'.

Seega — meil on **kaks** lähedast filosoofilist terminit, mida tuleks ühe teksti piires kindlasti tõlkida erinevalt, kusjuures pole mõttekas kehtestada ühele neist (*mind*'ile) üht, ainuvõimalikku vastet. Aga — kindlasti on alati mõni vaste parem ja mõni halvem kui teine. Ja *mind*'i tõlkimine 'teadvuseks' on kindlasti võimalikest halvim. Sest

(I) 'Teadvus' on tugevasti kinnistunud *consciousness*'i tõlkevastena, seda nii filosoofias, psühholoogias kui tavakeeles;

(II) Tiiu Hallapi pakutud vasted *mind* — 'teadvus' ja *consciousness* — 'teadlikkus', on suurem keelereform kui *mind*'i tõlkimine 'vaimuks' ja nimelt seetõttu, et objektile osutav nimisõna *consciousness* on tõlgitud relatsiooni tähistava nimisõnaga 'teadlikkus', mille jaoks inglise keeles leidub eraldi ühend *being conscious of* (rääkimata pea sünonüümsest mõistest *awareness*, *being aware of*).

Mind'i tõlkimine 'teadvuseks' kaotab eesti keeles ära mõningad küsimused, mis inglise keeles küsituna võiksid väga viljakaks osutada. Näiteks

(1) *Do nonconscious contents belong to mind?*, mis eesti keeles kõlaks siis kas

(2) Kas mitteteadvuslikud sisud kuuluvad vaimu? või

(3) Kas mitteteadvuslikud sisud kuuluvad teadvusesse?

Lausetes (2) ja (3) väljendatud küsimustele antakse tõenäoliselt erinevad vastused. ((2) on filosoofiliselt huvitav küsimus, (3) aga nõuab triviaalselt eitavat vastust.)

Mis sunnib Hallapit olema vastupidisel seisukohal? Tema vaate aluseks on 2 põhiteesi:

(i) 'vaim' ei ole sobilik tõlkevaste *mind*'ile;

(ii) 'teadvus' ja 'teadlikkus' on kaks piisavalt erinevat mõistet, mis võiksid olla vastavalt *mind*'i ja *consciousness*'i vasted.

Hallapi teesist (i) tuleb juttu allpool. Sõltumatult sellest on (ii) aga väga kahtlase väärtusega. Eesti tavakeeles on 'teadvus' ja 'teadlikkus' peaaegu sünonüümid, nad on isegi pärit ühest ja samast tüvest (seda tunnistab kaudsest ka Hallap ise: "*consciousness* võiks sõltuvalt kontekstist olla kas 'teadvus' või 'teadlikkus'"), *mind* ja *consciousness* seda ilmselt ei ole. Mis puutub Hallapi sõnaraamatu-argumenti, siis esiteks võib alati leida teisi (sama autoriteediga!) sõnaraamatuid, kus tähenduste järjekord on vastupidine, ning teiseks — see ei puutu üldse asjasse. Loomulikult võib *consciousness* vahel, kui juttu on relatsioonis — seega inglise keeles *consciousness of* — (nt Nageli puhul), olla ka 'teadlikkus'. Muuhulgas: *Oxford Advanced Learner's Dictionary*, mida Hallap kasutas, annab inglise sõnadele **inglisekeelsed** seletused. See, mida Hallap *Akadeemias* kirjutab, on nende seletuste **tõlge** eesti keelde ja juba selles tõlkes võis ta "mööda panna". Seega on siin tegu tõestatava kasutamisega argumendina.

Inglise tavakeeles on sõnadel *mind*, *consciousness*, *awareness*, *spirit*, *soul* ja *reason* erinev tähendus. See erinevus peab säilima ka eesti-keelses tõlkes. Kontekstides aga, kus ülaltoodud sõnu sünonüümidenä võetakse, ei ole mõttekas eristust hoida. Kust siis leida abi eestikeelsete vastete leidmiseks? Hariliku keele pidevalt muutuva kasutuse refleksioonist. Sõnadel päristist tähendust ju ei ole. Ning etümoloogiaga liialdamine tekitab külmavärinaid. Miks? Sest sõnade juurte otsimine rõskest keelekeldrist viib meid ainult sügavamale ja sügavamale alla hallituse keskele, kus märkame, et sõna on oma ürgjuure küljest ammu katkenud ja elab omaenese elu, toetajaks aktiivse keelekasutuse risoom. Keelest ei saa ammutada enam sellest, mis me ise oleme sinna sisse pannud. Ja selle selgitamiseks võib etümoloogiast teinekord abigi leida. Inglise keeles kasutatakse sõna *mind* ja tema tuletisi väga erinevates kontekstides: *to change one's mind*, *to speak one's mind*, *to lose one's mind*, *have a mind to do something*, *strong-minded*, *open-minded*, *sports-minded*, *simple-minded*, *to mind the baby*, *to mind his parents*, *mind one's own business*, *mind your manners!*, *would you mind*, *never mind*. Selline erinevate kasutuste paljusus tähendab *mind*'i tähendusvälja avarust, mistõttu kaasaegses filosoofias kasutatakse seda pesamõistena, mis hõlmab kolme suurt mõisteklassi, mida on võimalik tähistada nii verbi kui nimisõnaga, mis tähistavad vastavalt protsessi ja selle tulemust.

Experiencing — consciousness
(*experience*);
attitudinizing — attitudes;
acting — actions

kogemine — teadvus
(kogemus)
suhtumine — hoiakud
tegutsemine — teod

Need kategooriad on kunstlikud, nagu ilmneb Guttenplani loodud sõnast *attitudinizing*, mis seni inglise keelest puudus, aga mille järele oli olemas ilmselt tarvidus*. *Mind* hõlmab neid kolme klassi ja seda peaks tegema ka tema vaste eesti keeles. Autorite meelest täidab seda hägust rolli kõige paremini 'vaim', mida kohtame samuti suure hulga sõnade koosseisus: **vaimu**anne, **vaimu**elu, **vaimu**haige, **vaimu**hämärus, **vaimu**pimedus, **vaimu**valgus, **vaimu**maailm, **vaimu**jõud, **vaimu**kas, **vaimu**kus, **vaimu**laad, **vaimu**kultuur, **vaimu**looming, **vaimu**lik, **vaimu**nõrkus, **vaimu**närimine, **vaimu**selgus, **vaimu**silm, **vaimu**stuma, **vaimu**stama, **vaimu**stus, **vaimu**sähvatus, **vaimu**sünnitis, **vaimu**teravus, **vaimu**teadus, **vaimu**vabadus, **vaimu**vaesus, **vaimu**vara. Nende ühiseks tunnuseks on seotus intellekti, mõistusega. Siingi on 'vaimu' analoogiks *mind*, eriti kui seda vaadelda vastanduses *soul*'ile. *Soul* viitab emotsionaalsusele (*soulful*) ja *mind* mõistusele. *Soulless person* on hingetu, tundetu, külm ja puine, aga ta ei ole *mindless*, ta on mõtlemisvõimeline.

Miks ei võiks siis *mind*'i tõlkida kohe 'mõistuseks'? Mõnes kontekstis ehk võikski — nt Hallapi toodud tsitaadis Berkeley'lt —, kuid kuidas tõlkida sel juhul sõnu *reason* ja *intelligence*? *Philosophy of mind* kõlab 'mõistusefilosoofiana' eksitavalt, eriti kui arvestada, et "mõistusefilosoofid" murravad pead ka selle üle, kas taimedel, loomadel, marslastel ja robotitel on *mind*. Küsimus, kas neil on mõistus (*intelligence*), on teine küsimus ja vastatav teiste meetoditega.

Võib küsida, miks ei võiks *mind* eesti keeles kõlada 'psüühikana', kui sihiks on leida pesamõistet psüühikanähtustele. 'Psüühika' viitab aga ühtlasi rohkem hingeelu kui vaimuelu nähtustele ja teiseks on tal nagu ka mõistel 'teadvus' tänase eesti kultuuri jaoks ebamugav marksistlik konnotatsioon. Selle vältimiseks on ennegi muutusi toimunud — ühiskonnateadused asendusid sotsiaalteadustega. Kuna *philosophy of mind* ei ole marksismi mantlipärija, pole põhjust ka terminoloogilist järjepidevust säilitada. Suurimaks erinevuseks marksistliku teadvusekäsituse ja *philosophy of mind*'i vahel näib olevat asjaolu, et marksismis käsitati teadvust üldmõistena, mille tõttu sai võimalikuks rääkida teadvuse ja mateeria seostest ning ühiskonna- ja klassiteadvusest.

*Vt Samuel Guttenplan. "An Essay on Mind." — *A Companion to the Philosophy of Mind*. Oxford: Basil Blackwell, 1994, pp. 1–111.

Inglise *mind* tähistab kaasaja filosoofias pigem partikulaari. Ta ei ole universaal, mis kannab endas liigi ühiseid (olemuslikke) omadusi, mille alusel individueeritakse individuaale. *Mind* on hägune mõiste — ei pruugi leiduda tunnust, mis oleks kõigil neil, kellele *mind*'i omistatakse. Seegi on vaidlusalune, kas *mind* üldse objekti tähistabki, s.t kas on olemas selline **asi** nagu *mind*, või tuleks meie kõnelemist temast interpreteerida mitte objektuaalselt, vaid hoopis atribuutiivselt (me ei räägi mitte vaimsest substantstist, vaid vaimseist atribuutidest).

Muidugi esineb inglise keeles ka sõnaühend *national mind* ja eestigi keeles saab kõneleda 'kambavaimust', ent see tähendusaspekt jääb analüütilises filosoofias kõrvale; 'klassiteadvus' aga oli marksismis kindla tähendusega **filosoofiliseks** terminiks. Teiseks erinevuseks on asjaolu, et teadvus oli marksismi järgi omane üksnes inimesele, *mind*'i omistamisel ollakse vaimufilosoofias aga hulga lahkemad, seda jagub ka loomadele.

Teine argument 'psüühika' käibelevõtmise vastu tuleb sellest, et inglise keeles tähistatakse terminiga *psychical research* üht omapärast ettevõtmist, mida Eestis tuntakse üldiselt parapsüüholoogia nime all. 'Psüühika' ei ole eesti tavakeele loomulikkuks osaks nagu *mind* inglise keeles, samuti on ta kitsama tähendusväljaga kui 'vaim'.

Mind'i tõlkimine 'teadvuseks' või 'psüühikaks' põrkub veel ühele takistusele. Nimelt ei saa ingliskeelset terminit *a state of mind* või *mental state* mingil juhul tõlkida 'psüühiliseks seisundiks' ega 'teadvuse seisundiks'. Need mõlemad terminid on kasutusel psühhiaatrias. Psüühiline seisund on psüühika normaalsuse mõõduks. Ka 'teadvuse seisund' on normatiivse tonaalsusega mõiste, mida kasutatakse organismi ergastatuse hindamiseks koomast ülivirguseni. *A state of mind* või *mental state*, mida vaimufilosoofia kontekstis tuleks tõlkida 'vaimuseisundiks' või 'mentaalseks seisundiks', ei ole oma tähenduselt üldse lähedane ülalmainitud termineile. Vaimuseisundeiks nimetatakse seisundeid, millele rakendatakse mentaalseid predikaate ning seejuures on selle seisundi loomus, s.t see, millele need predikaadid osutavad, vaidlusalune küsimus. Näiteks kuuluvad vaimuseisundite hulka uskumine, soovimine, kollase järelpildi tajumine. (Ka 'meeleseisund' ei sobi vaimufilosoofilises tekstis *state of mind*'i vasteks, kuigi võib mõnes teises kontekstis olla vägagi sobiv. Meeleseisundit iseloomustatakse adjektiividega, nt kirgas, segane, lõbus; vaimuseisundit iseloomustatakse selle sisu kaudu, mida väljendab et-kõrvallause ('ma usun, et lumi on valge' ja 'ma usun, et rohi on roheline' tähistavad kaht erinevat vaimuseisundit).)

Kui soovime leida laialt kasutatavat mõistet *mind*'i tähistamiseks, võiks kõne alla tulla ka '**meel**', mida kohtame suuremgi hulga sõnade komponendina: **meeldima, meeletund, meelevaldus, meelega,**

meelehärm, meeleheide, meelekoht, meelelahutus, meeleliigutus, meeleolu, meelemärkus, meelepaha, meelepärane, meeles pidama, meelestus, meelevaldne, meeleseisund, meelisklema, meelitama jne. Kuid *mind*'i 'meeleks' tõlkimine ei ole üldiselt asjaosalistele meeltmööda olnud. Arvatavasti tuleneb see asjaolust, et sõna 'meel' toob tahtmatult meelde orientalistide tõlked ja meelsuse ning orientaaltekstid on *philosophy of mind*'iga võrreldes midagi sootuks erinevat. Teiseks — eesti 'meel' viitab otseselt meeleelunditele ja nende tegevusele, s.t organismi aistingulisele, vastuvõtlikule küljele ja mitte intellektuaalsele poolusele. Viimane on ilmselt ka otsustavam argument *mind*'i 'meeleks' tõlkimise vastu.

Mind'i tõlkimine 'vaimuks' ei ole puudusteta, kuid autorite meelest on see halbadest variantidest parim. Esimese puudusena nimetatakse 'vaimu' mõiste lähedust igasugustele spiritualistlikele arusaamadele. Tõesti, lauset '*Mind is something else than spirit*' on kõige otstarbekam tõlkida kui 'Mõistus on midagi muud kui vaim', ent analüütilisse filosoofiasse, eriti *philosophy of mind*'i kuuluvates tekstides seesugust lauset vaevalt ette juhtub. Ja muuseas — prantsuse keelde tõlgitakse inglise *mind* analüütilise filosoofia kontekstis sageli — *l'esprit*; saksakeelne vaste *philosophy of mind*'ile on *die Philosophie des Geistes*! Iseasi on see, kas 'vaimu' mõiste lähedus spiritualismile üldse ongi puuduseks. Nagu inglise keeles, nii peab ka eesti keeles mõtleval filosoof nägema vaeva argumenteerides, et vaim ei ole mittemateriaalne hing. Tõlge ei tohiks ju probleeme ette ära lahendada...

Teiseks võib 'vaim' viia lugeja mõtted Hegelile. Peaks aga olema selge, et ükski filosoof, kirjanik ega ajakirjanik ei saa vastutada nende assotsiatsioonide eest, mis lugeja peas tekivad, kui ta nende teksti loeb. Hegeli mõju eesti kultuurile on raske hinnata, kuid sõandame arvata, et see ei saa olla tugevam kui analüütilise filosoofia mõju on või olema saab. Teiseks, Hegeli *Phänomenologie des Geistes* on inglise keelde tõlgitud nii *Phenomenology of Spirit* kui *Phenomenology of Mind* — see kõneleb iseenda eest.

Lõpetuseks. Meie arvates sobib *mind*'i vasteks eesti keeles kõige paremini siiski 'vaim', vastuväited sellele on ilmselgelt kõige nõrgemad ja selle poolt kõnelevad kaalutlused kõige mõjusamad. Leidub ilmselt ka kontekste, kus võib kasutada pigem vastet 'mõistus' (eelkõige varasemate autorite puhul, kes *spirit*'it filosoofilise terminina kasutavad ja seda *mind*'ile vastandavad). Ettepanek tõlkida *mind* 'teadvuseks' on aga täiesti vastuvõetamatu. 'Teadvus' on olnud ja jäägu edaspidigi *consciousness*'i vasteks.

ARVUSTUS

VABADUSE VÄÄRTUS

John Stuart Mill. Vabadusest. [S.I.]: Hortus Litterarum, 1996. 223 lk.

Karl Marx ei sallinud John Stuart Milli. Nüüdseks on uurijate seas kindlustunud arvamus, et Marxi Milli-käsitlused olid ebaausalt ebaadekvaatsed. Kui Vladimir Lenin sõimas teist suurt Briti mõtlejat Hume'i (kellest ta aru ei saanud) ja tegi seega asjaliku Hume'i-käsitluse nõukogudeaegses kirjanduses peaaegu võimatuks, siis Milli filosoofiast kirjutamist ei takistanud mahavaikimine Marxi poolt. Milli enda ideed vabadusest tegid võimatuks nende avaliku arutamise totalitaarses ühiskonnas. Muuseas, siit ei järeldu, nagu olnuks Milli teosed nõukogude võimu alamatele absoluutselt kättesaamatud. Mina lugesin tsariaegset venekeelset tõlget siin arvustatavast raamatust 1950. aastate keskel Moskvas tookord V. I. Lenini nime kandvas raamatukogus kõigile lugemiseks lubatud raamatute hulgas. Keegi lihtsalt ei otsinud raamatukogust raamatut, mida isegi ei sõimatud. Muidugi pidi selle teose ideede levitamise kuuluvust riiklike kuritegude hulka tookord taipama iga lugeja, kes just polnud äärmiselt naiivne.

1859. aastal ilmunud raamatu kohta ei ole mõtet kirjutada tavalist retsensiooni. Raamatu autor ei saa siin esitatavate mõtetega enam tutvuda. Ent on mõtet **avaldada arvamust** selle raamatu taasilmumise puhul eesti keeles. Kui maailma aluseks on raamatud või vähemalt kirjutatud tekstid, siis kuulub J. S. Milli lühikirjutis vabadusest kindlasti niinimetatud läänemaailma aluste hulka. Poolteist sajandit pärast esmatrüki ilmumist loetakse seda J. S. Milli raamatut ikka ja jälle ning analüüsitakse kohustuslike kursuste osana paljudes läänemaailma ülikoolides. Erialases kirjanduses vaieldakse selle raamatu väidete ja põhjenduskäikude üle siiani. John Stuart Milli kaitstav põhimõte vabaduse ülimest väärtuslikkusest on läänemaailmas pärast 1945. aastat muutunud enesestmõistetavaks eelduseks selle maailma elanike valdava enamuse

normatiivsele ühiskonnamõistmisele. Vabadusideaali eitajad, näiteks Hitleri või Stalini taganutjad, on kurioosumid, marginaalsed tõrjutud poliitika ja seltsielu piirimail. Tasub tähele panna, et J. S. Milli tekste ei arutata mitte ainult seoses tema vabaduskäsitlusega (mis muuseas on kirjas ka mõningates teistes Milli teostes). Mill kirjutas väljapaistvat arutlusloogikat, metafüüsikat ja tunnetusteooriat. Ka siis, kui tänapäeva analüütikud enam kõiki tema mõtteid ei jaga, on need ikka veel taustaks või tugipunktideks, millest lähtudes arendatakse uusi, mõnikord Millist oluliselt erinevaid käsitlusi. John Passmore pidas Milli 1843. a ilmunud *Loogika süsteemi* loomulikuks piiriks varasema ingliskeelse filosoofiaga ja oma filosoofiaajaloo raamatus kirjutas ta Milli metafüüsikast ja epistemoloogiast vähemalt sama palju kui Bertrand Russelli kontseptsioonidest samas valdkonnas. Sotsiaalfilosoofias oli J. S. Mill esimesi, kes ilmselgelt rõhutas, et igasugune jutt inimestest on pädev vaid siis, kui on võrdselt rakendatav nii meeste kui naiste puhul.

Arvamuse aineseks olevas raamatus ei huvitu J. S. Mill vabaduse metafüüsikast, objektiivsetest võimalustest, vabast tahtest, juhuslikkusest ja paratamatusest. Ta eeldab vaikides, et need küsimused on lahendatud vabadusintuitsiooni kasuks. Vabadus ei ole tema jaoks enam inimese ja jumala(te) vahekorra probleem. Mill ei tegele sõnade tähenduse analüüsimisega, ta ei hooli küsimusest "mis on vabadus?". Ta ei püüa leida parimat analüüsi vabaduse normatiivsele kontseptsioonile. John Locke'i ja 18. sajandi prantsuse-ameerika traditsiooni jätkates kirjutab ta vabaduse poliitikast. Tema eeldusküsimustes väärtustatakse norme ja tegusid, need kuuluvad probleemituüpi "mida teha ja mida mitte teha?". Mill tahab teada, kas ja kui võrd tasub toetada vabadust ühiskonnas. Ta otsib vastuseid, millega saaksime universaalide väärtustamiselt üle minna pragmaatiliselt rakendatavate lahenduste otsimisele partikulaaride suhtes.

J. S. Milli raamat on aruka põhjendamise raamat. Väiteid esitatakse selles vähe: vabadus on kõrgeks väärtuseks, vabadust ohustavad riigivõim ja avalik arvamus, leidub lihtne põhimõte, mis määrab vabaduse lubatavad piirangud: vabadus ei õigusta teisele kahju tegemist. Ülejäänud tekst on nende väidete mõistlik õigustamine. Oma arvamusi põhjendab Mill mitukümmend korda pikemalt, kui esitab seisukohti. Siitkohalt saame ilmselt tõmmata joone kaasaja analüütilisse filosoofiasse, milles on samuti olemuslikult keskseks teeside mõistuspärane põhjendamine. Mõtete tulevärgist, sõnamängudest ega tabavatest mõistujuttudest ei piisa leidmaks tõe ja õigust. Arvamuse kuulutamine pole küllaldaseks aluseks isegi meeldiva arvamuse omaksõtmiseks.

Põnevad oletused ei moodusta iseenesest teadmist ja ei anna tõendeid tarkusest. Meelepaha pole argumendiks, sõim tõestuseks. Mill ei sõima.

Autoriteet ei ole ka mõistusekohaseks argumendiks. Ei ole tähtis, kas autoriteediks on Aristoteles, Aquino Thomas, Immanuel Kant, J. S. Mill, Juri Lotman või Richard Rorty, Nietzsche ja Derridast rääkimata. Praktikas tasub usaldada eksperte, sest keegi meist ei jõua kunagi kõike. Pragmaatilise usalduseta on inimese elu võimatu. Pragmaatilise usaldatavuse aluseks on võimalus kontrollida. Milli raamat sisaldab lisaks aruteludele vabadusest ka süvakihti. J. S. Mill näitab, et pole küllaldane väita: "Mill ütles nii, seepärast on nii." Võib ju kirjutada: "X ütles *a*, aga Y ütles hoopis *b* ja Z ütles *c* ja see kõik mulle meeldib, kuigi igauks ütles isemoodi." Mulle võivad meeldida igasugused väited, aga kõik nad pole tõde ja õigus. Maailm ja isegi sõnadest tehtud tekstid maailma osana pole ka ainult või alati ("ilu")kirjandus, millest kõnelemisel ja kirjutamisel meeldivus mulle kuulub asja olemusse ja sobib põhjenduse kohale arutluses. Mill arutab mõistuspäraselt ja tema raamatu süvakihtiks on mõistliku ning ratsionaalse arutlusmaailma õigustamine arutluse praktilise näidistamise abil.

Ma ei taha siinkohal väita ja ei väidagi, et alati peab arutlema või et tunded ei kõlba kuhugi. Ma väitsin, et mõnikord tasub arutleda. Ma väitsin, et alati ei ole õigustatud tunnetega ning minule meeldivusega asendada arutelu. Selles *problemaatikas* (Althusseri termin) sarnaneb minu seisukoht J. S. Milli teostes esitatud ja kaitstud seisukohaga. Arutlemata tegudega teevad inimesed mõnikord rumalusi. Mill kirjutab rumaluste vastu ja rumaluste ärahoidmiseks.

J. S. Mill kirjutab, veenmaks reaalset lugejat. Seetõttu sisaldab käsitletav raamat nii fundamentalistlikku kui ka pragmaatiliskonsekventsialistlikku argumentatsiooni. Viidetega teistele alusväärtustele õigustas Mill teesi vabaduse väärtusest fundamentalistlikult. Milli jaoks kuulusid ülimate väärtuste hulka inimindiviidi autonoomia ja isiku omapära. Vabaduse puudumine välistab ilmselt nende realiseerimise. Pragmaatiliselt argumenteerides näitas Mill, et me ei saa isegi aru vaadetest, mida pooldame, peame õigeaks, rääkimata arusaamisest, miks just need on õiged, kui me pole tundma õppinud lisaks oma vaadete otsestele põhjendustele ka vastupidiseid seisukohti ja vastuargumente. Kogu ühiskond võib eksida. Eksimusi pole võimalik parandada, kui me ei luba mõtete vaba arutelu.

Kuigi vabadus on J. S. Milli jaoks väärtuslikuks ideaaliks, pole tema arvates võimalik vabadust teostada ilma teatavate tingimuste olemasoluta. Vabadus on realiseeritav haritud inimestest koosnevas tsiviliseeritud ühiskonnas. Muidugi on Milli ideaalitüüp tsiviliseeritud ühiskonnast

näidistatud tema-aegsete Lääne-Euroopa ühiskondadega. Milli minimaalne haridusstandard võis olla piisav 19. sajandi keskel, aga kindlasti mitte 20. sajandi lõpul. Me kõik oleme ajalooliselt piiratud. Kuid ilmselt ei kehti J. S. Milli kohta naivmarksistide vastuväited naivliberaalidele, mis heidavad viimastele ette ideaalväliste tingimuste mittedärgemises seisnevat poliitilist utopismi. Mill ei olnud naivliberaal.

J. S. Mill, kes väärtustas indiviidi autonoomiat ja isikupära, ei eitanud ühiskonna vajalikkust ja õigustatust, vaid võttis neid loomuliku eeldusena. Ühiskondliku lepingu teooria ühiskonna või riigi tekkimise seletusena oli tema arvates fiktsioon, autonoomne inimene loodusseisundis näib seda samuti olevat. Ta ei olnud ka monist-libertaarlane, sest ei käsitlenud vabadust ainuväärtusena. Vaba turumajanduse õigustatus polnud J. S. Milli arvates põhjendatav vabadusprintsiibiga. Muuseas, Mill ei kuulu ka sotsialismi tavaeitajate hulka, erafirmade kapitalistlik majandussüsteem ei olnud tema arvates tingimata aprioorselt parem kooperatiivsel omandil põhinevate ettevõtete turumajandusest (mida mitmed tänapäeva autorid nimetavad turusotsialismiks).

Vabaduse õigustamine kaasneb J. S. Milli jaoks küsimustega, kes on vabaduse vastased ja millised vabaduse piirangud on õigustatud. Milli uudsus seisnes avaliku arvamuse identifitseerimises vabaduse hädaohtliku vastasena, lisaks varasemas traditsioonis rõhutatud riigivalitsustele. Türranniks võib osutuda seltskond. Mitte ainult valitsus, vaid ka teised kodanikud ei ole õigustatud käituma nii, et erinevate arvamuste väljendamine muutuks võimatuks. Vaidlus teistsuguste ja võib-olla isegi valede arvamustega on lubatav ja teretulnud, aga ainult tingimusel, et sealjuures ei takistata teisitimõtlejatel normaalset edasielamist ka siis, kui nad jäävad oma seisukoha juurde. Teisitimõtlemise hukkamõistmine (erinevalt vastuvaidlemisest) piirab vabadust lubamatus ulatuses.

Vabaduse piiramise lubatava alusena tunnistas J. S. Mill kahjutegemist teistele, nii üksikisikutele kui ühiskonnale. Iseendale võis indiviidi kahju tekitada, see ei ole kellegi asi. Inimene tohib ennast surnuks juua või ära tappa. Mill lubas ja isegi nõudis asjatundmatusest tuleva tegutsemise tõkestamist, aga võitles juriidilis-moraalse paternalismi vastu. Avalikkuse ja riigivõimude kohustuseks on indiviide teavitada ohtudest ja tõkestada inimeste juhuslikku sattumist ohtlikkudesse olukordadesse, mitte aga teadlikku riskimist.

Küsimisel, kas on üldse midagi, mis teisi ei mõjuta, ilmneb seoses kahjuprintsiibiga kohe raskus. Otsene kahju on sageli raskusteta määratletav, aga kaudne mitte. Igasuguse kaudse kahju välistamise nõue teeb vabaduse tõenäoliselt mõttetuks. Vastuväidete kaalumine viis Milli täpsustatud kahju printsiihini: selgete kohustuste täitmata jätmise

kahjustab kindlasti teisi inimesi. Purjus politseinik kahjustab avalikku korda (Milli enda näide). Perekonna toitja surm ebaaruka riskimise tulemusena (aga ka sellise isiku enesetapp) osutub Milli argumentatsiooni kohaselt selgeks isiku kohustuste täitmata jätmiseks ja kahjustab nii kindlasti teisi. Seetõttu tohib niisugust tegevust tõkestada. Laim kahjustab teist isikut kindlasti, aga kuidas toimida moraalsete solvanguatega, pornograafilise kirjandusega? Milli sajanditagused arutlused osutuvad ootamatult meie kaasaja küsimustele vastamisteks.

Erinevalt 1909. aasta väljaandest on seekordne eestikeelne tõlge hea ja viimase autor Kaja Tael on suutnud üle saada mitmetest raskustest vastete leidmisel igapäevastele sõnadele, mis samal ajal lähenevad terminitele. Kirjastus on suutnud peaaegu vältida ka trükivigu, kuigi lk 206 on alles jäänud segane ja vigane lause: "Niisuguste seadustega takistab riik halbu tegusid teistele kahjulikke tegusid, mis..." Paberiga on kirjastajad ümber käinud ilmselt ebaökonoomselt. Raamat oleks loetav ka siis, kui tekst oleks mahutatud 223 asemel näiteks 150 leheküljele. Ilmselt oleks paberi kokkuhoid võimaldanud ka odavamalt hinda, sest Avatud Eesti Fond toetas ilmumist rahaliselt ja J. S. Milli pärijatele pole enam vaja autoriõiguse eest tasuda. Kahjuks ei ole kirjastus järginud rahvusvahelist tava teatada tiitellehel oma asukoht (millele mitmes riigis lisandub seaduse nõue teatada impressumis kirjastaja aadress). Igatahes aitab aga J. S. Milli *Vabadusest* ilmutamine Avatud Eesti Raamatu sarjas alustada selle sarja senise koosseisu ilmse ebaadekvaatsuse ületamist uuema mõttekuultuuri kajastamisel. Emotsioonekuulutatavat ja kunstikriitilist tüüpi teostele lisandus nüüd ometi midagi analüütilis-mõistuspärasest mõttelaadist.

Mul ei ole ammu õnnestunud nautida toimetajate eessõnu eesti keeles ilmunud raamatutele. Henno Rajandi eessõna puhul see õnnestus.

Eero Loone

EDITORIAL NOTE

Akadeemia has earlier published articles about Rudolf Gottfried Kallas and Juhan Kurrik, who were renowned figures during the period of national awakening. Kallas was the first to deal with methods of teaching arithmetic and Kurrik with teaching of algebra in the Estonian language. Olaf Prinitis, professor emeritus of the Department of Didactics of Mathematics at Tartu University, adds two more names from the same period: Joosep Kapp (1833–1894) and Jakob Tülk (1830–1918). They were the authors of the first Estonian-language textbooks of geometry. We should also honour all the four men for their activities during the awakening period in the Society of Estonian Literati and in the general committee of the Estonian Alexander School as well as for their special role in the history of Estonian school mathematics.

Marju Kõivupuu, MA in folklore from Tartu University, deals with a characteristic ritual in South-Estonian funeral tradition — cutting a cross into a tree during the last journey of the deceased from home or from the chapel to the graveyard. Apart from cutting the cross, the traditional South-Estonian funeral also includes a vigil over the deceased during the night before the funeral and singing sacred songs there, placing household utensils into the coffin, giving a gift to the first person who happens to meet the funeral procession (a bottle of vodka to a man, a home-made cake to a woman or child) and offering food at the funeral feast at least four or five times. The cross-tree (cross-spruce, -pine or -birch) is usually a big tree on the roadside or near a junction, or a tree in the cross-forest. The mourners (usually the closest male relatives or godsons) cut a cross into its stem on their way to the graveyard. The tradition of cutting crosses as part of the transition rite performs besides a separation rite also a function of prevention magic, so that the deceased could not come back and disturb the living in any way. In some South-Estonian parishes the

participants in the ceremony are offered a drink of vodka and, if possible, also a snack. The tradition originates in the pre-Christian period when the afterlife of the deceased was believed to be a continuation of their earlier life in the forest where the corpses were left or, later, also buried. The belief that the souls of the deceased ancestors live on in trees is cosmopolitan (Frazer 1986). When the cult of the dead changed, the concept of a soul living outside the dead body emerged. Sometimes the soul could be malevolent. Therefore, the souls of the dead had to be pacified by offerings. With the spread of Christianity, the sign of the cross became a means of prevention of evil and a belief was established that a home-visiting goblin cannot pass the sign of the cross. The oldest reports on cross-trees or their analogues in Estonia date back to the 17th century. In South Estonia the tradition of cross-cutting is still alive among older people.

Next we publish a sermon preached by Traugott Hahn (1875–1919) at the beginning of 1916. Gotthilf Traugott Hahn came from a family of clergymen. His grandfather Carl Hugo was probably the first Lutheran missionary in the Herero tribe in South Africa. Traugott Hahn graduated from Tartu University in 1897. In 1902 he became the pastor of the congregation of Tartu University and Privatdozent of practical theology. The Bolsheviks assassinated him in 1919.

The talk between Ilmar Laaban, an Estonian writer living in Sweden, and Tõnu Luik, lecturer of philosophy at Tartu University, is based on the recording of their meeting in Tartu in 1991. The thoughts of the talkers roam around the variants of translating and interpreting Georg Trakl's poem "Ein Winterabend", and even more significantly, in Heidegger's manner, in the interior of the language itself. Ilmar Laaban presents a hypogrammic and psychoanalytic interpretation of the poem. Tõnu Luik relies on what Martin Heidegger has written in "Die Sprache", where Heidegger does not support the universally accepted concept of language, according to which it is first and foremost an activity of human beings, of their speech and auditory organs. Neither does Heidegger believe that language expresses stirrings of the human soul which are guided by a certain outlook on the world. Consequently, Tõnu Luik, like Heidegger, claims that it is only

the language that speaks and not the people. People speak only as much as they respond to the speech of the language. In order to hear how the language speaks at all, Heidegger has chosen what in his opinion speaks most clearly — and he thinks that this is poetry, in the concrete case Trakl's "Ein Winterabend".

The article by Andres Luure, a graduate student of Tallinn Pedagogical University, sometimes takes the form of defining philosophy and several other things, but the main task of the author is not to explain (cultural) phenomena but to reveal the logic of thinking.

Max Weber's treatise presents observations from the United States of the 19th and early 20th centuries, when the question about one's denominational affiliation was never asked officially, but it was nearly always posed while establishing social relations or perpetual business relations based on allocation of credit. Weber asks why? As his research revealed, usually only those people who belonged to a Baptist, Methodist or some other sect or sect-like conventicle achieved success in business. Thus, differently from belonging to a "church" into which one was "born" and which spread its mercy both over the faithful and the faithless, the membership of a sect was a certificate of ethic qualification, particularly in business ethics. The "church" is by nature a beatifying establishment, which governs God's blessing like a fideicommiss, and being its member is often obligatory and, therefore, does not provide any proof about the qualities of its members. On the contrary, "sects" are, without exception, societies of those who join them voluntarily on the basis of their religious and ethic qualifications, if they prove suitable to be voluntarily admitted there. Expulsion from a sect for ethic wrongdoings also means loss of financial credibility and becoming a social outcast. The status of secular clubs and societies who replenish their membership by ballot is the result of the secularisation process of their prototypes — the sects. Weber concludes that without the universal spread of the qualities and principles of the methodical way of life supported by those religious societies, capitalism would not be such as it is now.

Inspired by two collections of *Centro de Investigaciones sobre la Realidad Social* (1992–93 and 1993–94), Sirje Krikk de Mateo,

lecturer at the Department of Contemporary History at Tartu University, acquaints the Estonian reader with one facet of the Spanish spirit. The subject of the article is the sc. low social reality in its genuine form, without any artistic sublimation. The author concentrates on basic personal attitudes and problems of (political, religious, ethnic, territorial) identity considering the topicality and significance of these issues for the Estonians. Despite essential differences between Estonia and Spain, there is also a surprising number of similarities. As for their geopolitical location, both are "border states". Spain is situated on the boundary between Africa and Eurasia and, for centuries, its cultural space has served as an obstacle to the advance of Islam into the heart of Europe. Both have sensitive problems with their borders — for Spain the ownership of Gibraltar, for Estonia the border of 1920. Both belong to the periphery of Europe and suffer from an inferiority complex and struggle for their place under the European sun. Both have endured a long period of dictatorship and have been relatively closed societies. Now, both are in transition from state-centred to civil society, and the changes have progressed peacefully.

Under Debates, a student of philosophy and psychology at Tartu University Bruno Mölder and the editor of our journal's philosophy section Jaan Kangilaski argue with the translator Tiiu Hallap over the Estonian translation of the words 'mind' and 'consciousness'. The discussion concerns primarily analytical philosophy, not so much the texts on the history of philosophy, as the mind-body problem in its present form can at best be traced to classical British empiricism; no continuity from the ancient times to the present has been discovered.

In the section of book reviews Eero Loone, professor of practical philosophy at Tartu University, deals with the translation of John Stuart Mill's *On Liberty* into Estonian.

The issue ends with the fifth part of Arvo Mägi's book *What has stuck in my mind: Episodes and moods*.

Cross-trees in South-Estonian funeral customs

Marju Kõivupuu

The article deals with a characteristic ritual in South-Estonian funeral customs—cutting a cross into a tree during the last journey of the deceased from home or from the chapel to the graveyard. The earliest reports on cross-trees or their analogues date back to the 17th century. Systemic descriptions of the tradition are rather recent, from the second half of the 19th century.

Analogues of cross-trees can be found in the funeral rites of the Orthodox Setus, who leave boards on which the deceased lay in state, and straw and birch whisks used for washing the deceased under the cross-tree to rot. Until the 1930s–1940s, cutting a cross into a tree was a viable part of the funeral tradition in the western part of Saaremaa Island. The tradition was also known in Northern Latvia, which historically was inhabited by Estonians and almost until the birth of the Republic of Estonia in 1918 formed a joint cultural space — Livonia. J. Vilkuna (Vilkuna 1992) has written a monograph on the Finnish tradition of karsikkos and cross-trees, although this tradition fell into oblivion as early as at the end of the 19th century.

Nowadays (i.e., in the second half of the 20th century) the neces-

sity of cutting a cross is motivated (1) by religious conceptions (cross-cutting as part of prevention magic) or (2) simply as following an old tradition, whereby religious conceptions do not play any role (the cross is cut in memory of the deceased because it has always been done so). Crosses have been cut into trees also at places where people have been killed in accidents.

The choice of the location of a cross-tree depends on the particular landscape, but generally it marks a conscious or unconscious border where the relatives bid final farewell to the deceased; since the deceased is excepted from among the living people. Cross-forests (coniferous or mixed forests) are situated either in the immediate vicinity of the graveyard or on sc. church-roads — in a grove between the village and the graveyard. Usually the trees have more than one cross; if possible, the crosses of relatives are cut on the same tree. Village cross-trees are usually old pines situated at the first junction of the road leading from the village to the graveyard. The choice of individual (family) cross-trees is determined by religious conceptions. The cross or, if necessary, even several crosses are cut at consecutive junctions of the road to the graveyard in order to prevent the deceased from returning home. Although, in their appearance, the crosses made for prevention-magical purposes need

not differ from simply commemorative crosses, the cross-trees connected with prevention magic are situated mostly in remote forest villages or on outlying single farms. The people residing there have retained a firm belief in the evil eye, home-visiting goblins, word-magic, etc.

The Soviet period functioned as a factor conducive to the preservation of the tradition of cross-cutting as social changes in society had disrupted the former way of life in the village community. If possible, the cross was cut on the border of the home farm expropriated by the Soviet authorities. By doing so, ancient traditions were honoured, and protest was expressed against the violent and alien social order. The practice of cross-cutting was not limited to Lutherans living in rural areas. Whether a person was baptised and a member of a congregation was insignificant in the given context because during the Soviet period people's normal relations with the church had been severed. Cutting the cross was even regarded as compensation for the absence of the clerical ceremony, even more so because atheist schoolteachers, party secretaries, and other functionaries who had moved in from elsewhere showed a negative attitude to it. Older local pastors, generally, have a neutral attitude to cross-cutting and participate in the ceremony themselves, motivating their behaviour by local cus-

toms and respect for the wishes of the deceased.

The ritual of cutting the cross consists of (1) selecting the cross-tree, (2) cross-cutting, (3) offering a ritual glass of vodka and a snack. The cross-tree has to be aesthetic-beautiful, alive and well visible from the road. The preferable species is pine. Crosses cut in pine bark remain visible and beautiful for a long time; crosses cut into a spruce or a birch get scarred relatively quickly.

The cross is cut by the closest male relative or the godson. The shape of the cross depends on the skill and artistic taste of the cutter. Simple Latin crosses, so-called suffering-crosses are most widely spread, and very often they are depicted together with a base for the cross (burial mound). Greek crosses and St. Andrew's crosses and sc. Russian crosses are considerably less frequent. These crosses show that Orthodox Estonians also observe the tradition of cross-cutting.

When the cross is ready, the ritual of offering vodka and a snack follows. Nowadays it is no more interpreted as a sacrifice but as a custom that must be observed. Generally no offerings are tied on the branches of cross-trees any more. Colourful ribbons and rowan-tree twigs bound to the cross-tree with black ribbon are attempts to revive the pre-Christian tradition and hint at the neomythological outlook on

the world which has gained some popularity in Estonian society in the 1990s.

The ethic principles of South-Estonians do not allow them to break branches from cross-trees or to fell these trees. If anyone violates these rules, either out of ignorance or on purpose, a punishment is believed to follow. There are rare reports on unpleasant experiences (haunting) in the vicinity of cross-trees, and some people have been afraid to pass the trees in the dark because of some inexplicable emotions of fear.

The family retains a later passive relation with the cross-trees. When driving or walking past them, people try to recognise the trees of their kin. The sign of the cross on a tree recalls the life of the deceased similarly to a tombstone in the graveyard. The only difference is that the sign (the cross on the tree) becomes informative only for those who know the context.

Philosophy as dialogue of logics

Andres Luure

The starting point of philosophy is considered to be the human striving for understanding each other. In a philosopher this striving is manifested, for instance, in the discomfort provoked by the different way of thinking of a colleague. The dif-

ference in their ways of thinking is due to the difference of their logics. A logic is a spirit of thinking. It can be understood by experiencing its irresistible forcing power. Philosophy can combine the forcing powers of different logics in their common expression. This is how the dialogue of logics occurs. The content of philosophy as considered in this spirit is inseparable from the form of thinking. This form is evolved in the philosophical process of integrating different logics and understanding their common source.

Being a philosopher does not involve stating anything about anything. Philosophy is the effort to stay in a spirit. As there are many logics, we have to stay in many spirits at once, to stay in effort for many logics. Logics have to be understood in the same way as philosophers. Philosophical understanding of each other is a dialogue of logics.

Discussion and dialogue, culture and logic are opposed. Cultures are in discussion, logics are in dialogue. Culture remembers and accumulates, logic forgets and recreates. The cultural boundaries occur between the cultures, the logical boundaries occur through the logic. The slogan of the author is: more logic, more understanding, more philosophy! However, the logic as a logic and the culture as a logic are called to enter a dialogue.

MIS MEELDE ON JÄÄNUD
Episoodide ja meeleolusid

Arvo Mägi

V

Teised organisatsioonid

Kõige tihedam läbikäimine oli loomulikult Eesti Korporatsioonide Liitu kuuluvate konventidega. Sinna kuulusid iseisvuseaja lõpuks kõik Tartu kaheksa meeskorporatsiooni, lisaks Tehnola Tallinnas.

Kui Tallinnas loodi Tehnikaülikool, asutas suur osa organisatsioonidest endale seal koondised. Meie koondisel oli Tallinnas oma juhatus ja ruumid.

EKLis käis presideerimine konventide vanuse järgi. Otsuseid tegi EKLi koosolek, kus oli kolm liiget igast organisatsioonist. Lihtsamaid asju ajas senior-konvent, igast konvendist esimees või tema asetäitja. Peale selle oli EKLi kohus ja igas konvendis oli kaasvõitlejaid, keda sai kutsuda omavaheliste konfliktide puhul erapooletuks.

Organisatsiooni liikmed külastasid teisi organisatsioone, enamasti muidugi EKLi piirides. Isiklikud või väikeses grupis külastused toimusid tavaliselt pärast kella 12 öösel.

Organisatsioonide kaupa külastasid teineteist mees- ja naisorganisatsioonid. Siis läks külla 25–30 kaasvõitlejat ja rebast. Pakuti kohvi, tantsiti. Külastuse läbi tuttavaks saanud organisatsiooni daame tuli pärast paari päeva jooksul tervitada, hiljem ainult lähemaid tuttavaid. Sel viisil said nii mõnedki hilisemad abielupaarid omavahel esimest korda kokku. Kohtuti muidugi ka õppimise puhul — niisiis kaks sama teaduskonna üliõpilast.

Läbikäimises olid muidugi sidemed nii seltsidel kui korporatsioonidel omavahel tihedamad kui teise grupiga. Piirid isiklikus suhtlemises kujunesid muidugi teisiti — armastus ei küsi seisuse (ega akadeemilise kuuluvuse) järele.

Mõned konfliktid organisatsioonide vahel olid pikemaajalised ja üldiselt tuntud. Nii valitses “kül m sõda” EÜSi ja Sakala vahel, tekkis ka füüsilisi kokkupõrkeid. EKLi oli ohtralt konflikte Vironia ja Fr. Estica liikmete vahel, kumbki organisatsioon pidas end “parimaks”. Väljastpoolt vaatajatele tekitas pisut nalja lühiajaline “konflikt” Vironia ja Filiae Patriae vahel.

7. Üliõpilaskond

Üliõpilaskond hõlmas kõiki tudengeid, selle esindus valiti üldistel valimistel, oli olemas seltside ja korporatsioonide nimekiri, arvulised suhted olid umbes võrdsed. "Metsikud" katsumid ka end maksma panna, aga nende nimekiri sai vähe hääli.

Esindus valis juhatuse, mille eesotsas oli esimees. Peale selle olid toimkonnad. Anti välja *Üliõpilastelehte* ja peeti ülal üliõpilasmaja, kus oli söökla ja pidude pidamiseks saal.

Esineti hoolega väljaspool, eriti SELLis (Soome—Eesti—Läti—Leedu üliõpilaskondade liit). SELL pidas kongresse, toimusid spordivõistlused. Korraldati ekskursioone välismaile ja hoiti kontakti ka kaugemate üliõpilaskondadega.

Üliõpilaste peod toimusid ööl vastu 1. maid ja 1. detsembril (ülikooli aastapäev).

Viimase puhul peeti tõrvikutega rongkäik, organisatsioonid reas vanuse järgi ("vanus" oli üldse põhjaneva tähtsusega akadeemilises elus). Tervitati rektorit ülikooli ees, käidi Toomel ja raekoja ees. Lõpuks visati tõrvikud Lihaturul hunnikusse ja lauldi tuleriida ümber. Toimus ka üliõpilaskonna ball "Vanemuises".

1. mai pidustused toimusid maiõhtul. Samasugune rongkäik ja tõrvikute põletamine. Siis olid kõikide organisatsioonide ukse avatud, külastati vastastikku üksteist isiklikult või väikeste salkade kaupa hommikuni välja. Käidi ka Emajõel sõitmas, kui ilm lubas. Kaasas olid ka vähemusrahvaste organisatsioonid. Naisorganisatsioonides joodi kohvi, lauldi ja tantsiti, korporatsioonides ja EÜSis lauldi ja joodi õlut.

R e f o r m i d

1938. a andis valitsus uue ülikoolide seaduse. Sellega piirati tugevasti ülikooli autonoomiat. Ülikooli rektor, prorektorid ja teaduskondade dekaanid määrati ülevalt poolt. Üliõpilaskonventid nimetati nende laadist hoolimata "üliõpilaskonventideks". Tekkisid naljakad nimetused nagu näiteks "Üliõpilaskonvent EÜS Veljesto" või "Üliõpilaskonvent korporatsioon Fratrenitas Liviensis". Neile konventidele määrati konvendivanemad (tavaliselt keegi vilistlane), kes pidid valvama organisatsiooni tegevuse üle, nad käisid koos erilises vanematekogus.

Reform tekitas opositsiooni, eriti seltside juures. Peeti paar väikest meelevaldust ülikooli "börsil".

Organisatsioonide sisemist elu see palju ei muutnud. Aga et erakonnad olid suletud, siis nihkus noorte inimeste riigi- ja omavalitsuse ametitesse asetamine erakondade asemel üliõpilasorganisatsioonide vilistlaskogude kätte, mis muutis sel rindel seltside ja korporatsioonide suhted teravamaks. Isamaaliidu ja opositsiooni piirjoon kulges suurtes joontes ka seltside ja korporatsioonide vahelt. Kuigi näiteks EÜSis oli aktiivseid Isamaaliidu tegelasi (Eenpalu, Kukke jt).

Üliõpilaskonna Esindust ei moodustatud nüüd enam üldiste valimiste põhjal, vaid organisatsioonid saatsid sinna oma esindajaid vastavalt üliõpilasliikmete arvule. Fr. Liviensisel oli kolm esindajat.

Vaidlused ja seisukohavõttud Esinduses olid küllaltki teravad. Seltside esindajad ründasid uut reformi ja valitsuse tegevust. Korporatsioonid kaitsesid seda suhteliselt loiult.

Neis "rinnetes" tekkisid ka oma "tiivad". Seltside poolelt olid aktiivsed EÜS, ENÜS, Ühendus, Veljesto ja Liivika. Tagasihoidlikumad olid Raimla ja eriti "neutraalne" Põhjala. Korporatsioonidest esinesid ägedamalt Fr. Estica ja Sakala (seda liitu hakati omavahel "teljeks" kutsuma — Berliini—Rooma telje eeskujul). Vironia ja Ugala olid tagasihoidlikumad. Ülejäänud kõikuvate vaatekohtadega. Naiskorporatsioonidest hoidsid Indla ja Amicitia kindlasti korporatsioonide poole, Fiiäe Patriae seisukohad olid vägagi muutlikud.

Olin Esinduses 1938. a kevadsemestril. Suhteliselt igav oli neil koosolekutel (need olid, vastandina varasemale ajale, kinnised, ilma pealtkuulajateta, vahepeal olid seltside esindajad Esindust boikoteerinud). Tulistasime indlaensa Silvia Laasiga teineteist üle laua paberkuulidega jne.

1939. a suvel läksin Üliõpilaskonna välistoimkonna liikmena juhtima 30-liikmelist ekskursiooni Debreceni suveülikooli Ungaris. (Mu tulevane abikaasa Liidi oli seal käinud aasta varem.) Kaasas olid tuttavatest Liidi kursusekaaslane Aino Tuul, ta ksv! Eha Lepp ja Ira Jartsev Indlast (Voldemar Kiisleri "pruut").

Oli kokkupuutumisi ungarlaste ja teistega. Eriti sümpaatne oli pikk norralasest polüglott. Ekskursiooni lõpuõhtu toimus maailmasõja-eelses meeolus. Poolakad tantsisid ma-

surkat ja sakslased tõstsid klaase prantslaste terviseks. Itaallased esinesid mundris ja olid hästi lärmakad. Ka sakslased demonstreerisid oma distsipliini ja laule. Läbisaamine oli neil itaallastega halb. Külastasime alguses Viini ja lõpus Budapesti. Pääsesime veel enne sõja algamist koju.

Viin oli juba Hitleri käes, mida tunnistasid afišid ja loosungid. Mis telgi taga juhtus, seda me muidugi ei näinud. Ungari oli selgelt madalama elustandardiga kui Eesti. Reisil oli šokeeriv üleminek Lõuna-Poola viletsusest Tšehhoslovakkia kultiveeritud maastikku. Viin esindas ehtsat euroopaliku kultuuri. Budapest oli juba "balkanlik", muuseumid täis kopeeritud kunsti.

8. Soomlased ja Soome

Nagu varem mainitud, oskas mu isa soome keelt, luges soome raamatuid ja oli omale tellinud *Suomen Kuvalehti* ning ajalehti.

Konvendil tekkis sõprusvahekord *Keskisuomalainen Osa-kunta*'ga. 1934. a suvel oli stipendiaadina Jyväskylä (Kesk-Soome "pealinn") Evald Elman. 1935. a suvel sain mina stipendiumi 6 nädalaks seoses suvekursustega Jyväskylä pedagoogilises ülikoolis.

Sõitsin Soome, esimest korda välismaale. Kuigi ma soome keelt kaunis vabalt lugesin, oli alguses pisut raskusi jutust arusaamisega, ehkki enamasti häme tüüpi kesksoomlased eriti kiiresti ei rääkinud.

Mind võeti Helsingis vastu ja saadeti edasi. Helsingi oli hoopis teisetasemeline linn kui Tallinn — asfalteeritud tänavad, massiivsed kivimajad, kogu elu. Saan tigidaks, kui keegi kodumaalane praegu väidab, et Eesti olevat olnud Soome tasemel või veelgi rikkam! Mida ma hiljem taludest ja küladest nägin, kinnitas muljeid. Soome oli tunduvalt jõukam ja osalt ka kultuursem maa, eriti paistis silma kodukultuuri tase.

Külastasin loenguid, sain tuttavaks prof. Aarne Penttiläga, kes lasi mul oma loengutel eesti keelt häälendada — Lauri Kettuse kuulus lause: "Lõoke lõõritab kõrgel sinavas õhus".

Käisin õhtuid veetmas järveäärses lokaalis "Rantapuisto", tutvusin seal Pohjanmaalt pärit tüdrukutega, kes polnud nii "ürgsoomlased" kui lõunapoolsed. Nägin juba siis, et soome noored armastasid üsna varakult kindlasti "paaris" käia.

Olemise lõpu poole peeti Korpilahtis Osakonna suvepäevad. Kavas istumine lauas, pikad kõned isamaale, ülikoolile, inspektorile, naistele jne. Poisid käisid salaja maja taga autodes viina joomas. Hiljem rahvapidu humoristliku kavaga ümbruskonna rahvale ja õhtul tantsupidu.

Sõprusuhted arenesid ja oktoobris 1935 sõlmiti ametlik sõprusleping. KSO tähtsamad esindajad olid kuraator Erkki Vaheri (sai Talvesõjas surma) ja mu hilisem sõbranna Anni Hintikka, kes oli Osakonna emäntä.

Teistel organisatsioonidel oli sõpruslepinguid juba palju. EÜS — *Etelä- ja Pohjois-Pohjalainen O.*, Vironia — *Karjalainen O.*, Fr. Estica ja Indla — *Savolainen O.*, Sakala ja Filiae Patriae — *Hämäläinen O.*, Ugala — *Turun ylioppilaskunta*, Rotalia — *Varsinaissuomalainen O.*, Revelia — *Viipurilainen O.*, Põhjala ja Eesti Naisüliõpilaste Selts — *Etelä-suomalainen O.* (Helsingi rahvas), Veljesto — *Satakuntalainen O.* Siin tuleb märkida, et mitmel organisatsioonil oli sõpruslepinglasi ka Läti ja Poola akadeemiliste organisatsioonide hulgas.

Edaspidi käisid soomlased meie kommerssidel ja meie esindajad suveti Osakonna suvepäevadel, olen ise mitu korda käinud. Mõne soome poisi puhul oli probleeme alkoholiga. Liiga palju võtnud soomlane on keskmiselt tunduvalt tülikam kui vastavas olukorras eestlane.

Soomlased olid tugevama kultuurilise tagapõhjaga, aga seltskondlikus käitumises olime neist üle. Meie jutt voolas libedamalt, meie huumor oli rohkem ironiaga segatud kui nende oma. Meie võtsime neid toredamalt vastu — kuigi need olid jõukamad.

Stipendiaatideks olid meil järgmisel sügisel Urho Valjakka ja aasta hiljem minu akadeemiline poeg Martti Saraste. Hiljem olid mõlemad Osakonna kuraatorid ja gümnaasiumirektorid Jyväskylä.

Olin suvepidustustel Korpilahtis (1936), pärast tegime mitmekesi ringreisi Savonlinna ja Viiburi kaudu. Viimane oli Soome kõige euroopalikuma välimusega linn. Konduktor raudteel tegi mulle komplimendi, käskides "*noille virolaisille*" vajalikke juhtnõure anda.

Saraste kodutalus olin külaliseks 1938. a pärast suvepäevi Viitasaarel ja nägin Soome taluelu — palju paremad hooned

ja masinad, sõiduauto, 8-tunnine tööpäev ka suvel jne. Tugev isamaaliselt häälestatud mentaliteet — kodusõja mälestuste tulemus. *Kalevala* ja *Vänrikki Stålini tarinat*e (Runeberg) palvlemine. Rõhutatult soomelik stiil kodusisustuses. Nähtavalt suuremad ühiskondlikud erinevused kihtide vahel kui meil.

Olin Helsingis Osakonna stipendiaadina sügisel 1938 ja riigi stipendiaadina (sihiks uurida eesti—soome kultuurisuheteid) sügisel 1939. Tutvusin KSO ja soome üliõpilaste argieluga Helsingis. KSO oli *Hämäläisosakunta* majas üks klubi-ruum. Käidi koos paar korda nädalas, peeti koosolekuid ja referaate. Alatasa oli seal poisse, kes kaarte mängisid, nn *nakki-kerho* (nakiklubi). Aga nende hulgast tuli hiljem ka üks minister (Päiviö Hetemäki).

Suurem osa osakondlastest oli *Akateeminen Karjalan Seura* (AKS) liikmed. Selts oli paremradikaalne, samad tudengid olid tavaliselt ka *Isänmaallinen Kansanliike* (IKL) liikmed. Soomes oli 1930. aastail käärimist. Lavastati isegi operetlik Mäntsälä mäss. Urho Kekkonen siseministrina sulges IKLi, mis tudengites suurt pahameelt tekitas. Lauldi ägedaid rahvuslikke laule, marsiti ja avaldati meelt.

Üks AKSi sihtidest oli ühendada Ida-Karjala Soomega ja luua Suur-Soome (osalt saadi inspiratsiooni Hitleri Suur-Saksamaalt). Esines teatud sümpaatiat natside vastu — tegelikult soomlased natsistliku Saksamaa reaalsusest suuremat ei teadnud. Kui Talvesõja ajal Saksamaa Soomele külmalt selja pööras, oli pettumus suur. Üllatav oli, et kaine Mannerheim end Suur-Soome ideest kaasa laskis kiskuda ja saatis Jätkusõja ajal Soome väed üle endise riigipiiri itta.

Osakonna liikmed olid suuremalt osalt aeglast, heledajuukselist ja sõnakehva häme tüüpi. Aga oli ka savolasi elavama loomuga, tüdrukud eriti kiire jutuga. Käisin kord Karjala Osakonnas, seal oli miljö nagu meil — tumedapäisemad tudengid, jutt voolas vabalt ja ladusalt. Üsna palju oli Osakonnas juba kindlaks kujunenud paare, kes enamasti hiljem abiellusid. Vahekorrad kindlamad, kuid ilmselt jahedamad. Teist laadi olid Helsingist pärit tüdrukud, rohkem meie omade moodi.

Osakonda valiti kas enda või vanemate päritolu järgi. Selle tõttu oli Osakonnas ka Helsingis sündinud ja seal elavaid noori, kes olid kergelt üleolevad "maakate" oleku ja kommete

suhtes. Üks ütles mulle, et need kesksoomlased olevat *roskajoukkoa* (rämps). Noodsamad muigasid ka pisut ehtsa soomluse tagaajamise üle kultuuris ja poliitikas.

Helsingis olles liikusin ka Helsingi Eesti Seltsis Mannerheimintiel. Agar Seltsi esinaine oli pr. Ida Schwalbe. Stipendiaatidest käis seal kaks naiskehakasvatajat (*jumppalaiset*) ning Mannj Sarv ja Ants Elken, kes õppisid arhitektuuri. Hiljem tekkis saadik Aleksander Warma abikaasa vend Aleksander Alep. 1938. a oli saadikuks veel Möllerson. Seltsi külastasid muuseas pr. Tammsaare ja Hella Wuolijoki. Tantsiti vanu tantse, mängiti pingpongi, peeti referaate.

Oli silmapaistev nähtus, et soomlannaga abiellunud eesti mees kadus eesti seltskonnast jäljetult. Soomlasega abiellunud eesti naine käis Seltsis, tiris sinna oma mehe ja tihti lapsedki. Oli ka muidugi täiseesti perekondi.

Helsingis sain uuesti kokku vana tuttava Alma Hiitosega (endine Alma Espenberg-Haavamäe). Omal ajal ÖERis loodud sidemed said kindlama kuju. Inglise sai kõigist maailma asjadest vabalt rääkida ja neid arutada. Sidemed jätkusid sõja ajal meie Soomes olles. Kohtasin prof. Lauri Kettust ja käisin tema pool.

Soomes olime uuesti novembrist 1943 kuni septembrini 1944.

9. Eraelu

Ülikooli astudes olin alguses korteris Liiva tänaval ühe vanaeide juures, hiljem paar semestrit tema õe juures Meltsiveski tänaval tiigi ääres.

Siis siirdusin Toometagusesse. Alguses olin korteris vanaproua Seefeldi juures (sünd. Lipp, Martin Lipu kauge saksastunud sugulane) Näituse (hiljem Kooli) tänaval, kus mul oli omaette tuba. Pikemat aega elasin kaasvend Rudolf Oona juures, kus oli ka tuba sissekäigu kõrval. Sinna tuli hiljem vil! Adams ja ma pidin kolima läbikäidavasse tuppa. Veel hiljem tuli korterisse ksv! Juhan Avara, et Oonaga koos teoloogiat õppida.

Kolisin siis Silla Auni (mu pinginaabri ja *concoetor*'i* Peeter Lavingu pikaajaline pruut ja hea sõber) korteri kõrvale suures kuulsas Rostovtsevi majas Vabriku tänaval (endine eraülikool). Hiljem olin Agu Lellepiga sama koridori peal. Ja lõpuks (ka veel Eesti Rahva Muuseumis ametis olles) Silla Auni korteris samas toas Aguga.

Tuba koos hommikukohviga maksis harilikult umbes 13 krooni kuus. Söömas tuli käia kusagil väljas — Üliõpilasmajas, konvendis või mõnes söögimajas.

Umbes 50 krooni sai kuu jooksul kulutada. Sellest ju elas kokkuhoidlikult ära, suuremaid ekstrakulutusi ei saanud teha. Kui oli vaja osta ülikond või kingad, siis pidi selleks eraldi raha olema. Eraldi oli ka ülikooli õppemaks — 60 krooni semestris.

Väljaminekuiks peale korteri, söögi ja konvendimaksu olid kohvikuskäimised, väikesed pudeliostud või konvendis joogi pruukimised, teater, kino, vahel mõni raamat, postmargid, kirjutusmaterjal jne.

Arstlikku nõu — nii vähe, kui seda noorele mehele vaja läks, sain onu Antoni käest.

Kontsertidele ülikooli aulasse viisid mind *concoetor*'id Sigurd Lambert ja Roland Otsing. "Vanemuise" programm oli viletsavõitu, operette sai käidud vaatamas. Ilukirjandust sai linna raamatukogust, teaduslikku kirjandust ülikooli raamatukogust (ilukirjandust sealt ei laenutatud), filosoofiateaduskonna seminari raamatukogus sai koha peal lugemas käia.

Onu Antoni pool käisin ka muidu juttu ajamas. Tema oli liberaalse moega elu kõrvaltvaataja. Ta oli ENKS Tütarlaste gümnaasiumi arst, kuni tüdrukud kunagi 1932.–1933. a paiku mässama hakkasid ja naisarsti nõudsid, kelle ka said. Onu majandus läks ikka viletsamaks, ta pidi ühe maja ära müüma. Poeg Taso ei pidanud kohti kinni, tarvitas viina. Tütardest oli Aino pärast abielu Castréniga resigneerunud. Eva andis klaveritunde (pisut ka minule kooliajal). Asta oli juuksur.

Silkude juures käisin tihedalt. Andresega oli hea poliitikat arutada. Kirjanduse osas polnud meie maitset samad.

*Eesti kirjanikel pole õnne ladina sõnaga *concoetor*, kord kirjutavad nad selle *concoetur*, kord *concoeter*, nagu käesoleva mälestustesarja eelmises osas. Selle 2677.lk 6. ja 7.reas tuleb vastavalt parandada "...concoetor (hääldatakse "kontsoötor)." Toim. A. K.

Tudeng ju "satub" tihti perekondadesse just õhtusöögi ajal — akadeemilise isa Luha, Silkude ja veel mõnede teiste kodud olid lahti. Raudseppadega tuli tihedam kontakt hiljem okupatsioonide ajal. Ella juures käisin vahel sünnipäevade puhul. Siinaga oli läbisaamine nüüd hea. Hea oli kontakt onu Antoni majas elava ja tihti Raudseppade pool käiva onutütre Theaga. Temal oli lai boheemlik joon, ta mängis väga hästi klaverit ja oli muidu andekas, aga ei jõudnud kaugemale kui kooli ja koolivalitsuse kantseelisse.

Teised "sõbrannad" olid Hilda Kartau ja Silla Aun, kumbki omas laadis.

Hilda Kartauga õppisime koos, aga arutasime ka laialt maailma asju, vaidlesime, arvustasime õppejõude, vahel ka kirjandust. Vedas mu ülikooli aulasse kammermuusika kontsertidele ja "Vanemuisesse" ooperit kuulama.

Arutasime ka laialt maailma asju. Leppisime kokku, et kumbki ütleb, mida ta põhiliselt teisest arvab. Hilda leidis, et mina olevat ikka veel "poisikeslik", mis mulle muidugi ei meeldinud. Aga küllap mul oli nooruslikke vigureid juures. Mina omakorda arvasin tema kohta, et ta on naiivne. Ka see ei meeldinud. Oli ta ju palju lugenud ja tark tüdruk, aga ma mõtlesin rohkem tema üldist suhtumist maailma asjadesse. Sellest hoolimata me tülli ei läinud.

Silla Aun oli mu pinginaabri ja *concoetori* Peeter Laivingu "kallim". Pikapeale läks nende suhe katki, aga minu sõprus Sillaga jäi. Elasin lõpuks tudengitoas nende korteris. Ta õppis farmaatsiat, oli organiseerimatu, sest oli tülli läinud kahe tütarlapsena Filiae Patriaest ja ENÜSist. Vaatas maailma elule väga realselt, oli humoorikas ja igapäevastes asjades mitmeti abiks kohmetule poisile. Pikapeale nihkusime teineteisest kaugemale, kui meie maitset raamatute ja muusika suhtes erineva hakkasid. Ta abiellus mu klassivenna Ants Naberiga.

Tütarlapsed... Nagu varem mainitud, oli viktoriaanlikkus (baltisaksa *Zimperlichkeit*) kodumaal siis veel väga võimas. Juhan Liiv väljendas selleaegseid vaatenurki, kui ta nentis, et naine olevat "pool ingel, pool hoor". Nende kahe koordinaadi järgi neid katsutigi jagada. Jagasid mitte niipalju mehed kui naised ise.

Poistel oli naiivne arvamine, et nn korralik tütarlaps polegi suuremat huvitatud poistest, ei nende hingelisest ega ihu-

lisest armastusest. Seda muljet katsusid tütarlapsed poistele jätta. Kes siis tunnistab, et kõik see on ka tüdrukule põnev ja nauditav.

Frau Seefeldi ja Rudolf Oona korteris, kokku umbes 4 aasta jooksul, oli mul "omaette sissekäiguga" tuba. Keegi ei näidanud huvi selle vastu, mis toas juhtus. Selle tõttu oli võimalik naiskülalisi vastu võtta — ka hilistel tundidel.

Nagu hiljem selgus, näis 1920. aastail valitsevat veel "sea-dus", et tütarlaps üksi ei tohtinud noormehe juurde minna ega ka vastupidi. 1930. aastail oli see kadunud. Niisugune külastamine toimus ju tihti väga viisakas vormis. Mida muidugi mõned tädid ja mammad ei uskunud.

Õie Tilk oli pärit Koosa küla külje alt Mägiste talust, kriitik Harald Parresti (Paukson) täditütar, kaunis suure kasvuga, tumedajuukseline, madala häälega, kergelt irooniline ja suhteliselt palju lugenud (tädipoja käest laenas raamatuid). Käis seminaris, läks pärast lõpetamist Mehikoormasse õpetajaks, tutvus kohaliku piirivalve ülema major Pütt'iga ja abiellus. Mees vangistati 1940. a kommunistide poolt. Õie sai tuberkuloosi, elas Kuningveres oma vanema õe pool, kus ma teda külastasin, ja suri 1942. a suvel.

Nägin teda Tartu tänavail, teadsin, kes ta on, ta viskas pikki pilke seljataha. Ametlikult tuttavaks saime Koosa meiereis. Hiljem külastasin teda Tartus, kus ta elas oma teise tädi juures (see oli abielus riigikohtunik Taeverega, kes oli amatöörmaalija Konrad Mägi stiilis). Väga ilus suur saal ja väga asjalik ning humoristlik tädi. Käisime koolipidudel, kohvikus ja kinos (kui ta maalt tuli, siis vahel kahes kinos samal päeval). Olime minu pool. Käisin kord Tilga talus, kus Harald Parrest oli pisut purjus. Koos Õiega sõitsime jalgratastel nalja pärast mu onupojale Heino Schulzenbergile Rehemetsa "kosja", mina olin isamees.

Õie oli tüdrukutest see, kellega mul oli kõige rohkem nn hingelist kontakti (maha arvatud muidugi "sõbrannad"). Oli selleaegsetest tavalistest tüdrukutest rohkem haritud ja lugenud, tegi iroonilis-humoristlikke märkusi kaasanimeste ja nähtuste kohta. Olime n-õ "samal lainepikkusel". Muidugi "elu murdis sisse", major oli "võtja mees" ja mina alles tudeng. Läksime sõbralikult lahku. Ja hiljem, nagu öeldud, käisin teda vaatamas. Haigus oli teda väliselt palju muutnud, ta oli

kahvatu ja väga sale. Haiguse tõttu resigneerunud. Aga osav sõna ja terane pilk olid alles.

H e l l a (ütleme, et tal oli see nimi) oli maalt. Käis juba koolitüdrukuna minuga konvendi kohviõhtutel, mis oli muidugi keelatud. Kostimutri teades oli ta tihti hilisõhtuni sõbranna juures. Niisugune "tuvikese" olemisega, mitte eriti jutukas. Saime tuttavaks mingil maanoorte peol linnas, fikseeris mind silmadega... Kestis too lugu paar aastat. Pikapeale jahtus suhe, tuli tudeng, kes otsis "rikast naist". Hella isal oli jõukas talu, ta oli ainuke tütar.

M a r l e e n e (nii ta lasi end kutsuda) töötab laboratooriumis. Tuttavaks saime "Vanemuise" maskeraadil, kus naised olid kostüümides ja maskeeritud, mehed loomulikus olekus. Tuli ja kutsus mind tantsima. Ta sõbranna oli meie konvendi daam. Marleenega ma palju väljas ei käinud, ta tuli ise minu poole. Väljaspool "armuelu" asjalik tüdruk ja hästi orienteeritud. Tema käest oli üks sõbranna nõu küsinud. Poiss ajavat peale suhet "loomulikult arendada", muidu... Marleene oli andnud nõu, et andku poisile järele, see ju loomulik. Kestis meie suhe üle aasta. Siis ma millegi pärast ei kutsunud teda konvendi juubeliballile — ja lugu oli läbi. Abiellus hiljem "akadeemiliselt".

Sel ajal tutvusin *stud. med.* Liidia Lutsuga (Filiae Patriae). Selle tänapäevani kestva suhte arenemisest kirjutan tagapool.

10. Tagasivaade

Meie põlvkonnale oli iseseisev Eesti Vabariik endastmõistetav. Vanemale põlvkonnale, kes oli elanud pikki aastaid tsaari valitsuse all, polnud see nii. Nad tajusid ja kartsid, et poliitiline olukord võib muutuda.

Aeg on relatiivne. Meie põlvkonna meelest olid 1905. a sündmused kuskil väga kaugel. Tegelikult eraldas neid näiteks 1920. aastast ainult 15 aastat. Nad olid sama lähedal, kui praegu (1995) on 1980. aasta sündmused.

Märkimist väärib, et näiteks meie ärkamisaja algusest — esimesest laulupeost 1869. a — oli Eesti Vabariigi tegeliku sünnini (ütleme 1919. a) ainult viiskümmend aastat. Sama pikka aega kestis Nõukogude okupatsioon meie maal!

Eesti Vabariigi väljakuulutamise ajal oldi maal — minugi väikeste mälukildude järgi — väga kahtlevad: “Väike rahvas, suured võimud ringi. Kas sellest midagi tuleb?”

Mäletan pisut 1920. aastate alguse valimisvõitlusi. Propaganda oli küllaltki äge ja kohati jõhker. On meeles valimisbrošüüride pealkirjad. Kogumeeste (Põllumeeste Kogud) vastu käis brošüür *Poliitiline pudrett ehk kuidas 40 000 talust sai 40 aktsiaseltsi*. (Selgituseks: pudrett on inimese väljaheidetest tehtud väetis. Paar panku, mille eesotsas PK tegelased, olid pankrotti läinud.) Tööerakonna poolt väljaantud valimisbrošüüri pealkirjaks oli *Kuidas külameest pügatakse*.

Lauldi laulu, mis algas sõnadega “Vabariik on vargapesa, XX on nende esä”. XX asemele pandi vastaserakonna juhi nimi. Teine laul algas “See vabariigi valitsus on ropp ja rooja-ne...”

Oli parodeeriv lipulaul, millest ma pole kahjuks kätte saanud musta värvi kohta tehtud värsse. Mälus kõlab see nii: “Sinine on silmakivi, sinine on võmmirivi... Vägev vabariigi valge (viin) tõstab puna meeste palge.”

Nagu nüüd, nii ärritasid ka siis tavalist kodanikku Toompeal toimuvad vaidlused ja tülitsemine.

Inglise keelest võeti üle parteijuhhi nimetus “liider” (*leader*). Ühe poliitiku kohta oli meie kollases ajakirjanduses ilmunud sõnum, et ta prassib restoranides. Ta avaldas ajalehes avaliku teate, milles väitis, et tema ei käivat “kabareedes, kus voolavad naised ja viin” (valesti tsiteeritud operetitekst).

Ajakirjanduse toon muutus aja jooksul soliidsemaks. Igal juhul parteilehtedes. Tekkis aga (Aleksander Veileri algatusel) nn kollane ajakirjandus, mis läks välja rohkem sensatsioonimaiguliste uudiste avaldamisele. Räägiti “neegriipoistest” sellega seoses. Hiljem võttis selle osa üle Tallinnas ilmuv *Uudisleht*, mille vastutav toimetaja pidi mõnigi kord kinni istuma laimamise jms pärast.

Vastutavaks toimetajaks oligi ajalehtede juures “väike mees”, kelle ülesandeks oli ajalehe võimalikke patte lunastada.

Vaikiv ajastu...

Esimene raksatus oli ju 1933. a suvel, kui riigivanem Jaan Tõnissoni kõnele Tartus vahele hüüti ja paukherneid pilluti. Pandi kehtima tsensuur, ajalehed ilmusid protestiks tühjade

laikudega. Tõnisson teostas temale omase ägedusega selle, millega Päts aasta hiljem tuli toime hoopis taktilisemalt ja aeglasemas tempos. Kui vabadussõjalaste põhiseadus rahvahääletusel läbi läks, pidi Tõnissoni valitsus lahkuma.

Pätsi vaikivast ajastust on palju kirjutatud, ent väga tihti unustatakse, et Päts pani piiri tol ajal lokkavale vabadussõjalaste liikumisele, mille võit riigivanema valimistel võinuks olla Eestile väga kardetav juba siis. Saksamaal jättis Hindenburg selle sammu tegemata.

Vääriks järelemõtlemist, milliseks oleks kujunenud Eesti ajalugu, kui riigivanemaks oleks valitud kindral Larka ja peaministriks saanuks Artur Sirk. Või milline oleks olnud Saksamaa (ja kogu Euroopa, isegi maailma) ajalugu, kui Saksamaal oleks peatatud Hitleri tegevus.

Vaikival ajastul toimus muidugi vaba sõna piiramisi ajakirjanduses. Pedro Krusten kirjutas pika luuletuse, mille ridade esitähed kokku lugedes andsid "LAKU PERSET TSENSOR".

Sõnavabaduse piiramist on hilisemates kirjutistes tihti tugevasti liialdatud, kirjutajateks on peamiselt nn Tõnissoni mehed. Üldiselt on ka maha vaikitud asjaolu, et juhtivad sotsiaaldemokraatlikud poliitikud vaikisid sel ajal vabatahtlikult, opositsioon valitsusele toimus ainult keskerakonna ja ühinenud põllumeeste (asunikud ja Pätsist lahkulöönud osa Põllumeeste Kogudest) poolt.

Veileri ajalehed ja Tartus ilmuv opositsiooniline *Tänapäev* pidid korduvalt nime muutma (s.t alustama juriidiliselt uue väljaandega). Endine KGB/VEKSA propagandist Andrus Rooht (Rein Kordes) on oma mälestustes sihilikult suurendanud sel ajal esinenud intriige.

Tavaline kodanik ei märganud "vaikivast ajastust" suuremat midagi. Teati üsna hästi, mis toimub kogu Euroopas, eriti selle idaosas. Sel ajal määravaks pääsenud paremradikaalse hoovuse tõttu valitseti vähem või rohkem autoritaarselt Leedut, Poolat, Ungarit, Rumeeniat jne. Lätis toimus areng rööbiti Eestiga.

Teostasin 1939. a suvel põllumajandusloendust meie ümbruskonnas ja sain teatud ülevaate paarikümne talu ja väikemaapidaja eluolust ning majanduslikust ja kodukultuurilisest tasemest. See oli muidugi erinev. Kus oli noori majas, seal oli kodukultuuri tase tunduvalt kõrgem sisustuse, raamatute ja

üldise korra näol. Oli ka hooletusse jäänud "vanapoisitalusid", mida peeti ajutiste "virtinate" abil. Oli vaeses olukorras viletsa põllupinnaga väikemaapidajaid soo serval, kes pidid lisatulu hankima välistöödega — nende hulgast tuli hiljem kommuniste.

See oli majandusliku tõusu aeg. Eestis elati aastail 1935–1940 majanduslikult paremini kui kunagi varem või hiljem. Toimusid vajalikud ja rahvuslikku iseteadvust äratavad niimed eestistamise ja kodukaunistamise aktsioonid.

Soomes olid need aset leidnud juba tükk aega varem. Soome sai meile mitmel alal eeskujuks, eriti sealne suhteliselt ägeda rahvusliku toonitusega kodanlik sektor (*Kokoomus* ja IKL). Liikusime — tänu põllumajanduse arengule ja tööstuse tekkimisele — kiirete sammudega Soomele järele. Aga meie ei olnud kaugeltki järele jõudnud, kuigi sellist müüti on kodumaal levitatud.

Ei vasta tõeale ka väited, nagu oleks kirjanduse alal toimunud sotsiaalne tellimus. Ajalooline romaan ärkas ja arenes otsekui iseendast, keegi seda ei "tellinud". Riiklikke ja seltskondlikke auhindu jagati kirjandusele ennekõike vastavalt selle kvaliteedile. Peeti suurejooneliselt ka näiteks end "äärmiseks vasakpoolses" kuulutanud Johannes Barbaruse juubelit. Selles osas — nagu nii mõneski muus sektoris — on okupatsiooniaegsed poliitilised klišeed visad kaduma.

Oli selgeid märke sellest, et Päts ja tema mõõdukamad kaastöölised soovisid arengut aeglaselt ja ettevaatlikult juhtida tagasi demokraatlikumatesse rööbastesse. Muidugi oleks olnud vastupanu sellele Eenpalu tiivalt. Viimane ise oli piiratud poliitiliste vaistudega, karjäärihimuline mees, omandanud enda omaaegselt ideaalilt Tõnissonilt tolle iseloomu negatiivsemad pooled (ägedus, kohatine sallimatus, domineerimistahe), oli n-ö Tõnissoni karikatuur.

Opositsioon Isamaaliidu poliitika vastu oli jagunenud kaheks: ägedaloomuliseks ja taltunumaks, nn sisemiseks opositsiooniks. Allakirjutanu peab end viimase ridadesse kuulunuks. Meie katsusime poliitikat mõjutada ja liiga ägedaid isamaaliitlikke nähtusi, mis avaldusid muide ka kasvavas bürokraatias, pehmendada ega pidanud vajalikuks kõiki sealtpoolt tulevaid ettevõtmisi järsult eitada.

Eesti Vabariik, nii nagu meie põlvkond selle üle elas, oli meie rahvusliku arengutee tipp. Et seda paguluses on ideali-

seeritud, oleneb muidugi mitmest loomulikust asjaolust. Enne ja pärast oli halvem nagu Rootsi aja puhul, ent nüüd oli pärast kohutavalt halvem. On tavaline nähtus, et vanem inimene suhtub oma nooruse aegadesse positiivsemalt kui neid tege-likult kogedes — päikesepaistelised suved ja kaunid lumised talved... Me kõik oleme siin vanemad kui kodumaal elades.

Kodumaal on korduvalt Eesti Vabariigi 1930. aastate ühis-konda kirjeldatud "idealistliku ja rahvuslikuna". Mida esime-se omaduse all mõeldakse, pole selge.

"Rahvuslikkuse" kohta: Vabadussõja ja teise Saksa oku-patsiooni vahel oli meil üksainus "isamaalaulik" — Henrik Visnapuu. Teised alates Suitsust ja Underist ning lõpetades arbu-jatega seda teemat ei käsitlenud. Sama lugu oli eepikas. 1930. aastate ajalooline romaan ei rõhutanud ajaloolist temaa-tikat kasutades eriti "rahvuslikkust". Seda tarvitati elavama stiili ja hoogsama intriigi arendamiseks.

Aktsioon "Eestlasele eesti nimi!" oli loomulik reaktsioon omal ajal sakslaste pandud saksapärase ja sobimatute nime-de vastu. Kampaania "Eesti kodule Eesti lipp!" puhul võeti eeskuju, nagu paljudes asjus, Soomest.

Soomes (rahvastiku nn kodanlikult meelestatud osas) oli "rahvuslikkus" tunduvalt tugevam. Seal arvestati kogu aeg tõsiselt venelaste rünnaku võimalusega ja valmistati noorsugu ette kaitsevõitluseks.

Tagantjärele on paguluse vanem põlvkond katsunud maa-lida kodumaa omaaegset ühiskonda ideaalsemaks ja isamaali-semaks. Selle vastu on noorem põlvkond korduvalt protestee-rinud. Eesti Vabariigi iseloomustamisel tuleks uurida, milline see t e g e l i k u l t oli, ja mitte lasta enda eksiteele viia pildist, mis kasvas pagulaste mällu.

Aastad 1918–1940 näitasid, milleks eesti rahvas on või-meline. Kahe kümnendi jooksul laeti rahvuslikku energiat varuks, nii et sellest on jätkunud järgnenud pooleks sajan-diks. Kui eesti rahvas oleks ajaloo lainetuses jäänud edasi "Vene kotka tiiva alla" või saanud Balti hertsogiriigi alamaks, siis on küsitav, kas meie rahvusliku iseolemise energiat oleks jätkunud tänapäevani.

IV. N. LIIDU OKUPATSIOON

1. Baaside aeg

Baaside ajal oli meie ühiskond ametlikult küll veel vaba, aga toimus terve rida muudatusi elus ja inimeste mentaliteedis, nii et on loomulikum selle perioodi mälestused liita esimese Nõukogude okupatsiooni ajaga. Oieti algas elumuutus juba Teise maailmasõja algusega. Maailma ajalugu murdis seni vaiksesse Eestisse.

Paar päeva pärast Ungarist tagasi jõudmist — pääsesime Poolast läbi veel viimasel hetkel — saime 3. septembril kuulda sõja puhkemisest. Olin maal ja esimene teade tuli raadiost naabrimehe Olev Luha kaudu: "Sakslased ja poolakad juba löövad."

Jälgiti hoolega sõjasõnumeid, sakslastele ei sümpatiseerinud keegi. Kolme nädala pärast tuli tunnistada, et Poola riiki enam ei ole. Halbaennustavaks üllatuseks oli N. Liidu rünnak Poolale selja tagant.

Meie ja naabertaludes töötavad poola põllutöölised olid väga õnnetud, kuuldes, et neil pole enam kodu. Aga siis said nad raadio kaudu teada, et uus valitsus (nad olid valgevenelased ja elasid Poola idaosas) jagab maad. "Igale perekonnale antakse maad, hobune ja lehm." Siis oli neil hirmus kiire kojuminekuks, nad lahkusid töö juurest enne lepingu lõppemist, et koju pääseda. Kuidas neil läks, ei tea.

Vahepeal olin saanud riigistipendiumi Soome üheks semestriks, et uurida varasemaid Eesti—Soome suhteid. Soovitud selleks olin saanud Gustav Suitsult ja Juhan Vasaralt.

Kui ma Soome hakkasin sõitma, tuli Tartusse sõnum Tallinnas interneeritud Poola allveelaeva põgenemisest ja venelaste ähvardustest. Meeleolu oli ärev. Kuid õhtul Silkude

poolt tulles oli II diviisi staap Barclay platsi kõrval vaikne ja pime, nagu ei juhtuks kuskil midagi. Kuigi räägiti, et Vene sõjalaevad valvavad Tallinna juures, otsustasin siiski Soome sõita. Ema lubas kodus kulla ja hõbeda (tsaari kuldrahad ja hõbelusikad) põllule suure kivi alla peita, juhuks kui...

Tallinnas oli samuti ärev meeoleu. Laeval Helsingisse sõitis Ameerikas elavaid eestlasi (nende hulgas Veilerite perest), et seal edasi pääseda. Nii minejail kui saatjail olid pisarad silmis.

Soomes oli alguses kõik vanaviisi. Elu nii Helsingi Eesti Seltsis kui Osakonnas liikus väliselt endist rada. Sain korteri Boulevardil ühe rootsi vanaproua juures ja ootasin teisi stipendiaate Eestist, sest tavaliselt oli neid seal korraga pool tosinat. Aga keegi ei tulnud.

Tulid sõnumid venelaste ultimaatumist, välisminister Selteri reisist Moskvasse ja lõpuks "vastastikuse abiandmise pakist" ja baasidest.

Meeleolu muutus sandiks. Vanemad eestlased seltsis vaidlesid venelaste üle. Mõned arvasid, et küllap nendega toime tuleb. Teised hoiatasid, et venelasi ei saavat kunagi usaldada.

Enne lepingu sõlmimist oli Osakonnas istumine, kus oli selleaegne kuraator Niilo Becher (arst, langes sakslaste vastu sõdades Lapimaal), mu akadeemiline poeg ja endine stipendiaat inspektor Martti Saraste, kes sel ajal juba Pieksamäel elas, ja mu vana sõbranna Anni Hintikka. Viimane seletas, et on niihästi Poola kui Saksamaa poolt. Soomes oli ju sümpaatia sakslastele kodusõja ajast alles. Seal loodeti abi venelaste vastu. Soomlased uskusid siis, et nendega midagi ei juhtu.

Kui lepingu sõlmimine Eesti ja N. Liidu vahel teatavaks sai, surus inspektor prof. Pihkala "heimovelje" (minu) kätt, sest eestlased vajavat nüüd tuge ja tröösti.

Umbes samal ajal külastasin Vesteriste peret (Emil V. oli Eesti konsul ja Leeni V. tuntud hõimuning karskustegelane, mõlemad mu isa tuttavad). Seal külas olev Erika Nivanka küsis minu käest ärritatult, miks ma kodumaal pole. Seal olevat nüüd mehi vaja. Hiljem leppis siiski mõttega, et esialgu otsest ohtu pole ja midagi ei saa teha.

Vesteriste juurde pidi tulema teiste hulgas Puhkide pere Tallinnast (Eesti jõukamaid perekondi). Olid tulnud Helsingisse "sõjapakku" nagu paljud teisedki jõukad Tallinna eestla-

sed. Fazeri kohvik kesklinnas kubises Tallinna rahvast. Kui kõik rahulikuks jäi, läksid nad Tallinna tagasi. Okupeerimise ajal jäid nad "sisse" ja suuremalt osalt vangistati või küüditati Siberisse.

Tuli pisut rahulikum vahe. Käisin *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura* raamatukogus ajakirjandusest uurimas Eesti—Soome suhteid möödunud sajandil.

Siis hakkasid soome meesüliõpilased kaduma "ylimääräisille" (erakordsetele kordusõppustele), kuigi keegi ei uskunud, et sõda tuleb. Nooremad Akadeemilise Karjala Seltsi (AKS) mehed kinnitasid, et nemad venelastele järele ei anna. Läbi linna kulgesid veoautod varustuse ja meestega "ryssä vastaan".

Tagantjärele hinnates AKSi tegevust on selge, et seal puhuti üles soomlaste iseteadvust ja unistati Ida-Karjala liitmisest emamaaga (Suur-Suomi). Aga teiselt poolt olid AKSi kasvatuses saanud noored reservohvitserid oma kindla vastupanutahtega selgrooks, mis aitas Soome sõjaväel Talvesõjas ülivõimsale vaenlasele vastu panna. Ohvrite arv nende hulgas oli suur.

Olukord muutus iga päevaga. SKSi raamatukogu suleti, väärtuslikumad osad viidi varjule. Mitmed Helsingis viibivad kodumaa eestlased sõitsid koju.

Osakonnas peeti veel noorliikmete vastuvõtmise õhtu, kus poisse oli ainult üksikuid. Hiljem korjati raha õhukaitse heaks ja värvati tüdrukuid sinna tööle. Veel tsiviilis poisid ootasid iga päev kutset sõjaväkke, olid rahutud ja ajasid "naisi" taga (mitte Osakonna "korralikke" tüdrukuid).

Meie, eestlased, arutasime omavahel Eesti Seltsis, et mis nad ikka organiseerivad. Kui sõda peaks algama, siis on venelased kolme nädalaga Helsingis... Tehti pimendamisharjutusi, akentele kleebiti paberiribasid, mis pidid aitama klaasi killunemise vastu. Kaevati kraave, kuhu inimesed pidid pommitamise puhul varjule minema.

Loeti hoolega inglise ajakirja *Picture Post*. Ajakirjas oli Baltikumi tulevik asetatud küsimärgi alla. Oli fotosid, muu hulgas vaatas sealt vastu *Estonian strong man Pets*.

Ostsin ajakirja veel siis, kui hakkasin lennukiga Tallinna sõitma (laev ajutiselt iga päev ei käinud, sest suuremad laevad olid sõjaväe tarbeks rekvireeritud, ja liiga kaua ei tahtnud

oodata). Eesti saatkonna ametnik Kotsar andis mulle veel järeleoleva stipendiumi kätte ja arvas, et tuleb segane aeg. Kes siis enam kontrollib, kui kaua ma Helsingis olin. Käisin viimasel õhtul kinos "Seitset venda" vaatamas. Osakonnas oli ainult sõjameeste varustus. Koolimajad ja nende õued olid mundrimehi täis.

Olin tol korral Soomes ainult 3 nädalat, 20. septembrist kuni 10. oktoobrini. Annikki Saarela, kes oli Osakonnas üks poliitiliselt "liberaalsemaid" tüdrukuid, tuli mind saatma ja ütles: "Näkemiin sitten joskus." Läks neli aastat mööda, enne kui jälle nägime. Vahetasime mõne kirja, aga vahepeal organiseeritud tsensuur kustutas suurema osa tekstist maha.

Tallinnas oli näha Vene madrusteid gruppides liikumas, ei erinenud eriti teistest madrustest. Mitmel Tallinna jõukal perekonnal olid korterid käest võetud kõrgemate Vene ohvitseride jaoks. Räägiti imelugusid, kuidas Vene ohvitserinaised ostnud poodidest öösärke ja pidanud neid ballikleitideks.

Kodumaa elas baltisakslaste väljarändamise tähe all. Hitler oli oma rahvuskaaslased kõikjalt ida poolt "koju kutsunud" ja paljud läksid (aga mitte kõik). Sõitis ka eestlasi, kel olid saksa koolitunnistused vms.

Maal müüs isa tavalisest rohkem metsa. Ma käisin linnas tööd otsimas (elasin Silkude pool, Andres oli üsna optimistlik ja arvas, et küllap venelastega toime tuleb). Pidasin kontakti Juhan Vasara ja Gustav Suitsuga.

Kogu aeg lootsin Soome tagasi minna, "kui olukord rahuneb". Sama arvasid mulle saadetud kirjades ka Alma Hiitonen ja mu korteriperenaine Helsingis. Meie ei teadnud Molotov—Ribbentropi lepingu salajasest osast midagi.

Tuli šokina teade, et venelased on üle soomlaste peade iseeneste peale kahuritest tulistanud (Mainila suurtükipaugud). Algas Talvesõda. Gustav Suits, keda Raekoja platsil kohtasin, oli väga masendunud: "Nüüd läheb kõik kuradile!"

Konvendis olid mõned mehed vihased, et miks baaside nõudmise puhul vastu ei hakatud. Samasugust häält tegid linnas mitmed Saksa sümpaatiaga mehed. Üldiselt valitses nõutus, keegi ei osanud midagi arvata tuleviku suhtes. Vastupidiselt sellele, mis hiljem on väidetud, oli valitsusele venelastele järeleandmise tõttu etteheidete tegijaid siiski vähe. Tajuti, et midagi pole teha — tuleb katsuda tulevad sündmused üle

elada. Mõned katsusid ohtusid unustada ja tegelesid süütute asjadega. Oodati, et venelased ja sakslased omavahel tülli lähevad.

Rääkisin ERMi direktori Ferdinand Linnusega ja sain 12. detsembrist Raadile Eesti Rahva Muuseumi kultuuriloolisse osakonda praktikandiks, esialgu ilma palgata. Isa kodus oli pahane, et lähen "tolmu pühkima".

Uue aasta algusest tegin Viljandisse *Sakalale* kaastööd, seal oli toimetajaks Lutsude perekonnatuttav Arnold Sepp. Kirjutasin ka *Üliõpilaslehele*.

Soomest tulid mõned kirjad. Oli langenud endine Osakonna kuraator Erkki Vaheri ja paar teist osakondlast. Martti Saraste oli käest haavatud.

Meil imetleti soomlaste visadust ja vaprust. Tajuti ka, et neil oli rohkem raha relvade hankimiseks ja et nende piirmaastik oli soodsam kaitseks. Venelaste rünnakud jätsid abitu mulje — liigagi abitu, nagu mõned aastad hiljem selgus.

Pidasin konvendis ettekande üliõpilasorganisatsioonide arengust. Teise ettekande pidasin Poola kohta, andmed saadud Nora Raudsepa abikaasalt Jerzy Kaplinskilt, kes oli pääsenud Eestisse. Kurtis Poola riigi- ja sõjaväe juhtide ebakompetentsuse üle. Ratsavägi tankide vastu, korrumpeerunud valitsus ja ametnikud, "poola au", viin ja naised.

Muuseumis oli sel ajal sekretäriks Helmi Üprus ja Aleksander Tassa oli kultuuriloolise osakonna juhataja. Üprus asendas teda. Tassa oli ärasõitvaid sakslasi sadamas "revideerimas", et need kultuurilooliselt tähtsaid asju ja kunstiesemeid maalt välja ei viiks. Selle pärast oli baltisakslastega palju tülitsemist. Minu töökaaslaseks oli Kara Wilberg. Ta käis vahel mõisates sakslaste mahajäetud kraami kontrollimas, kas on seal midagi väärtuslikku. Sama tegi Otto A. Webermann.

Muuseumis elati "sakste vana" vastuvõtmise tähe all. Tuli sisse palju prahti, osalt aga ka väärtuslikku materjali.

Inimesed ostsid lahkuvate sakslaste mööblit. Müüdi ka maju. Minagi käisin isa ülesandel üht-teist vaatamas, aga midagi me ei ostnud. Selleks oleks pidanud hoopis palju metsa müüma. Käisime koos tuttavatega ringi ja ostsime lahkuvate sakslastelt raamatuid.

Konvendi rahvaga koos vaatasime ühe saksa korporatsiooni maja meie konvendi jaoks. Näitajaks oli dotsent Walter Freymann, kaubale ei saadud.

Konvendi tähtsam vaps Arnold Morin (kes oli vahepeal lühemat aega vangis olnud) arvas, et sakslaste kojumine ei pruugi tähendada meile midagi halba. Mina olin skeptilisem, aga midagi kindlat ju ei teadnud. Lepingu sisu oli saladus.

Konvendi farmatseudid võtsid suure hooga üle sakslastele kuulunud arstimate vabrikuid.

Jaanuari keskpaiku 1940. a komandeeriti mind Eesti Riigi Keskarhiivi (ERKA) tegema nimestikku Krusensterni balti portreemaalide kogu kohta ja seda kopeerima. Seal oli palju ajaloolisi portreid, eelkõige balti aadlikest. Nimestik oli varustatud fotodega, mida kopeeris fotograaf Eduard Selleke. Arhiivi oli tulnud veel teisi pildikogusid, muuseas saksa korporatsioonide albumid. Töötasin seal maikuu lõpuni.

Minu käe alt käis läbi palju balti aadlisugude *Ahnengalerie*'sid. Huvitav nähtus oli, et perekonnad olid kuni umbes 1860.–1870. aastateni suured ja õitsevad. Aga siis vähenes grupiportreedel laste arv, hakkas ikka rohkem tekkima inimesi, kes vastasid sellele, millisena balti aadlit eesti karikaatuurides kujutati — kõhetud, kuivanud, kühnus suure ninaga mehed ja ülisaledad soonelise kaelaga naised. Millest tuli selline aadli degeneratsioon just siis?

ERKA ruumid olid pimedad ja tolmused. Omapärane oli miljöo teejoomise ruumis. Selleaegse hädaabitöö korras tööle võetud "arhiivitöölised" arutasid maailma elu ja poliitikat, väga tihti poolharitluse ja katusekambrifilosoofide tasemel. Eriti agarad olid üks energiline daam ja kaks raamatukõitjat. Jutt muutus päev-päevalt ikka kommunismisõbralikumaks. Maa ilma olukorrast ja suhetest oli neil väga udune aimus. Leida Pärtsel (Filiae Patriae) ja mina haukusime neile vahel õrritamiseks vastu, sellest tõusis ägedat kisa.

Arhiivi juhataja oli Otu Liiv, väga andekas ajaloolane, suri kahjuks varakult vähktõppe. Oli suurekasvuline ja žestikas, hoidis kogu arhiivi tegevusel hoolega silma peal.

Minuga kõrvuti töötas tükk aega mu endine klassivend Ilmar Kruus. Ta oli varem salaja N. Liidus käinud ja selle tõttu kodumaal vangis olnud. Sel korral ega hiljemgi ta end

minule poliitiliselt ei avaldanud, ajasime kultuurilooliste nähtuste ümber keerlevat juttu.

Peeti komisjoni koosolekuid sakslaste kultuurivarade probleemiga seoses. On säilinud huvitav ajalooline foto: komisjoni liikmetena istuvad Tartu ülikooli raamatukogu juhataja Friedrich Puksoo, professor Sten Karling, ERKA direktor Otu Liiv ja ERMi direktor Ferdinand Linnus. Seisavad püsti abi jõud — Ilmar Kruus, ERKAs osakonnajuhatajana töötav kooli vend Lemmit Mark ja mina. Ilmselt kogemata on riulil seisev Eesti laualipp langenud poolde vardasse.

Kodus kirjutasin välja tsitaate Tammsaarest ja loobusin oma korteriperenaise Silla Auni pahameeleks bridžimängust. Vaimsed huvid võtsid rohkem aega.

Meeleoluliselt oli väga raske elada kaasa Soome Talvesõda. Vene lennukid käisid Põhja-Eesti baasidest Soomet pommitamas. See muidugi ei mõjunud hästi soomlaste suhtumisele Eestisse. Kosutav oli kuulda, et baasidesse tuli alati vähem lennukeid tagasi, kui sealt välja oli lennanud (kohalik rahvas luges neid). Mõned lennukid kukkusid tagasisõidul robinal maha. Rahu tegemine Soome ja N. Liidu vahel 12. märtsil kergendas pisut meeleolu.

Veebruaris toimus perekond Silgu hõbepulm ja Andres Silgu 50. sünnipäev. Olemisel olid koos Andres Silk, Jaan Raudsepp, Jerzy Kaplinski, Joonas Jänes. Arutati ühel meelel poliitilist situatsiooni ja katsuti olla optimistlikud.

Ida Silgu sünnipäeva olemisel (mis oli umbes samal ajal) oli konflikt minu ema ja dr Samuel Raudsepa (Jaan Raudsepa vend, Tartu Lastekodu juhataja) abikaasa, venelanna Ženja vahel. Ema nimetas tolle tüdart Niinat eestlaseks. Ženja kinnitas, et Niina on venelane. Hiljem läksid Niina* ja ta vend Jüri kommunistide poole üle. Jüri Raudsepp tõusis hiljem politrukina kindrali auastmesse.

Mai lõpus ilmus süüdistav artikkel *Pravdas* — eestlased olevat "inglise orientatsiooniga". Süüdistati Tartu ülikooli inglise keele lektorit Harrist (kes oli poliitiliselt igati süütu inimene). Lemmit Mark arvas prohvetlikult, et küllap seisame

*Niina Raudsepa (abiellunult Alliku) N. Liidu tagalas kirja pandud aruanne 1941. a sõjasündmuste kohta on avaldatud Mart Aroldi koostatud allikapublikatsioonis *Sortside saladused. III: Tartu punased kutsetööl* (Tartu: Tungal, 1994), lk 94–101. *Toim.*

jälle sündmuste ees. Ta põgenes 1944. a Saksamaale ja tuli sealt Rootsi, aga läks 1948. a kodumaale tagasi.

Umbes samal ajal kohtusin Ferdinand Linnusega ja leppisime kokku, et asun ERMi pildikogu juurde tööle, esialgu 75 krooni eest kuus. Arhiivis sain alguses 60, hiljem 75 krooni. Hiljem taheti pildikogu (fotoarhiiv) arendada muuseumi eriosakonnaks ja minust pidi saama selle juhataja. Sain vabaks 15. juunist kuni 15. juulini.

2. Abielu

Siia vahele asetan "romaani" Liidiga, mis sai alguse küll juba varem ja muidugi kestab tänapäevani.

Tutvusin *med. stud.* Liidia Lutsuga, kui Fraternitas Livien-sis käis külas Filiae Patriaes. See pidi olema kas 1938. või 1937. a sügisel. Kutsusin tantsima mulle varem tuttava Aino Kosessoni ja istusin koos temaga lauda. Samasse lauda istus Liidi ja rääkis midagi umbes niisugust, et "nagu tütarlaps, kes kuulutab (midagi) ja pärast on kõigea nõus". Täpset seost ei mäleta. Aga jutt jäi kõrva kinni, sest FP plikad olid väga viisakad ja korrektsed sõnades ja kommetes. Tantsisime ja vestlesime.

Mõni aeg hiljem tuli FP meie konventi külla. Liidi oli nende noortevanem. Meil oli siis vanamehe kohustetäitja Jaan Helmeste, temal olid oma huvid. Ma võtsin Liidi tema käest külastuseks üle. Sealt järgnes suhe kohtumistega, kontsertidel, kinos jne käimistega.

Alguses elas Liidi Werneris kohviku omaniku "Tante Werrencheni" pool kõrge kohviku peal, tuli mitmest toast läbi minna. Kui tädi Saksamaale kolis, elas Liidi professor Rammulis juures pooleldi verandataolises klaasseintega toas, kus oli talvel väga külm (siis olid juba külmad sõjatalved).

Käisin Viljandis ja Liidi käis Lõhmusel, kus tutvustasin teda "mulgi tüdrukuna". Kord sügisel, kui ma olin maal, see pidi olema 1939. a, oli ta hakanud Tartust jala tulema (26 km) ja ilmuski Lõhmusele (FP tekkel peas).

Liidiga käisime Aino Pärna juures, arutasime poliitilist olukorda. Liikusid kuulujutud vahejuhtumitest — ägedatest ja koomilistest — baasides olevate venelastega. Ajalehed ei kirjutanud sellest midagi. Meeleolu oli endiselt väga rõhutatud. Väliselt katsuti endist moodi edasi elada.

Vabaduspäeval olin nagu "tulevane väimees" Viljandis Liidi perekonnas külas. Minu tulevasele äiale Johan Lutsule anti Kaitseliidu Kotkarist. Vaatasime turul viimast Kaitseliidu paraadi.

Johan Lutsu maja Viljandis järve ligidal oli suur ja vägev. Liidi isa nägin ma üsna vähe. Verner Toffer oli sel ajal juba Liidi õe Helgaga abielus, nende Atsi ja Taimi parajad põngerjad. Samuti oli Liidi vend Hans Luts abielus soomerootslanna Gunvor Ek'iga. Kristina oli vist veel päris pisike.

Hans Lellep oli koolipoiss ja vahtis ammuli sui "suurte meeste" tegusid, teda pandi jooksuma ja teenima kui tulevast Vironia rebast. Arnold Sepp liikus seal oma jämedavõitu olekuga ja huumoriga.

Kirjutasime Liidiga Viljandisse ja Kavastusse, et kavatseme abielluda. Viljandist tuli kohe pr. Mäger ("Tota"), Johan Lutsu masseerija, pikapeale "majapidajanna" seisusse tõusnud väga energiline daam, olukorraga tutvuma.

Korteri saime mu akadeemilise isa Edgar Luha majja Pargi tänav 2. Maja oli äsja sakslaste käest ostetud, selles oli ainult kaks korterit. Ülemisel korrusel elasid Luhad (Edgar abikaasa ja väikese tütreaga).

Siis sai Liidi teate, et isa on haige, ja sõitis Viljandisse, aga isa oli juba surnud.

Samal ajal tuli Stalini ultimaatum Eestile, et see on rikunud "abiandmise" lepingut. Ei olnud muud teha kui järele anda. N. Liidu väed hakkasid Eestisse tulema. Nägime nende tulekut ka Tartus, veel enne Viljandisse matustele sõitmist. Suuremad tegelased sõitsid N. Liidust kohale lennukitel. Tänavanurkadel olid müürilehed, milles manitseti rahvast rahuolik olema ja korda pidama.

Johan Lutsu matus Viljandis peeti vana korra kohaselt. Kaitseliitlastest oli auvalve ja lasti aupauke, sest kadunu oli Kaitseliitu majanduslikult toetanud.

Järgmisel päeval hakati Kaitseliitu desarmeerima. Relvad kästi ära anda. Mõnel pool läks korda osa relvi peita.

Matuse ajal lendas Liidi venna Hans Lutsu abikaasa Gunvor Soome oma isa matusele. See oli lennuk "Kaleva", mille venelased Soome lahe kohal alla tulistasid. Arvatavasti tahtsid nad kätte saada Tallinna Prantsuse saatkonna kulleriposti. Lennukiga sõitnute saatatus on teadmata. Rünnakust, mis

toimus juba siis, kui Eesti oli veel iseseisev, on hiljem korduvalt kirjutatud.

Olukorrast hoolimata toimus meie laulatus, mille teostas mu kaasvilistlane, Maarja kiriku õpetaja Oskar Kodres oma korteris. Tunnistajaks oli Edgar Luha abikaasaga ja pulmalisteks Aino Pärn ning Taimi Kokamägi. Maalt olid tulnud mu vanemad ja Viljandist Liidi ema, Tota ja Eduard Laamann, mu äia sõber ja ärikaaslane. Enne käisime mu vanematega Raadil ERMi vaatamas.

Õhtul sõitsime autodega Lõhmusele ja sealt hommikul jälle tagasi.

Mu vanemad läksid Viljandisse sugulastega tutvuma. Meie Liidiga sõitsime maale "talude pidama", see kestis mõne päeva. Vanemate tagasitulekul sõitsime Tartusse ja sealt Viljandisse, kust tulime tagasi 15. juuli paiku.

Samal ajal toodi Viljandist Tartusse meile mööbel (pärit Lahmuse mõisast), toredate nikerdustega. Kappide peal olid von Bockide vapiloomadest sikud. Aga et toad olid madalamad kui vanasti mõisas, siis tuli sikud maha saagida.

Liidi ema ja Tota seadsid meie korteri korda.

Lutsude ja Lellepite suguvõsa

Pisut andmeid mu abikaasa perekonna kohta.

Liidi vanaisa Johan Luts (umbes 1850–1920) pidas Potre talu Viljandi vallas. Tema abikaasa Ann Ruubel oli pärit Lõuna-Viljandimaalt.

Minu äi Johan Luts (1876–1940) oli sündinud Potrel, käinud Viljandi linnakoolis, õppinud aedniku juures ja reisinud Venemaal. Alguses pidas seemneäri, 1914. a paiku hakkas metsakaupmeheks, ostis üles mõisaid ja jagas taludeks.

Eesti ajal oli osanik paljude ettevõtete (linatööstus, klaasivabrik, veinitehas). Saksamaa inflatsioonijal omandas maju Berliinis, ostis Lahmuse mõisa ja saeveski Viljandisse. Mõis võõrandati maareformiga ning Johan Luts sattus majanduslikesse raskustesse 1920. aastate majanduskriisi ajal. Perekonnale jäid alles saeveski ja kinnisvarad (majad ning talud). Oli 1905. aastast abielus Linda Lellepiga; neil oli neli last.

Poeg Hans (1910–1943) õppis majandusteadust (korp! Vironia) ja töötas isa ärides. 1936. a abiellus Gunvor Ek'iga Soo-

mest (1916–1940). Neil oli tütar Kristina (Kitu), kelle adopteeris pärast vanemate surma perekond Toffer.

Tütar Helga (sünd. 1913) õppis Viljandi tütarlastegümnaasiumis ja Kehtna majapidamiskoolis. Abiellus 1934. a tekstiiliinsener Verner Tofferiga (1906–198?). Nende lapsed on Hans (1936), Taimi (1937) ja Annika (1943).

Liidi emapoolne vanaisa Hans Lellep (1847–1927) sündis Tānassilma vallas talupidaja pojana, pidas Rebase talu Sūrgavere vallas ja elas hiljem Viljandis. Oli abielus Mari Nurmbergiga (1861–1930), talupidaja tütrega Tānassilma vallast.

Liidi ema Linda Lellep (“Goosu”, 1886–1973) sündis Rebase talus, käis külakoolis ja õmbuskursustel.

Tema vend Johannes Lellep (1888–1947) oli linakaupmees ja postijaama pidaja. Pidas Rebase talu, mõrvati koos abikaasaga vene röövlite poolt.

Hans Lellepil oli vend Jüri (umbes 1840–1910), kooliõpetaja ja linakaupmees, tal oli palju lapsi.

Üks tema poegadest, Otto (1884–?), õppis Riias ja Venemaal inseneriks (erialaks nikkel). Elas vaheldumisi USAs ja Saksamaal, oli tööstur ning leidur metallide ja tsemendi alal. Oma varandusest määras 60% eesti noortele stipendiumiks (Jüri Lellepi kapital).

Jüri Lellepi teine poeg Jaan (1864–1898) õppis Tartu ülikoolis teoloogiat ja oli aastail 1892–1897 Peterburis Jakob Hurda abiõpetaja. Suusõnalistel andmetel oli haigestunud tiisikusse ja katsunud ka Šveitsis tervist parandada, kuid asjata. Jaan Lellep olevat olnud too salapärane “kallim”, kelle järele samal aastal sündinud Anna Haava oma luuletustes õhkas.

3. Juunipäevad

Sel ajal, kui me maal olime, toimus nn juunipööre. Maal oli raadiost kuulda meelevaldustest ja uue valitsuse krõbedatest resolutsioonidest. Koosal olid kuulduste järgi kohalikud kommunistid (peamiselt väikemaapidajad ja mõned käsitöölised) hakanud koostama nimekirju, keda “likvideerida”. Seal olevat olnud Hendrik Paukson (Parrest) kui Kaitseliidu kompaniipäalik, kohaliku ühiskaupluse juhataja Kivijärv (Stein) ja Juhan Mägi kui Põllumeeste Kogude ja Isamaaliidu tegelane.

Uue režiimi vallavanemaks sai alguses Koosa külje all elav pops Pulst, aga et ta osutus ausaks sotsiaaldemokraadiks, siis sai vallavanemaks (hiljem täitevkomitee esimeheks) Venemaalt opteerunud postkontoriametnik Bergmann, kelle minivikust keegi midagi ei teadnud.

Kui me Tartusse jõudsim, siis oli meie Pargi tänava korteri kõrval asuv koolimaja Vene soldateid täis, oli kuulda nende laulmist ja kisa. Hulk ilusaid eramaju oli omanike käest ära võetud kõrgemate ohvitseride ja ametnike jaoks.

Tartusse jõudsid ka andmed 21. juunil Tallinnas toimunu kohta, mis olid väga kurjakuulutavad.

Pealtvaatajad kirjeldasid sama päeva sündmusi Tartus. Raekoja aknast oli välja sirutatud punane lipp koos selle väljapanija rusikas käega. Pärast meelevaldust olid tudengid (peamiselt EÜSist) jaganud rahvusvärvilisi lindikesi rinnas kandmiseks. Mõned liiga ägedalt protesteerijad oli vangistatud. Nood linnid kadusid lähemate nädalate jooksul inimeste rinnast, olukord muutus tõsiseks.

Viljandis käisime vaatamas meelevaldust lossivaremetes, see jättis pigem koomilise mulje.

Pargi tänava parandamisel meie korteri ligiduses oli näha omaaegset Õppurite Eneseharimise Rühma liiget Erhard Lepikut töö. Hiljem oli ta läinud Tallinna "kõrgele kohale".

Venelaste Tartusse sissemarssimise puhul nägin koolivend Ilmar Kruusi tänaval jalutamas, kogu aeg sisemisest rõõmust naeratavana. Hoidusin kaugemale. Kohtusin temaga hiljem söögimajas. Ta küsis, kas ma ka ootan sakslasi, kes tulevat eestlasi "päästma". Ma vastasin, et minu teada pole ükski võim kunagi kedagi päästma tulnud. Kruus oli kuuldavasti alguses olnud koguni Tartus poliitilises politseis kõrgel kohal, aga sealt "amatöörina" mujale saadetud. "Spetsialistid" tulid asemele.

Venelased asusid üliõpilasorganisatsioonide ruumidesse, organisatsioonid pidid välja kolima. Need likvideeriti vastava korraldusega. Mööbel veeti laiali asutustesse. Lipud, pildid ja osalt arhiivid toodi tihti ERMi. Raamatukogu jagati tavaliselt liikmete vahel. Mina sain Fraternalitas Liviensise raamatukogust *Eesti Entsüklopeedia*.

Kiiresti korraldati "valimised", vastaskandidaatide ülesseadmine tuli võimudele üllatusena. Aga neilt nõuti kiires-

ti "platvorme", viimased kuulutati ühiskonnavaenulikeks ja vastaskandidaadid kustutati.

Isa läks Koosale kuulama prof. Hans Kruusi valimiskõnet. Lootis, et "haritud mees" räägib mõistlikumat juttu kui see, mis ajalehtedes seisis. Aga ei olnud vahet midagi, ikka need-samad lööklaused.

Valimisele mindi kaunis suures ulatuses. Kardeti, et neil, kes valimistest osa ei võta, tuleb hiljem pahandusi. Tegelikult olid "valimistulemused" Tallinnas juba ära otsustatud. Paguluses rääkis seda hiljem mees, kes oli olnud häälte lugeja. See töö oli poole pealt katkestatud, sest Tallinnast oli tulnud telefonogramm tulemustega.

Käsu korras nõuti lippude ülestõmbamist ka taludes, koguni üksikute majade juures. Alguses lehvisid punane ja sini-must-valge kõrvu. Siis kästi sini-must-valge maha võtta.

Organiseeriti Rahva Omakaitse (RO), midagi tööliste kaitseliidu taolist (kutsutud ka "Röövliid Omavahel"), aga see organisatsioon kadus kiiresti, kui NKVD oli jõudnud oma rive koondada.

(Järgneb)

Terveisiä Oulusta

Pohjoissuomalainen sanomalehti Kaleva on uskollinen Viron ja virolaisten ystävä.

Kalevalla on oma nimikkorahasto Viron Kansallisen Kulttuurin Säätiössä.

Sanomalehti

KALEVA

Pohjois-Suomen suurin ja Suomen neljänneksi suurin 7-päiväinen sanomalehti.

KALEVA

Perustaja
Juho Raappana
vuonna 1899.

Levikki 84.337.
Levikkialueena koko
Pohjois-Suomi.

Oulun toimituksen lisäksi
Kalevalla on aluetoimitukset
eripuolilla Pohjois-Suomea
ja Helsingissä.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1991 — 3–6, 8–12; 1992 — 1–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 2–12 ja 1995 — 1,2,4–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbri eest 16 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Inta Soms, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1997:

USD 46, DEM 69, FIM 208, CAD 63, FRF 234, SEK 307, GBP 29, AUD 58.

Back issues for 1991 — 3-12; 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12; 1995 — 1,2,4-12 and single issues for 1997:

USD 4, DEM 6, FIM 17, CAD 5, FRF 20, SEK 27, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank - UBF, Helsinki, UNITFI-HH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtparkasse München, München, SSKMDEM; for GBP: Midland Bank, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLCUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 1997

Single issues for 1996

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1995

1	2		4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

		3	4	5	6		8	9	10	11	12
--	--	---	---	---	---	--	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Joosep Kapp and Jakob Tülk — founders of Estonian-language teaching of geometry	<i>Olaf Prinitis</i>	3
Cross-trees in South-Estonian funeral customs . .	<i>Marju Kõivupuu</i>	35
Don't ever get tired	<i>Traugott Hahn</i>	63
A winter evening on the threshold of language: Ilmar Laaban and Tõnu Luik at cross-purposes	<i>Ilmar Laaban, Tõnu Luik</i>	72
Philosophy as dialogue of logics	<i>Andres Luure</i>	119
Protestant sects and the spirit of capitalism	<i>Max Weber</i>	123
On the Spanish spirit from the viewpoint of sociologists		156
.	<i>Sirje Krikk de Mateo</i>	
<i>Discussion: Mind is not consciousness. Thomas Nagel. "Mis tunne on olla nahkhiir?" Tlk Tiit Hallap. — Akadeemia, 1996, nr 10, lk 2090–2107.</i>		175
.	<i>Bruno Mölder, Jaan Kangilaski</i>	
<i>Review: The value of liberty. John Stuart Mill. Vabadusest. [S. l.]: Hortus Litterarum, 1996.</i>		181
.	<i>Eero Loone</i>	
Editorial note. Summaries		186
What has stuck in my mind: Episodes and moods. V . . .	<i>Arvo Mägi</i>	193

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163